

ÓKOR

Folyóirat az antik kultúráról

Megjelenik negyedévente

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Ferenczi Attila
Gabler Dénes
Kalla Gábor
Kárpáti András
Kendeffy Gábor
Németh György

SZERKESZTŐSÉG

Böröczki Tamás
Tamás Ábel
Vámos Péter
Vér Ádám

OLVASÓSZERKESZTŐ

Götz Andrea

A SZERKESZTŐSÉG CÍME

1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.
Tel.: 486-1527
e-mail: okorcikk@gmail.com
okorportal.hu

**MEGRENDELHETŐ A SZERKESZTŐSÉG CÍMÉN
VAGY AZ INTERNETEN:**
okorportal.hu/folyoirat/megrendeles

Egy szám ára 1600 Ft,
az éves előfizetés ára
2013-ban 4000 Ft

Kiadja
a Gondolat Kiadó
1088 Budapest, Szentkirályi u. 16.
Tel.: 486-1527
e-mail: info@gondolatkialado.hu

Tördelő Lipót Éva

Nyomtatás és kötészet
OOK-Press Kft.
Felelős vezető Szathmáry Attila

ISSN 1589-2700

A lap megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alap
támogatta

Tartalom

Tanulmányok

Steiger Kornél	A sztoikus <i>oikeiós</i> is platóni eredetéről	3
Takács László	Seneca: halál és színjáték	10
Földi Zsombor	Ékírást tárgyak az illegális műkereskedelemben és a szakértői felelősség kérdése	15
Kocziszky Éva	Fehér, de nem apollói Klasszicitás és az európai avantgarde költészet	24

Vita a hazai ókortudomány helyzetéről

Simon Attila	Bezáródás és kinyílás: az ókortudomány egysége és sokfélesége	38
Karsai György	A klasszika-filológia helyzete a hazai felsőoktatási intézményekben Egyetem, főiskola, alap- és osztatlan képzés, 1990–2012	46
Takács László, Horváth László és Ritoók Zsigmond írásai		49
Az Ókorról		54

Textus

Koltai Kornélia	Az ELTE BTK Ókortudományi Intézetének 2012-es fordítói versenyéről A <i>Jesája</i> 28,7–22 díjazott műfordításai	55
-----------------	---	----

Régészet

Pásztókai-Szeőke Judit – Annette Paetz gen. Schieck	Inspiráció, imitáció és imázs A Kr. u. 3. századi katonai viselet szír eredetű elemei	61
Hajdu Péter – Süvegh Eszter	A groteszk arcai (és teste)	69

Könyvek

Kozák Dániel: <i>Achilles másik pajzsa. Hagyomány és értelmezés Staius Achilleisében</i> (Darab Ágnes)		72
Nagy Árpád Miklós (szerk.): <i>Az Olympos mellett. Mágikus hagyományok az ókori Mediterraneumban</i> (Gesztelyi Tamás)		74

A címlapon: Terrakotta férfiportré töredéke. Kr. u. 3. század.

Szépművészeti Múzeum (Rázsó András felvétele)

A címlap belső oldalán: Apuliai vörösalakos kantharos részlete sziklára lépő, tükröt és szőlőfürtöt tartó nő ábrázolásával. Kr. e. 4. század utolsó negyede.

Szépművészeti Múzeum (Mátyus László felvétele)

A hátsó borító belső oldalán: Táncoló törpét ábrázoló terrakottaszobrocska. Kr. e. 3–1. század. Szépművészeti Múzeum (Mátyus László felvétele) – lásd a cikket a 69. oldalon

A hátsó borítón: A Kr. e. 600–550 körül épült selinusi (mai Selinunte, Szicília), dór stílusú templom részlete (Vámos Péter felvétele)

Közhasznúsági jelentés

BESZÁMOLÓ

AZ ÓKOR KULTURÁLIS KÖZHASZNÚ ALAPÍTVÁNY
2012. ÉVI TEVÉKENYSÉGÉRŐL

1. Az alapítvány megalakulása, közhasznúvá válása és működése

Az ÓKOR KULTURÁLIS KÖZHASZNÚ ALAPÍTVÁNY (a továbbiakban ÓKKA) mint Ókor Kulturális Alapítvány 2004. november 18-án alakult azzal a céllal, hogy elsegítse az ókori kultúra magyarországi kutatását és megismertetését. Kiemelt céljai közé tartozik a 2002 óta megjelenő *Ókor* folyóirat folyamatos működésének és megjelentetésének biztosítása.

A szervezetet a Fővárosi Bíróság 2005. január 5-én vette nyilvántartásba, a döntés 2005. február 5-én emelkedett jogerőre. Az alapítvány 2008. április 15-én vált közhasznúvá. Az erről szóló határozat 2008. május 7-én emelkedett jogerőre.

Az alapítvány tényleges tevékenységet 2005 júliusa óta végez.

Az alapítvány kuratóriumának elnöke Dr. Ferenczi Attila, tagjai Dr. Kalla Gábor, Dr. Kárpáti András, Dr. Kendeffy Gábor és Dr. Németh György.

Az ÓKKA bankszámláját a Raiffeisen Bank Zrt. kezeli. Bármiféle pénzmozgás két aláíráshoz kötött; a két aláíró Dr. Ferenczi Attila, a kuratórium elnöke, és Macska Viktorné szül. Esztári Réka, két kuratóriumi tag írásbeli felhatalmazása alapján az alapítvány jelenlegi ügyvivője. Az ÓKKA könyvelését megbízási szerződés alapján az OPTI-TOP Bt. (1091 Budapest, Ifjú munkás u. 10.) végzi.

2. A támogatások és azok felhasználása. Az alapítvány tevékenysége 2012-ben

Az ÓKKA bevételei 2012-ben

– előfizetői díjak, lapértékesítés:	524 EFt
– az adó 1%-os felajánlásából:	186 EFt
Összes bevétel:	710 EFt

Az alapítvány az előfizetői díjakból és az 1%-os felajánlásokból származó bevétel túlnyomó részét az *Ókor* folyóirat 2012-es megjelentetésére fordította (nyomdaköltség és szerkesztői honorárium formájában). Az alapítvány emellett az előfizetésekből fedezte a megrendelt lapszámok postázásának költségét, valamint a könyvelés, illetve a honlap frissítésének díjait. 2012 novemberében az alapítvány könyvbemutatót szervezett a tematikus, *Erotika és szexualitás* címet viselő lapszám megjelenése alkalmából, melynek lebonyolítására a Petőfi Irodalmi Múzeumban került sor.

A kuratóriumi tagok nem részesültek anyagi juttatásban, de az *Ókor* szerkesztősége a kuratórium minden egyes tagjának eljuttat egy példányt valamennyi megjelent lapszámból.

A vagyon felhasználását a számviteli egyszerűsített éves beszámoló tartalmazza. Az ÓKKA cél szerinti juttatásban nem részesült.

Az ÓKKA fő tevékenysége 2012-ben is az *Ókor* folyóirat megjelentetésének elősegítésére irányult. Ennek keretében az alapítvány anyagi támogatásban részesítette a lap szerkesztőségét, illetve hozzájárult a lap kiadásának költségeihez. A lapot megjelentető Gondolat Kiadó az alapítvánnyal kötött szerződésnek megfelelően 2012-ben is az ÓKKA-ra bízta a lap előfizetőinek nyilvántartását és az előfizetési díjak kezelését. Az alapítvány kuratóriuma rendszeresen konzultált a szerkesztőséggel az *Ókor* népszerűsítésének, illetve az olvasókhoz való eljuttatásának lehetőségeiről.

Budapest, 2013. március 12.

Az Ókor Kulturális Közhasznú Alapítvány kuratóriuma

Steiger Kornél (1945) az ELTE BTK Ókori és Középkori Filozófia Tanszékének professor emeritusa. Kutatási területe az ókori görög filozófia.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Homérosz és a preszókratikus filozófia (2007/4).

A sztoikus *oikeiós*is platóni eredetéről

Steiger Kornél

A sztoikus etika fontos fogalma az *oikeiós*is. Alapszava az *oikeios* melléknév. Ennek jelentése: ‘meghitt, baráti, bizalmas, saját’. Az ebből képzett *oikeioó* ige jelentése: ‘magáévá tesz, bizalmasává, barátjává tesz valakit’. Mediális alakban: ‘tulajdonává tesz, sajátjává tesz, megnyer magának’. Az igéből továbbképzett *oikeiós*is főnév először Thukydidésnél bukkan fel ‘megnyerés, megszerzés’ értelemben. Amikor sztoikus terminussá válik, olyan többretű jelentést vesz föl, amelyet a modern nyelvek egyetlen szóval csak megközelítőleg tudnak visszaadni,¹ ezért értelmezéséhez leírásra van szükség.

1

Az *oikeiós*is a sztoikus tanítás szerint olyan emberi attitűd, amelyben két mozzanat jelenik meg:

- (1) a saját (*oikeion*) és az idegen (*alotrion*) megkülönböztetése,
- (2) a *szelf*, az „önmaga”,² akinek vonatkozásában saját a saját és idegen az idegen, és aki ezt a megkülönböztetést megteszi.

A saját és az idegen megkülönböztetése

Az élőlény elsődleges készletése (hormé) – mondják – önmaga óvó gondozására (to térein) irányul, mivel természete eleve (ap’ archés) oikeiósisszal van önmaga iránt (oikeiúsés auto <hauto>); mint Chrysippos mondja a Peri telón első könyvében, ahol arról értekezik, hogy minden élőlény számára az oikeiós is első tárgya (próton oikeion) a saját felépítése (systasis) és ennek tudata (syneidésis). Hiszen sem az nem valószínű, hogy az élőlény idegenként kezelje (alotriósai) önmagát, sem az, hogy úgy cselekedjék, hogy nem kezeli önmagát sem idegenként, sem tulajdon önmagaként (oikeiósai). Így csak az a lehetőség marad, hogy azt mondjuk: az élőlény természete úgy van megalkotva (systésamenén), hogy az élőlény tulajdon önmagaként (oikeiósai) kezeli magát. Ilyen módon ugyanis a számára ártalmas dolgoktól távol tartja magát, a számára saját felé pedig közelít.

Diogenés Laertios VII. 85

Az *oikeiós*is valamiféle eleve adott viszony. A viszony egyik tagja az élőlény (mostantól: az ember), másik tagja pedig saját teste, valamint saját testének tudata (*syneidésis*). Ez utóbbi úgy értendő, hogy ha például főlelemem a kezemet, akkor nemcsak annyit konstatalok, hogy „van itt egy fölemelt kéz”, hanem az is tudatosul bennem, hogy ez a kéz az *enyém*, én vagyok az, aki fölemelte.

Az *oikeiós*is mint viszony az ember önfenntartását (*to térein*) szolgálja, mégpedig oly módon, hogy az *oikeiós*is segítségével tudom megkülönböztetni a sajátot (*oikeion*) és az idegent (*alotrion*), azaz a számomra jót és a számomra rosszat. Ahogy a gyermek növekszik, majd felnőtté válik, *oikeiós*isainak köre is kitér: családtagjai,

majd nemzetségének tagjai és polgártársai iránt is oikeiósisszal viseltetik.

Az oikeiósiban megjelenő másik mozzanat:

A szelf, akinek vonatkozásában saját a saját, és idegen az idegen, és aki ezt a megkülönböztetést megteszi.

Ha saját oikeiós-élményeimet propozicionális formára hozom, ilyen kijelentéseket fogalmazok meg: „Ez számomra jó, az meg számomra rossz.” „Ez az én kezem. Ez az én apám, anyám, testvérem stb.” Az oikeiósiban mint viszonyban a hangsúly a viszonyban nem azon a tagján van, amelyhez viszonyulok, hanem a reláció állandó tagján. Ez: az Én, vagyis a szelf. A szelfet nem tudom pontosabban leírni, mint azzal a formulával, hogy ő az individuum oikeiósainak mint relációknak az állandó tagja. Nyilvánvaló, hogy egy személyiségen belüli, mentális ágensről van szó, amely azonban nem azonos egyik mentális funkcióval sem, hiszen mindegyik ilyen funkció a viszony másik, változó tagjaként jeleníthető meg, mint az én gondolkodásom, az én érzelmeim, az én személyiségem, döntésem stb. Ám az a viszony, hogy ezek a mentális funkciók az *enyémek*, nem merül ki a pusztá birtoklásukban. Ez a viszony azt is implikálja, hogy bennem mint testből és lélekből álló individuumban van egy olyan ágens, amely mentális funkcióimat kontrollálja és működésüket szükség esetén korrigálja (vagy átérzi azt, hogy képtelen korrigálni). Ez a szelf. Itt megint hangsúlyozni szeretném, hogy ez az ágens nem lehet minden további nélkül azonos a gondolkodásommal, a belátásommal vagy az akaratommal stb., hiszen ezek mind olyan faktorok, amelyek *mögött* ott áll a szelf. Ám ugyanakkor a szelf kizárólag e funkciók valamelyikén keresztül képes megnyilvánulni. A sztoikusok többször idézett példája erre Euripidés *Médeia*-jának ez a mondata:

*Tudom, hogy szörnyű bűn, amit merészelek,
de elmémnél hatalmasabb a szenvedély.*

Euripidés: *Médeia* 1078–1079. Kárpáty Csilla fordítása

Szó szerint: „Tudom (*manthanó*), hogy amit tenni készülök (*dran melló*), az rossz, de az indulat (*thymos*) erősebb, mint megfontolásom (*buleuma*).” – Aki itt „tenni, cselekedni készülni”, az *Médeia* szelfje. Ez a szelf az értelem segítségével („tudom, hogy...”) ítéli tettét erkölcsileg rossznak, és ugyancsak az értelem segítségével kell hogy konstataálja: indulata szerint fog cselekedni, felülírva megfontolása tanácsát.

2

Az eddigiekből következik, hogy az oikeiósinak az etikában elsődrendű szerepe van. Az értelemmel rendelkező ember számára az *oikeion/allotrión* már nem az animális lényé számára jót és rosszat jelenti, hanem az erkölcsi jót és rosszat. Ezekről kell döntenie. A döntés szubjektuma: a szelf, a döntés minősége pedig attól függ, hogy a szelf mit tekint sajátjának, és mit idegennek.

Tekintettel arra, hogy a szelf imént vázolt fogalmának és működésének az antik etikában először a sztoikusok adták jól kezelhető leírását – mindenekelőtt az *oikeiós* és a „jóvá-

hagyás” (*synkatathesis*) koncepciójában –, nem csoda, hogy Platón és Aristotelés etikai elméletében olykor találkozunk olyan megoldatlan problémákkal, amelyek éppen a szelf hiányával kapcsolatosak. (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a Platón és Aristotelés korabeli morális cselekvőnek „még nincs” szelfje abban az értelemben, ahogy az újszülöttnak még nincs foga, hanem azt jelenti, hogy működésének magyarázata nem vált szisztematikus és jól kezelhető részévé az elméletnek.)

Ilyen megoldatlan problémával terhes például Platónnak az az – egyébként a művön belül csupán ideiglenes érvényességű – lélekmodellje, amelyet az *Állam* IV. könyvében ad elő. Itt kezd érvelni amellett, hogy az emberi léleknek több része van. Tézisét a szomjazó ember példájával illusztrálja, aki vágyik az ivásra, de egészségügyi szempontból meg kell hogy tartóztassa magát (*Állam* IV. 13, 439a–d).

Ilyenkor az emberben az értelem és a vágyakozás között harc dúl: a vágyakozás szomjúságom enyhítésére sarkall, az értelem pedig azt tanácsolja, hogy ezt ne tegyem. Ha az értelem győz, megtartóztatom magam; ha a vágyakozás győz, akkor oltom a szomjúságom. Ez olyan alternatíva, amely döntést igényel. Ám – szigorúan az ebben a kontextusban körvonalazott platóni modellen belül maradván – ki az, aki dönt? Az értelem nem dönt, hiszen számára egyetlen helyes cselekvés lehetősége adott, az önmegtartóztatás. A vágyakozás sem dönt, hiszen annak is egyetlen célja van: a kínzó szomjúság megszüntetése. Mivel a modell leírásában nem jelenik meg a szelf, aki *elfogadja* az értelem utasítását, és *felülírja* a vágyakozást (vagy esetleg fordítva: vágyakozására hallgatva ignorálja az értelmi megfontolást), ezért a platóni elemzésből az következik, hogy én mint személy az értelmemnek és a vágyakozásomnak pusztán a hordozója, küzdelmüknek passzív terepe vagyok, akinek a küzdelem kimenetelére semmiféle beleszólása nincs, következésképpen nem is lehet felelős a következményekért.

Könnyű belátnunk, hogy ez az álláspont a fatalizmusnak pontosan az a formája, amelyet a későbbi filozófiában majd az *argos logos* („a tétlenség érve”) illusztrál:

Ha beteg vagy, és a fátumtól úgy rendeltetett, hogy meggyógyulj, akkor akár hívsz orvost, akár nem, meg fogsz gyógyulni. De ha úgy rendeltetett, hogy meghalj, akkor akár hívsz orvost, akár nem, meg fogsz halni. Orvost tehát hiába hívsz.

Cicero: *A végzetről* 13, 29; Órigenés: *Kelsos ellen* II. 20

A fatalizmusnak ezzel a formájával Aristotelésnél is találkozunk, aki a *Nikomachosi etika* harmadik könyvében fejtegeti, hogy morális felelősségünk az önként végrehajtott (*hekón*) cselekedeteinkért van. A morális cselekvés azonban habitus kérdése: akinek jó habitusa van, az morálisan helyesen cselekszik, akinek rossz, az rosszul. Ebből pedig az következik – mondja Aristotelés –, hogy az immorálisan cselekvő ember védekezhet azzal, hogy azért lop, hazudik és tör házasságot, mert ilyen a habitusa. Erre Aristotelés azt válaszolja, hogy az igaz ugyan, hogy a rossz habitusa miatt cselekszik rosszul, ám annyiban mégis felelősség terheli az ilyen embert, hogy kezdetben megvolt a lehetősége a választásra: választhatott, hogy milyen habitust alakít ki magában.

Ahogy az sem lehetséges, hogy ha valaki egy követ elhajít, még vissza tudja venni, holott tőle függött (ep' autói), hogy eldobja és elhajítsa-e, hiszen a princípium őbenne van. Éppígy az igazságtalan és mértéktelen embernek is kezdetben még hatalmában volt, hogy ne legyen ilyené, és ezért mondjuk, hogy önként lett ilyen. De ha már egyszer ilyen lett, akkor többé nincs módjában, hogy ne legyen ilyen.
Nikomachosi etika III. 7, 1114a13

Csak hogy az az állítás, hogy „kezdetben még hatalmában volt, hogy ne legyen ilyené” – szigorúan az aristotelési gondolatmenet kereteiben maradván – egyszerűen nem igaz. Az etika második könyvének elején (1103a14) ugyanis Aristotelész leszögezi, hogy az erkölcsi habitus, amelynek két összetevője a dianoétikus és a karakterbeli erény, a tanulás, illetve a szoktatás eredményeként alakul ki az emberben. Mármost a kisgyerekeknek, akik éppen beszoktatnak az iskolába és a közösségbe, még nincs morális judiciuma ahhoz, hogy válasszon tanítás és tanítás, szoktatás és szoktatás között. Mivel pedig a gondolatmenetben a szelf mint a habitust kontrollálni és korrigálni képes fakultás nem jelenik meg, ezért az ember „ha már egyszer ilyen lett, akkor többé nincs módjában, hogy ne legyen ilyen”. Vagyis az embernek élete során valójában soha nincs lehetősége arra, hogy szabadon eltervezze magatartását és szükség esetén változtasson rajta: gyermekként azért, mert még mások irányítják, felnőttként azért, mert determinált habitusa irányítja a cselekvését.

3

Fölvetődik a kérdés: honnan származhat, és hogyan alakulhattott ki az oikeiósiz fogalma és elmélete a sztoikusban. A kérdésre adott válaszok két csoportba sorolhatóak:

- (1) az oikeiósizról szóló tanítás genuin, belső keletkezésű sztoikus teoréma, amely az epikureusokkal folytatott vitában formálódhatott meg. Epikuros szerint az élőlény elsődleges élménye az élvezet és a fájdalom. A jót természetből fogva az élvezettel, illetve a fájdalommentességgel azonosítjuk, a rosszat pedig a fájdalommal. Életünk során döntéseinknek és cselekedeteinknek ez a vezérelve: az élvezetre és a fájdalommentességre törekszünk, a fájdalmat pedig igyekszünk elkerülni. Ezzel a tanítással szegezték szembe a sztoikusok azt a nézetet, amely szerint az élőlény elsődleges élménye az oikeiósiz, az élvezet és a fájdalom pedig az oikeiósiz átérzésének mellékterméke (*epigennéma*) csupán. – Ez Max Pohlenz (1940), C. O. Brink (1956) és J. Brunschwig (1986) véleménye az oikeiósizról szóló tanítás eredetéről.
- (2) Az oikeiósiz fogalma a peripatetikus filozófiából származik. Hans von Arnim (1926) és Franz Dirlmeier (1937) szerint egy theophrastosi fogalomról van szó, amely valamilyen úton-módon – esetleg az akadémiikus Polemón tanításán keresztül – találhatta meg útját a sztoikusba.

Érdekes módon a kutatásban az a lehetőség – tudomásom szerint – meg sem fogalmazódott, hogy az oikeiósiznak esetleg platóni gyökerei lehetnek. A következőkben a mellett a tézisem

mellett fogok érveket felsorakoztatni, amely szerint az oikeiósiz sztoikus fogalma Platónnak az *Államban* kifejtett tanításából vezethető le.

4

Mint a cikk elején említettem, az oikeiósizban két mozzanat jelenik meg:

- (1) a saját (*oikeion*) és az idegen (*alotrion*) megkülönböztetése,
- (2) a szelf, akinek vonatkozásában saját a saját, és idegen az idegen, és aki ezt a megkülönböztetést megteszi.

A következőkben bemutatom, hogy ez a két mozzanat az *Állam* tanításában lényeges szerepet játszik, és szorosan összefügg. Mielőtt erre rátérnék, teszek egy előzetes módszertani megjegyzést a platóni fogalomalkotás egy sajátos vonásáról. Amikor Platón bevezet egy fogalmat, akkor általában nem egy olyan kimunkált leírását bocsátja előre ennek a fogalomnak, amelyhez a továbbiakban mereven és szó szerint tartja magát. Azt tapasztaljuk, hogy a szóban forgó fogalom a beszélgetés előrehaladtával újabb és újabb jelentésárnyalatokat vesz magára, a fogalomra vonatkozó kifejezések egy olyan színónimákészletet alkotnak, ahol az egyes színónimák olykor más és más aspektusból villantják föl a fogalom jelentését, illetve használati módját. Ez az eljárás, amelyet amplifikációnak (dúsításnak) fogok nevezni, ahhoz hasonlítható, amikor valaki egy lapokra csiszolt drágakövet úgy mutat föl, hogy a kőnek újabb és újabb facettáit fordítja a szemlélő felé.

Oikeion és allotrion az Államban

[Az öröknek] az övéikkel szemben (pros tus oikeius) szelídeknek kell lenniük, az ellenséggel szemben (pros tus polemíus) viszont keménynek.

II. 375b–c)

Hogy ez a magatartás hogyan alakítható ki, azt a kutya példáján mutatja be Sókratész:

A jófajtajú kutya természeténél fogva olyan, hogy a háziakkal és az ismerősökkel szemben (pros tus synétheis kai gnórimus) a lehető legszelídebb, ám ismeretlenekkel szemben (pros tus agnótas) ennek éppen az ellenkezője.

II. 375e

A kutyaiban ez az érzés eleve adott oka a viselkedésének, nem pedig korábbi tapasztalatok okozataként alakult ki:

Az ismeretlen ember (agnós) látványa dühvel tölti el, még akkor is, ha az nem bántotta őt. Az ismerősnek (gnórimos) viszont akkor is örül, ha még soha egy jó szót nem kapott tőle.

II. 376a

A kutya baráti és ellenséges érzésének kognitív alapja van:

Amikor meglát valakit, kizárólag annak alapján tesz különbséget barát és ellenség között, hogy amazit ismeri, emezt meg nem [szó szerint: megkülönböztet (diakrinei) baráti látványt (opsis philé) és ellenséges látványt (opsis echthra) annak alapján, hogy amazit ismeri (katamatheïn), emezt nem (agnusai)].

II. 376b

Az eddigi amplifikációk eredményét Sókratés most így fogalmazza át:

A barátot (oikeion) és az ellenséget (allotriön) aszerint határozza meg (horizomenon), hogy ismeri-e, vagy nem ismeri (synesei te kai agnoiai).

II. 376b

Az az ellentétpár, amely eddig különböző szinonimákkal lett megnevezve, ebben a mondatban jelenik meg először, mint *oikeion/allotriön*.

Itt Sókratés azt a jelentős megjegyzést teszi, hogy ez a disztinkció fontos lesz az igazságos/igazságtalan vizsgálata szempontjából (II. 376d).

Ezek után a beszélgetők témát váltanak és áttérnek a lelki-teszt *paideia* jól ismert leírására. E leírás végén, mintegy kiegészítésként említik meg a test és a lélek karbantartásának és gondozásának kérdését, azaz az orvosi és a bírói gyakorlatot. A bíró megfelelő személyiségének leírásában bukkan föl újra az *oikeion/allotriön* fogalom pár:

A jó bíró nem is lehet fiatal, hanem öregnek kell lennie, aki kései tanuló abban a kérdésben, hogy mi az igazságtalanság. Hiszen ő nem a maga lelkében tapasztalja meg (észthemenon) mint sajátját (oikeion), hanem mint mások lelkében (en allotriais) lakozó idegen tulajdonságot (allotriön) hosszú időn át tartó gyakorlással (memeletékota) érti meg (diaisthanesthai) töviről hegyre, hogy milyen természetű baj is az – tehát megismerés által (epistéméi), nem pedig saját tapasztalatából (empeiriai oikeiai) merítve.

III. 409b–c

Ebben a megjegyzésben a „megismerés által, nem pedig saját tapasztalatából merítve” kitétel az ör és a kutya *oikeion/allotriön* élményére utal vissza, az igazságtalanság szóba kerülése pedig a következő témára, az igazságosságra utal előre – amit Sókratés már korábban (II. 376d) is jelzett.

Az igazságosság leírásában (IV. könyv) újra egy több lépésben végrehajtott amplifikációval találkozunk.

Első meghatározás (433a, visszautalva 370a–b-re)

Amivel kapcsolatban eleve, államunk megalapításának kezdetekor leszögeztük, hogy minden körülmények között meg kell tenni, véleményem szerint éppen az, vagy annak egyik formája az igazságosság. Leszögezni pedig azt szögeztük le, és gyakran elmondtuk, ha emlékszel rá, hogy az állam-

ban gyakorolt tevékenységek közül minden egyes embernek azt az egyet kell végeznie, amelyre természeténél fogva a leginkább alkalmas (eis ho autu hé physis epitédeiotaté pephykia eié).

Második meghatározás (433a)

Ha mindenki a maga dolgát végzi (to ta hautu prattein), és nem ártja bele magát sokféle tevékenységbe, ez az igazságosság.

Itt a „természeténél fogva a leginkább alkalmas” helyébe a „maga dolgát végzi” lép. Világos, hogy ez a lépés az igazságosságnak a fogalmát közelíti az *oikeion* fogalmához. És valóban, a következő mondatban meg is jelenik az *oikeion/allotriön* fogalom pár, ebben a megfogalmazásban:

Harmadik meghatározás (433e)

Van-e olyasmi, amire [a jogszolgáltatók az igazságosság nevében] a bíraskodásban inkább törekszenek majd, mint arra, hogy senki se birtokolja a másét, és őt magát se fossza meg senki attól, ami az övé (mét' echósi tallotria méte tón hautón steróntai)?

Az a tény, hogy itt a *tallotria* ellentétéként a *ta hauta* jelenik meg, arra utal, hogy a *ta hauta* és az *oikeia* szinonimák.

Negyedik meghatározás (433e–434a)

Igazságos az, ha ki-ki a sajátját és önmagáét birtokolja és cselekszi (hé tu oikeiu te kai heautu hexis te kai praxis).

Ebben az amplifikációban jelenik meg először a „sajátjának” (*tu oikeiu*) és az „önmagá(é)nek” (*heautu*) az explicit azonosítása. De még valami megjelenik: az a tény, hogy az *oikeion* és a *heauton* egy felsorolás két tagja, azt implikálja, hogy ezek valamilyen módon különböznek is egymástól. (A megkülönböztetés mibenlétét még nem ismerjük.) Annyi mindenestre valószínű, hogy a *hexis* kifejezés ebben a mondatban kettős jelentésben szerepel: az *oikeiu hexis* „a sajátjának a birtoklását” jelenti, de a *heautu hexisz* már inkább „önmagának a habitusát”. (A habitus fogalma a 435b-ben explicit módon meg is jelenik.)

Ötödik meghatározás (441d–e)

Tartsuk tehát azt is emlékezetünkben, hogy közülünk is az az igazságos, és az végzi a maga dolgát (ta hautu prattón), akinek lelkében mindegyik rész a maga dolgát végzi (ta hautu pratté). – Ezt valóban észben kell tartanunk – válaszolta. – Ugye a mérlegelő részt (logistikon) a vezetés (to archein)

illeti meg, mivel bölcs, és az egész léleknek (hapasés és psychés) gondját viseli (echonti... prométheian), az indulatos részt meg az, hogy engedelmeskedjék neki és támogassa őt... – E kettő pedig így nevelkedvén és a szó szoros értelmében vett saját feladatát (ta hautón) megtanulván és ki-művelődve benne vezérli (prostatéseton) majd a vágyakozó részt, amely minden ember lelkében a legnagyobb helyet foglalja el, és amely az anyagi javak tekintetében természeténél fogva a legtelhetlenebb.

A helyesen működő lélekben a *logistikon* vezeti a másik két részt úgy, hogy az indulati erő engedelmeskedik neki, és együtt vezérlik a vágyakozó részt. (Amiből következik, hogy a helytelenül működő lélekben a vágyakozó rész veszi át a vezetést.) Ezzel azonban még nem léptünk túl a cikk elején bemutatott fatalista modellen (439a–d).

Áttörés a szelfhez 1.

Ámde valójában az igazságosság, amely kétségkívül valami ilyesféle ugyan, de nem a „maga dolgainak” külsődleges megtételére vonatkozik, hanem a belsőnek <a megtételére> vonatkozik olyan módon, ahogyan az [ti. a belsőnek a megtétele] valóban az „önmagával” és az önmaga saját dolgaival kapcsolatos (peri heauton kai ta heautu), <mégpedig azal az önmagával, aki> nem engedi meg (mé easanta), hogy a benne magában lévő részek egyike is nem rá tartozó dolgot (tallosia) tegyen, és a lélek részei egymás dolgába ártsák magukat, hanem mindegyik résznek a saját munkáját (ta oikeia) helyesen osztja be (themenon), uralkodik önmagán (arxanta auton hautu) és szép rendet teremt magában (kosmésanta), baráti érzéssel van önmaga iránt (philon genomenon hautu), összehangolja (xynarmosanta) azt a hármat, akárcsak a zenei harmónia három fő hangját: a legmagasabbat, a legmélyebbet és a középsőt, ami meg közibük esik, azt is mind összeköti, és a sok részből egészen eggyé forrva mértéktartóan és önmagával összhangban cselekszi azt, amit cselekednie kell, akár vagyonszerzésről, akár teste ápolásáról, akár közügyekről vagy magánügyletről van szó, és mindezekben azt tartja és azt nevezi igazságos és helyes cselekedetnek, amely ezt a habitust megőrzi és kialakítani segíti, bölcsességnek pedig azt a tudást, amely ezt a cselekvést irányítja, igazságtalan cselekvésnek, amely e habitust bomlasztja, tudatlanságnak pedig az ilyen cselekvést irányító véleményét.
443c–444a

Ennek az „önmagának” olyan funkciói vannak, amelyek nem azonosak egyik lélekrész funkcióival (ta hautu) sem:

1. nem engedi meg (mé easanta), hogy a részek idegen dolgokat (tallosia) cselekedjenek,
2. kiosztja (themenon) a részek saját feladatait (ta oikeia),
3. uralkodik önmagán (arxanta auton hautu),
4. (kozmiikus) rendet teremt önmagában (kosmésanta),
5. baráti érzéssel van önmaga iránt (philon genomenon hautu),
6. összehangolja a három lélekrészt (xynarmosanta tria),
7. sokból (háromból) eggyé egyesíti (xyndésanta... hena) önmaga belső tartalmát,

8. mértéktartóan és önmagával összhangban (*sóphrona kai hēmosmenon*) cselekszi azt, amit cselekednie kell,
9. megítéli és megnevezi (*hégumenon kai onomazonta*) az igazságos és az igazságtalan cselekvést, valamint a tudást és a tudatlanságot.

5

Azt mondhatná valaki: ezeknek a funkcióknak az értelmezéséhez nincs szükség egy önálló ágensnek – a szelfnek – a föltételezésére, hiszen egyszerűen a lélek egésze az, amely ezeket végrehajtja.

Az igaz, hogy a lélek egésze műveli ezt, csak hogy ennek a működésnek a helyes értelmezéséhez egy szemléletváltásra van szükségünk az interpretációban. Jelenleg ugyanis a következőképpen szokás értelmezni a platóni tanítást: *Ha a lélek három része helyesen működik, azaz ha az értelem rendelkezik a bölcsesség erényével, az indulati erő a bátorság, a vágyakozó lélekrész pedig a mértékletesség erényével, akkor a lélek egészében megjelenik az igazságosság erénye.* – Azaz: az igazságosság a három lélekrész helyes működésének az okozata.

Csak hogy ha az igazságosság okozatként jelenik meg a lélekben: a bölcs értelem, a bátor indulati erő és a mértéktartó vágyakozás következményeként, akkor az imént idézett szövegben felsorolt funkciói tökéletesen fölöslegesek. Nem kell *letiltania* az egyes lélekrészek számára idegen működést, hiszen az nincs is jelen. Nem kell *kiosztania* a lélekrészek funkcióit, hiszen azok már ki vannak osztva. Nem kell *összehangolnia* a három lélekrészt, hiszen össze vannak hangolva: ha nem volnának összehangolva, nem tudnának erényesen működni. Ha pedig netán utóbb elhangolódna és diszfunkcionálisan kezdenének működni, akkor meg oda az igazságosság is, és akkor a lélek egészének nincs többé olyan kritériuma, amelylyel kontrollálja és korrigálja őket. De nem kell *megítélnie* és *megneveznie* az igazságos és az igazságtalan tetteket sem, mert ez az értelem feladata (442c). Többi funkciója, az önuralom, az önmagában teremtett rend, az önmaga iránti baráti érzés így nem több retorikus ékítménynél.

Valóban vannak az *Allam* gondolatmenetében olyan szöveghelyek, amelyek az igazságosságnak ezt az okozatként való felfogását támasztják alá. Pontosan ezek a helyek azok, amelyekből levezethető a platóni etikának korábban szóba került fatalista olvasata.

Ám a IV. 443c imént idézett szövege ennek az értelmezésnek éppen az ellenkezőjét implikálja: *Ha a lélek igazságos, akkor értelme bölcsé, indulati ereje bátorrá, vágyakozása mértéktartóvá válik.* – Azaz: az igazságosság a lélek helyes működésének az oka.

Ha a lélek egészének és az igazságosságnak prioritása van a három lélekrész működésével és erényével szemben, akkor a lélek egészének a működése nem származtatható részeinek működéséből – ugyanúgy, ahogy a mesterember tevékenysége nem származtatható azoknak a szerszámoknak a működéséből, amelyekkel dolgozik, hanem éppen fordítva: a mesterember tevékenysége az, ami működteti – és szükség esetén tökéletesbíti – a szerszámokat.

Ennek – és csak ennek – az interpretációnak a keretében van értelme arról beszélni, hogy a szelf nem más, mint a lélek egész-

sze. De ha így értelmezzük az igazságosságot, akkor nincs szükség további érvekre azt alátámasztandó, hogy a lélek egésze – azaz a szelf – önálló ágens a platóni lélekfilozófiának ebben a modelljében, és az egyik pillére ennek a modellnek, amelynek másik pillére az *oikeion/allotrión* megkülönböztetése.

Áttörés a szelfhez 2.

Ugyanezt a gondolatmenetet – amely az *oikeion/allotrión* megkülönböztetésén és helyes kezelésén keresztül a szelfhez vezet – Platón egy másik kontextusban (V. könyv) is végigvisszi. Miután a *kallipolisban*³ megvalósult az az állapot, hogy – a gyermek- és nőközösség következtében – a polgárok egyazon családhoz tartozónak tekinthetők egymást, Sókratész így folytatja a beszélgetést: az állam konstitúciója szempontjából a közösség élménye (*koinónia*) a legnagyobb jó, az individuáció (*idiósis*) a legnagyobb rossz (462a–b). A *koinónia* abban áll, hogy a polgárok ugyanazon dolgokat tekintik – a szó legtágabb értelmében véve – élvezetesnek és *sajátjuknak*, és a dolgoknak egy másik csoportjával kapcsolatban ugyancsak egyöntetű az az érzésük és véleményük, hogy azok a dolgok számukra fájdalmasak és *idegenek* (462c).

[Az az állam a legjobb berendezkedésű], amelyik a leginkább hasonlít az egyedi ember szervezetéhez. Ha például megsérül valamelyik ujjunk, ezt a test és a lélek közössége (*koinónia*), amely a lélekben uralkodó rész fennhatósága alatt (tu *archontos*) egyetlen szervezetet (*syntaxis*) alkot, önmagában érzékeli (en *autéi* éstheto), tehát az egész szervezet átérzi a fájdalmat (*xynélgése*),⁴ jóllehet egy rész sérült meg csupán, és így történik meg, hogy azt mondjuk: „az embernek fáj az ujjá”. Az ember egyéb testrészeire is ugyanez a kifejezőmód vonatkozik: szenved, ha valamelyik testrésze beteg, örvend a gyógyulásának. – Valóban ugyanaz a kifejezőmód vonatkozik rá – mondta –, és a kérdésre visszatérve: az emberi szervezethez hasonlítható leginkább a tökéletesen megszervezett állam működése. – Ha mármint az egyik polgárt valami jó vagy rossz éri, elsősorban az ilyen állam vallja majd magáénak (*heautés einai*) azt, ami történt, és a maga egészében vele örül vagy vele bánkódik (é *xynésthésetai* hapasa é *xyllypésetai*).
462c–d

Témánk szempontjából az idézett gondolatmenet centruma ez a mondat: „az embernek fáj az ujjá”. Ez ugyanis az *oikeiós*isnak pontosan azt a képzetét reprezentálja, amelyet Chrysippos így fejez ki:

Mihelyt megszülettünk, tüstént oikeiósisszal vagyunk (oikeiúmetha) mind testrészeink iránt, mind pedig ama dolgok iránt, amelyek használatukból fakadnak.

Plutarchos: *A sztoikusok ellentmondásairól* 12 = SVF III 179

Ha fáj az ujjam, akkor nem csupán azt konstatalem, hogy „van itt egy fájó ujj”, hanem azt is átérzem, hogy „ez az ujj az enyém”, és „nekem fáj az ujjam”. Ez a felismerés és ez az átérzés teszi aztán számunkra lehetővé, hogy

ne viselkedjünk gyerekek módjára, akik az ütés helyén tartva a kezüket tehetetlenül jajveszékelnak, hanem mindig arra szoktassuk a lelkünket, hogy minél előbb a gyógyulás útjára lépjen, és igyekezzék azt, ami beteg és elesett, talpra állítani, és a siránkozást gyógyítással megszüntetni.
604c–d

Ez a szelf.

Mint Diogenés Laertiosól (VII. 85) tudjuk, Chrysippos szerint

minden élőlény számára az oikeiós is első tárgya (próton oikeion) a saját felépítése (systasis) és ennek tudata (syneidésis).

A 462c–d *syntaxis*-fogalma jól megfeleltethető a chrysipposi *systasis*nak, a *xynélgése* (együtt fájlal), *xynésthésetai* (együtt érzékel), *xyllypésetai* (együtt szomorkodik) igék pedig a *syneidésis*nek, illetve a Hieroklésnál (57C Long–Sedley) olvasható *synaisthésis*nek.

Továbbá értelmezhetővé válik Porphyriosnak az az enigmatikus célzása is, amely szerint

Az oikeiósist Zénón tanítványai megteszik az igazságosság princípiumának.

Porphyrios: *De abstinentia* 3. 19 = SVF I 197

Azért tehetik meg, mert az *oikeiós* is a platóni *Államnak* az igazságosságról kifejtett elméletéből vezethető le, sőt az sem kizárt, hogy Zénón valóban innen vette át a fogalmat. Elvégre Zénón tíz esztendeig volt Xenokratész tanítványa – aki maga Platón tanítványa volt, később pedig utódja is az Akadémia élén –, és Polemónt is hallgatta (Diogenés Laertios VII. 2), továbbá neki magának is volt *Állam* című műve (uo. VII. 34), és alaposan tanulmányozhatta Platón, hiszen terjedelmes, hét könyvből álló művet írt a *Törvényekről* (uo. VII. 36).

Jegyzetek

- 1 Néhány jelenlegi fordítása: Kerferd 1972: *belonging*; Sandbach 1975: *affinity*; Inwood 1985: *orientation*; Long–Sedley 1987: *appropriate*; Inwood 1999: *affiliation*. Magyarul Kendeffy 2007 „*hozzám tartozik*”-nek, illetve „enyémítés”-nek fordítja. Mások egyszerűen transliterálják a görög kifejezést; én is így járok el.
- 2 A szelf fogalmát tudomány szerint először Inwood (1999, 679) hozta szóba az oikeiósisszal kapcsolatban: „[Az oikeiósizs kulcsa] a személyiség konstitúciója. E szövegekben a konstitúció a személyiségre vonatkozik, mint test és lélek olyan összetételére, amely az azonosítható individuumot konstituálja. Ez a sztoikus megfelelője
- 3 A *kallipolis* jelentése: „szépen, helyesen berendezett – azaz tökéletes – állam”. A kifejezés a VII. 9, 527c-ben szerepel, az V–VII. könyvben leírt állam megjelölésére.
- 4 „Az egész szervezet átérzi a fájdalmat” – a gondolat a hippokratészi orvostudományban is megjelenik: „ha valakinek a legkisebb része sérül, a test egésze átérzi a fájdalmat” (*De locis in homine* [Az emberi test helyeiről] Littré VI. p. 278. c. 1. – idézi J. Adam).

Bibliográfia

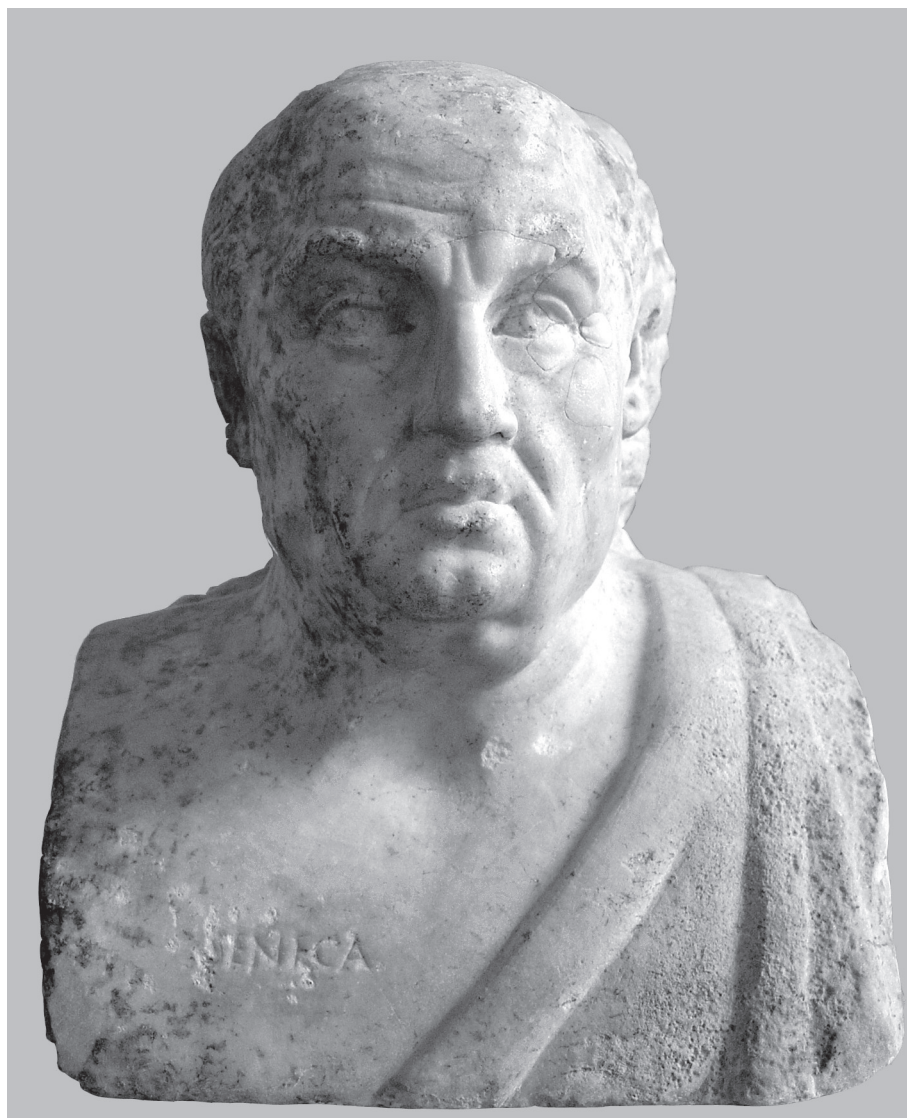
- Arnim, H. von 1926. *Arius Didymus' Abriß der peripatetischen Ethik*. Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Kl. 204.3. Wien.
- Brink, O. 1956. „Theophrastos and Zeno on Nature in Moral Theory”: *Phronesis* 1, 123–145.
- Brunschwig, J. 1986. „The Cradle Argument in Epicureanism and Stoicism”: M. Schofield – G. Striker (szerk.): *The Norms of Nature. Studies in Hellenistic Ethics*. Cambridge–Paris, 113–144.
- Dirlmeier, F. 1937. *Die Oikeiosis-Lehre Theophrasts*. *Philologus* Supplementband 30, Heft 1. Leipzig.
- Inwood, B. 1985. *Ethics and Human Action in Early Stoicism*. Oxford.
- Inwood, B. 1999. „Stoic Ethics”: K. Algra – J. Barnes – J. Mansfeld – M. Schofield (szerk.): *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*. Cambridge, 675–705.
- Kerferd, G. B. 1972. „The Search for Personal Identity in Stoic Thought”: *Bulletin of the John Rylands Library* 55, 177–196.
- Long, A. A. – Sedley, D. N. (szerk.) 1987. *The Hellenistic Philosophers*. I–II. Cambridge University Press.
- Pembroke, S. G. 1971. „Oikeiosis”: A. A. Long (szerk.): *Problems in Stoicism*. London, 114–149.
- Pohlenz, M. 1940. *Grundfragen der stoischen Philosophie*. Abh. der Gesellschaft der Wiss. zu Gött. Phil.-hist. Kl. 3. Folge 26 (újra-nyomva: L. Tarán [szerk.] 1987. *Greek and Roman Philosophy*. New York – London, 1–122).
- Sandbach, F. H. 1975. *The Stoics*. London.

Takács László (1968) klasszika-filológus, a PPKE BTK Klasszika-filológia Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense. Kutatási területe Nero korának irodalma és az ókori latin kommentárirodalom.

Seneca: halál és színjáték

Takács László

Cornelius Tacitus – a Kr. u. 1–2. század fordulójának nagy hatású történetírója – *Évkönyvek (Annales)* című művének egyik jól ismert, ha nem a legismertebb részlete a sztoikus filozófus, az ifjabb Seneca halála (XV. 60–64). A filozófus és államférfi halálra készülődésének, majd halálának leírása azonban nemcsak

1. kép. Lucius Annaeus Seneca márvány képmása. Kr. u. 3. század első fele (Berlin, Antikensammlung)

az előadás részletessége és terjedelme, valamint a történetíró szuggesztív ábrázolásmódja miatt lett az egyik legismertebb tacitusi részlet. Jelentőségét tovább emelte Seneca több szempontból is fontos alakja. Ő volt a Nero-kor legbefolyásosabb politikusa, legtermékenyebb írója, ízlésformáló filozófusa, akinek több munkája is ránk maradt, így alakja – másokkal ellentétben – élesebben rajzolódik ki a korszak tablóján. E részlet jelentőségét tehát éppen Tacitusnak és Senecának a találkozása adja, s ez eredményezte, hogy általában éppen ez a részlet lett az iskolai Tacitus-tanulmányok egyik szemelvénye, s a filozófus agóniája az egyik olyan téma, amelyet a leggyakrabban dolgoztak fel műalkotások. Festmények, szobrok, irodalmi alkotások hosszú sora igazolja ezt az állítást. Azonban a számtalan földolgozás, az iskolai szemelvénné válás után is nyugtalanító probléma marad, hogy vajon mennyi ebből a nagyszerűségből Tacitusé, és mennyi Senecáé. A kérdést még bonyolultabbá teszi az, hogy valójában akár egyszerre *három* vagy *négy* Senecáról is beszélhetünk. Az egyik a történeti Seneca, akinek pályáját egyfelől a történeti források, másfelől műveinek önéletrajzi ihletésű részleteiben maga a filozófus állítják elénk. Ez a kép leginkább a forrásművek kritikai olvasata által válhat valóságossá. A második az, amelyet maga a filozófus sugall önmagáról műveiben, különösen az élete utolsó szakaszában írt *Epistulae moralesben (Erkölcsei levelek)*. A harmadik

az, amely a korról szóló történeti munkákban, főleg Tacitus és Cassius Dio művében ragadható meg. Ezt azért is kell külön hangsúlyozni, mert egyfelől már e történetírók is heterogén (történeti) hagyományra támaszkodtak, másfelől pedig ábrázolásuk középpontjában eleve nem Seneca, hanem Nero állt, így a komplex képet nem is kérhetjük rajtuk számon, hiszen a filozófusnak csak epizódszerepet juttattak a princeps oldalán. A negyedik pedig talán az a Seneca-kép lehet, amelyet a kereszténység apokrif hagyománya formált meg a sztoikus filozófusról már az ókorban Seneca Christianusszá alakítva át.

Hogy valóság és fikció miként mosódik egymásba, éppen abban ragadható meg legjobban, hogy Seneca alakjának sokrétűsége már az ókortól kezdve egymással élesen szemben álló értelmezéseket tett lehetővé. E képek egymáshoz való viszonyára most nem térünk ki, csak arra hívjuk föl a figyelmet, hogy vizsgálódásunk középpontjában a tacitusi – önmagában is ellentmondásos – Seneca-kép egyik markáns eleme áll. És ennek a problematikussága szintén nyilvánvaló, hiszen a történetíró itt minden valószínűség szerint olyan, Seneca „köreihez” visszavezethető írásbeli vagy szóbeli hagyományból merít, amelyről föltételezhető, hogy magán hordozta a halállal rettenthetetlenül szembeszegülő, példaképpé magasztosuló Seneca-kép jegyeit.

Tacitus gondos szerkesztő. Ha történeti munkáját az események sorrendje felől vesszük alaposabban szemügyre, azt tapasztalhatjuk, hogy anyaga elrendezésében sok esetben szépírói módszereket alkalmaz. A tudatos szerkesztésre utal, hogy az *Annales* tizenhat könyvéből az utolsó négyet Nero uralkodásának, a Kr. u. 54-től 68-ig terjedő időszaknak szenteli. Bár a történeti ábrázolás mindvégig komor, a sötét tónus még tovább mélyül a mű vége felé közeledve. A XVI. könyv vége sajnos elveszett, így nem tudhatjuk, csak sejtethetjük, hogy az egymásra következő gyilkosságok, öngyilkosságok sorát végül a főbűnös, Nero öngyilkossága tetőzte és zárta volna le. Az ábrázolás komor színeit természetesen hozzátartoznak a halálesetek plasztikus leírásai, s ezekkel nem is fukarkodik Tacitus. Ahogy közeledünk a Nero-könyvek végéhez, egyre gyorsuló ütemben követik egymást a gyilkosságok. (Nem tudom, készült-e már arról statisztika, a műben elbeszélte események hány százaléka szól gyilkosságról, halálról, de nagyon valószínű, hogy magas százalékarány lenne a végeredmény.) Ebben a folyamatban aztán természetes, hogy Seneca halála szimbolikus jelentőséget kap. Az egykori nevelő, majd az állam irányítója halálát egyfelől az anyja, Agrippina, a praefectus praetorio, vagyis a testőrparancsnok Burrus, majd a feleség, Claudius lánya, Octavia halála előzi meg, másfelől a Piso-féle összeesküvés résztvevőinek pusztulása.

Seneca tehát egy hosszú sor végére marad, amelyben lassan mindazok elhulltak, akik valamikor a császár hatalmát szolgálták, akiknek Nero a hatalmát köszönhette. Minden jel egyfelé mutat tehát, így törvényszerűen következik be a filozófus-államférfi halála. Ő maga pontosan olvasott a jelekből, így világosan tudta, mi vár rá. Cselekvése tehát – és ezt a tacitusi ábrázolás is megerősíti – minden önkéntessége ellenére is beteljesítése annak a szabályos rendben elkövetkező eseménysorozatnak, amelyet Seneca megsejt. Éppen ezért siet vissza Campaniából nomentumi birtokára, ahol végül megkapja az öngyilkosságra fölszólító parancsot. Ez a parancs pedig nem is olyasmi, amitől idegenkednie kellett. A sztoikus filozófiai iskola, amely meghatározó szerepet játszott a korabeli római arisztokrácia világnézetének alakításában, egyáltalán nem volt elutasító az öngyilkossággal szemben, sőt olyan eszköznek tartotta, amely biztosíthatja emberi eszményének, a bölcsnek a szabadságát. Seneca példaképei közül szörnyű kínok közt halt meg az ifjabb Cato, aki ezzel a tétellel is szabadságát nyilvánította ki,¹ így nem véletlen, hogy a kor számos neves személyisége önkézével vetett véget életének még akkor is, ha erre nem kapott fölszólítást, csak pusztán a betegsége miatti hosszú szenvedést akarta megrövidíteni. A választott halálmódban persze voltak különbségek. Leggyakrabban fölvtágták ereiket, de akadt olyan is, aki úgy halt meg, hogy nem vett magához táplálékot.²

Visszatérve a tacitusi elbeszéléshez, látjuk, hogy Seneca utolsó órái elbeszélésének vonalvezetése végig egyenes vonalban halad és röviden így foglalható össze (a szemelvényt magyarul lásd a margón): Seneca vidéki villájában feleségével,

Seneca halála

Tacitus: Annales XV. 62

Az megrettenés nélkül kéri végrendeletét, de mikor a centurio nem engedi, barátai felé fordulva kijelenti, hogy mivel érdemeik meghálálásában akadályozzák, immár egyetlen, de mégis legszebb tulajdonát, életének képét hagyja rájuk; ha erre emlékeznek, ily állhatatos barátságuk gyümölcseként az erények hírét fogják elnyerni. Egyben siránkozásukat hol beszélgetéssel, hol szigorúbban, mint korholó mester próbálja szilárdságra visszatéríteni, kérdezgetve tőlük, hol vannak a filozófia tanításai, hol a sok éven át tárgyalt elhatározás a fenyegető sorscsapások ellen? Ugyan ki nem tudta, mily kegyetlen Nero? Anyjának s testvérének meggyilkolása után nem is maradhatott más hátra, mint az, hogy nevelőjét s tanítóját is eltegye láb alól.

Borzsák István fordítása

Remegés nélkül fejezi ki kívánságát, hogy végrendeletet tehessen, s a centurio tagadó válaszára barátaihoz fordulva mondá, hogy „ha már meg van tiltva érdemeikhez méltó hálával fizetnie: a mi egyetlen, de legdrágább kincse maradt, élete példáját hagyja rájuk, melyet, ha emlékezetükben megőriznek, a becsületes hírnév és az állhatatos barátság gyümölcsét fogják élvezni.” Egyszersmind majd társalgás alakjában, majd komolyabb feddő hangon hívja föl a siránkozókat szilárd magatartásra, kérdezvén tőlük: „hová tették a bölcslethez tanult elveiket, hová azt a lélekszilárdságot, melyre a fenyegető balsorssal szemben oly sok éven át készülhettek? Mert hát ki ne ismerte volna Nero kegyetlen erkölcsseit? Nincs is már egyéb hátra az anyja és testvér meggyilkolása után, mint hogy nevelőjét és tanítóját is megölesse”.

Csiky Kálmán fordítása

Pompeia Paulinával és két *amicus*ával, vagyis barátjával, klientsével, akik közül az egyik az öngyilkosságnál is segédkező orvos, Annaeus Staius, várja a császári parancsot. Amikor a centurio megérkezik, és kézbesíti Nero akaratát, Seneca kéri a végrendeletet. Ezt megtagadják tőle, mire szóban végrendelezik, majd feleségével együtt megnyitják ereiket. Miközben elfolyik a vére, a filozófus folyamatosan vigasztal, szöveget diktál, majd Sókratés halálára emlékeztetően mérget vesz be. Aztán meleg vizes fürdőben siettetni a halálát, és a már véres vízzel meghinti a körülötte álló szolgákat, így mutatva be áldozatot, az ún. *libatio* szertartását Iuppiter Libertatornak, a „Szabadító Iuppiternek”, és ezzel meghal. Tacitus még megemlíti, hogy Nero a feleség halálát nem kívánta, így az ő fölvágott ereit bekötötték. Mivel az egész történetorsból a végrendelezés pillanata a legismertebb (latinul is), figyelmünket erre a részletre központosítjuk.

Tacitus bevezető mondata (*Ille interritus poscit testamenti tabulas*) más nyelven visszaadhatatlanul erőteljes: kulcskifejezése az *interritus* (‘rendületlenül’, ‘megrettenés nélkül’), amely az egész elbeszélésben jellemzi Senecát, de ezt a konok szilárdságot fejezi ki, hogy szinte minden szótag hosszú a mondatban. Az *interritus* jelentőségét növeli továbbá, hogy ezt a szót Tacitus mindössze kétszer használja, mégpedig mindkét esetben hadvezérekről szólva: egyszer a germánok ellen hadakozó Caecinával (az *Annales* I. könyvében), egyszer pedig a keleti hadszíntéren küzdő Corbulóval kapcsolatban (az *Annales* XV. könyvében – itt még a mondat eleje is megegyezik a Seneca-jelentévével: *ille interritus et...*).

A sokszor idézett jelenettel összefüggésben azonban számos kérdést fogalmazhatunk meg, amelyek közül a legfontosabb: miért kéri Tacitus Senecája a végrendeletét?

Csak jelzésszerűen utalhatunk itt arra, hogy a végakarát, végrendelet semmibe vétele milyen fontos szerepet játszik Nero történetírói ábrázolásában, amit csak fölerősít, hogy a filozófus – amint említettük – egy hosszú sor végén áll, előtte már számosan haltak meg Nero utasítására. Pontos tudnia kellett, hogy vagy nincs már módja a végrendelet módosítására, vagy a módosítással sem ér semmit, hiszen azt a császár ügyis semmibe fogja venni, még akkor is, ha a körülmények törvényesek. És miért nem rendelkezett már korábban, ha ügyis tudta – ahogy maga mondja –, hogy mi vár rá? Az *interritus* szó azt sugallja, hogy Seneca valamilyen bátor tettet akar végrehajtani a végrendelet megváltoztatásával – így zárható, hogy esetleg a császár javára akart volna végrendelezni, amire egyébként számos példa akadt a korban. Sokkal valószínűbb tehát, akár hitelesnek gondoljuk a leírást, akár számolunk a tacitusi fikció lehetőségével, hogy Seneca, aki pontosan ismerte a hatalom működési mechanizmusát, és tudta azt is, mi történik ilyen esetekben, kérésével ki akarta provokálni, hogy *megtagadják tőle* a végrendelet módosításának lehetőségét. Szinte biztos, hogy tudta, a végrendelet módosítása mit sem ér: a császár ügyis azt csinál, amit akar. De tudhatta ezt a centurio is, így akár meg is engedhette volna, hogy a filozófus megkapja a végrendeletet. Seneca kérése, és így az elutasítás is inkább szimbolikus tett, amely lehetőséget ad arra Senecának, hogy szóban végrendelezze, s így az anyagi javakról a hangsúly az örökség eszmei jelentőségére helyeződik át. Talán ez az a pont, ahol Seneca és Tacitus szándékai találkoznak.

Ezután következnek Seneca végrendelező, híres szavai: „ha már meg van tiltva érdemeikhez méltó hálával fizetnie: a mi egyetlen, de ledrágább kincse maradt, élete példáját hagyja rájok, melyet, ha emlékezetökben megőriznek, a becsületes hírnév és az állhatatos barátság gyümölcsét fogják élvezni” (Csiky Kálmán fordítása).³ Ezeket az utolsó mondatokat Tacitus függő beszédben idézi. A szemléletesség kedvéért megtehetjük, hogy egyenes beszédbbe fordítjuk a filozófus szavait:

*quando meritis vestris referre gratiam prohibeor,
quod unum iam et tamen pulcherrimum habeo*⁴

*imaginem vitae meae relinquo.
Cuius si memores fueritis,
bonarum artium famam tam [tum/fructum/
palam] constantis amicitiae [pretium/ laudem/
famam] feretis.*⁵

Aki középiskolában tanult latinul, jól-rosszul lefordította ugyan ezt a részletet, azzal azonban nem feltétlenül szembesült, hogy ez a két mondat hemzseg az értelmezési problémáktól. Mindjárt itt van a hagyományozott szöveg. Mivel a kódexekben *famam tam constantis amicitiae feretis* szövegváltozat szerepel, a kiadók az *amicitiae* elé vagy után általában betoldanak egy odaillőnek vélt főnevet (‘gyümölcs’, ‘pálma’, ‘érték’, ‘dicséret’, ‘hír’), ezzel próbálva a *fama* bizonytalanságát eltüntetni, vagyis hogy az vajon az előtte álló *bonarum artium*, vagy az utána következő *constantis amicitiae* birtoka-e, vagy esetleg mindkettőé. Mindez nem független talán attól sem, hogy a *fama* (vagy a vele rokon *rumor*) a történetírói szóhasználatban mindig a kétséges hitelű események és értelmezések bevezetésére szolgál.

A két mondat teljesen megfelel a végrendeletek formai követelményeinek, ami azonban mégis sajátossá teszi, az az, hogy az örökség ebben az esetben nem kézzel fogható, hiszen az az, amit Seneca így nevez: *imago vitae suae*, ‘élete képmása/példája’.⁶ Ez minden föltétel nélkül az övék, vagyis a körötte lévő embereké. (A feleségé és a két baráté, vagy a szolgáké is?) A következő mondat azonban csavar ezen egyet, és egyfajta fiókvégrendeletévé változtatja át az első mondatban kifejtett örökhagyást: ha erről nem feledkeznek meg (de pontosan miről: a képmásról/példáról, vagy hogy rájuk hagyta, és mit jelent az, hogy nem feledkeznek meg róla?), akkor „a becsületes hírnév és az állhatatos barátság gyümölcsét fogják élvezni” – az egyik lehetséges magyar fordítás szerint, a szövegkritikai probléma megnehezíti a pontos fordítást; a *fructum ferre* is inkább ‘hasznot húzni’ értelmű, s nem annyira valamilyen gyümölcs megtermésére utal. Az örökhagyás kulcsszavai tehát: *imago vitae meae*, talán erről nem szabad megfeledkezni, s akkor övék lesz a *bonarum artium fama*, talán a *tam constans amicitia* gyümölcsként, ahogy a modern szövegkiadások elfogadják.

Ilyen közel hajolva a szöveghez, mindjárt látszik: hiába az iskolai karrier, Seneca szavai nehezen értelmezhetőek. Mielőtt azonban megpróbálnánk mégis értelmezni, még bonyolítsuk tovább a problémát: mivel a filozófus szavait a történetíró tolmácsolásában olvassuk, méghozzá függő beszédben, bizonytalanságban tart, hogy a kulcskifejezéseket kinek a szóhasználatára felől kell értelmeznünk. Vajon az *imago senecai* vagy *taцитusi*

értelemben értelmezendő-e? És a *bonarum artium fama*, illetve a *constantis amicitiae*? De még az sem egészen világos, milyen birtokos szerkezetek vannak a mondatban.

Ha az első kifejezést, az *imago vitae meae*t nézzük, azt látjuk, hogy a senecai és a tacitusi szóhasználat nem fedi egymást. Seneca ugyanis mindig valamilyen ‘képet’, ‘képmást’, ‘jelenetet’ ért rajta, vagy akár egy szimbolikus eseményt. Tacitusnál azonban a szó jelentése inkább ‘látszat’: gondoljunk a híres *imago rei publicae* kifejezésre („a köztársaság látszata”) ⁷ és a hozzá hasonlókra: *imago pacis*, *imago libertatis*, *nocturnae quietis imago*. ⁸ Innen nézve Seneca szavaiban inkább a filozófus szóhasználat látszik visszaköszönni. De mit jelent mellette a *vita mea* kifejezés? Vajon Seneca az egész életét akarja példaként állítani barátai és felesége elé? Valóban ennyire példaértékű az élet, amelytől most búcsúzik? Ráadásul azok nem is ismerhetik eme élet minden részletét, hiszen annak rövidebb vagy hosszabb szakaszán voltak csak társai. Sokkal valószínűbb, hogy a tacitusi Seneca itt inkább az életéből még hátralévő részt akarja példává emelni, vagyis inkább haldoklásának a képét, a haldoklását mint jelképet, szimbólumot hagyja rájuk, egyfajta *imago moriendiként*. Azzal szeretne követendő példát mutatni, ahogyan meghal. Innentől kezdve tehát minden ennek a *testamentum*nak van alárendelve. Nem egyszerűen egy ember haldoklását, hanem az életből való távozás példamutató módját nézhetik végig. Seneca ezzel némileg le is leplezi önmagát: szerepet játszik, amely révén példaképpé válhat, s tulajdonképpen ennek a célnak rendel alá mindent, ezt szolgálta a jól sejtett elutasítás dacára megfogalmazott kívánsága is a végrendelet megváltoztatásáról.

Mit jelent a *bonarum artium fama*? Vagyis mi a *bonae artes*? Ha Tacitus irányából próbáljuk meg értelmezni, azt látjuk, egyfelől jelentheti az *artes liberales*, ⁹ de előfordul nála olyan értelemben is, amely a történetírói hagyományból eredeztethető. Sallustius használja ugyanis ellentétéként a *pessimae artes*, ¹⁰ amely kategóriába például a fényűzés és az elpuhultság tartozik. Ebben az esetben a *bonae artes* erényes tulajdonságokat vagy az erény gyakorlását jelenti – de nem filozófiát. Senecánál ugyanis éppen ez a jelentése a *bonae artes*nek. ¹¹

A filozófus azonban, mivel örökhagyásról van szó, meg akarja jutalmazni azokat, akik mindvégig kitartottak mellette. Az lesz tehát az ő javuk, jutalmuk, azt kapják ajándékba, hogy ha Seneca példáját szemük előtt tartják, nem feledkeznek meg róla, akkor filozófus hírébe kerülnek. Ez a fizetség a hűségért. A halálban való szilárdság a hagyatéék. Ebből a szempontból tulajdonképpen mindegy, milyen birtok tartozik a *constans amicitia* kifejezéshez. A példához való ragaszkodás egyben az iránta az életben megnyilvánuló baráti (cliens?) hűség halálon túli megőrzése is. Ha ebben az összefüggésben értelmezzük Seneca mondatait, akkor ezek valóban az ő (és nem Tacitus) szavainak tűnnek. Azzal, hogy barátaira hagyja a legszebb dolgot (*pulcherrimum*), aminek még a birtokában van, feltételhez kötve ugyan, de mégis azzal ajándékozza meg őket, hogy maga mellé veszi a halálban körülötte lévőket, s megadja a lehetőséget, hogy a filozófus rangjára emelkedjenek.

Nagyon valószínű, hogy a feleség és a két barát megfogadta Seneca akaratát, s a filozófus utolsó óráit megörökítették és szélesebb körben is ismertté tették valamilyen formában. Tacitus ugyanis még két olyan halálesetet illeszt az események narratívájába, amelyek nem értelmezhetők Seneca halálától függetle-

nül. Az egyik Petroniusé, a *Satyricon* című regény föltételezett szerzőjé, ¹² a másik a Nero-ellenes szenátusi arisztokrácia egyik markáns képviselőjévé, Thrasea Paetusé. ¹³ Mindketten a következő évben, Kr. u. 66-ban estek Nero áldozatául. Haláluk szcenikájának érdekessége, hogy míg Petronius parodizálni igyekszik Seneca halálát, Thrasea Paetus inkább utánozni. Seneca halála ezen későbbi események fényében egy előre végiggondolt, tudatosan felépített eseménysor látszatát kelti, amelyben a *constantia* (állhatatosság) és a *consolatio* (vigasztalás), a filozófiai tanítás és a nevelő szerep mellett a sókratészi példa és az áldozat kap kiemelt hangsúlyt. Ezt ellenpontozza Petronius halálának leírása, amit Tacitus a körülmények hasonló szempontú bemutatásával még külön hangsúlyoz is. Míg Senecát felesége és barátai veszik körül, Petroniust szolgák és kliensek, az előbbi végrendelezik, az utóbbi vádiratot szerkeszt és eltöri a gyűrűjét, hogy ne élhesse senek vissza vele. A filozófus siettetti a halált, újabb és újabb módokkal hívja, az *arbiter elegantiae* („az ízlés bírója”) késlelteti, halogtatja, hol megnyitja ereit, hol elköteti. Seneca még ekkor is filozófiai tanítást akar adni, eszmei jutalmat oszt, Petronius tréfás verseket hallgat, büntet és jutalmaz. Sókratés utánzásával Seneca kifigurázása, persziflázsa áll szemben.

Ezzel szemben a töredékes *Annales* utolsó, félbeszakadt jelenete, Thrasea Paetus halála számos pontján Seneca halálára rimel: a politikust is barátok veszik körbe, Helvidius és a kynikus filozófus, Demetrius. Ő is ugyanúgy mindkét erét fölveszi, s vérével meghinti az ott tartózkodó quaestort, miközben Iuppiter Libertornak mutat be áldozatot, s legfőbb tanácsa a *firmare animum* (a lélek megerősítésének) parancsa. A tacitusi leírásból úgy tűnik, Thrasea Paetus tulajdonképpen Seneca halálát éli át újra, azt utánozza. Mindkettőjük agóniájának van azonban egy közös, de homályos pontja. Miért áldoznak Iuppiter Libertornak, más néven Iuppiter Liberneknak, aki nem is római istenség, hanem görög: Zeus Eleutherios vagy Zeus Sótér? Zeus Eleutherios, vagyis a szabadító Zeus oszlopcsarnokát a perzsa háborúk után emelték Athénban a Kr. e. 5. században, s görög területen kultusza a császárkorban is virágzott, olyannyira, hogy Traianus, a Tacitus-kortárs császár magát – alighanem a párthusok fölött aratott győzelemre emlékezve – Zeus Eleutherios fiának nevezte egy athéni föliraton, majd az ő példáját követte Hadrianus is. ¹⁴ Zeus Sótérnek pedig Argosban és Athén kikötővárosában, Peiraiosban (Piraeus) volt szentélye Strabón és Pausanias szerint. Szobra azonban Athénban is állt, méghozzá Zeus Eleutherios szentélye előtt, ami segítette a két istenség alakjának összemósódását. ¹⁵

Különösen érdekes, hogy a Piso-féle összeesküvés leleplezése és a véres megtorlás után építettek egy *templum Salutis* (vagyis Salusnak, a megmenekülés, az épségben maradás istenségének szentelt templomot), amelyben az összeesküvés bizonyítékaként talált kardot *Iovi Vindici* („a bosszú Iuppiternek”) felirattal szentelték föl a Capitoliumon. ¹⁶ 66-ban pedig, Thrasea halála után, Achaia provincia szabadságának megadásakor Nero fölvette a Nerón Sótér Eleutherios, vagyis a Iuppiter Liberator nevet. ¹⁷ Ezzel tulajdonképpen ő maga is kifigurázta és kisajátította – mintha pontosan neki szólt volna – Seneca és Thrasea Paetus halálát.

Az előre eltervezett halálnak, a látványos öngyilkosságnak mindig megvan a maga teatralitása. Seneca és Thrasea Paetus tragédiaként, Petronius komédiaként, jobban mondva szatíriaként fogta föl a halált. Vagy talán az életet?

Jegyzetek

Az írás előadásként elhangzott a Református Pedagógiai Intézet által szervezett latintanári szakmai napon, az Eötvös Collegiumban, 2013. február 15-én.

- 1 Vö. Borzsák 2007.
- 2 Vö. Seidler 1983. A tanulmány első fele foglalkozik a sztoikus nézetekkel.
- 3 A szöveg fordítását két különböző műfordításban lásd a margón.
- 4 Ezt a mondatot egyes kiadások nem a senecai szöveg részének, hanem tacitusi kommentárnak tartják. Vö. Kiesslingius 1829, 423 (a 62. caputhoz írt jegyzet).
- 5 Tulajdonképpen még a szöveg központozása is kétséges. Egyes kiadások nem a *bonarum artium* elé, hanem után tesznek vesszőt. A szövegváltozatokról lásd Furneaux 1907², 399 (9. jegyzet).
- 6 A tacitusi *imago vitae*nek számos értelmezése született a korábbi évtizedekben, századokban. Legutóbbi összefoglalásukat lásd Ker 2009, különösen 283 skk. A legfontosabb irodalom fölsorolását pedig ugyanitt a 296. oldal 12. jegyzetében. Különösen érdekes Miriam T. Griffinnek az értelmezése, aki életrajzi összefoglalása végén különbséget tesz a történeti Seneca és a művekből kirajzolódó Seneca közt: „The literary portrait of himself as a moral teacher that Seneca has left in his essays and letters is rightly judged a more precious legacy than the historical *imago vitae suae*” (Griffin 2008, 58).

- 7 Vö. Tacitus: *Annales* XIII. 28.
- 8 Vö. Tacitus: *Annales* I. 10; I. 81; XVI. 1.
- 9 Például Tacitusnál: Agrippa Postumusról mondja, hogy *rudis sane bonarum artium et robore corporis stolidus ferox* (*Annales* I. 3), vagy: *bonarum artium princeps* (*Annales* XI. 6). Tacitus: *Historiae* I. 30: *nemo enim umquam imperium flagitio quaesitum bonis artibus exercuit*; *Historiae* IV. 1: *pax et quies bonis artibus indigent*.
- 10 Sallustius: *Bellum Iugurthinum* 85.
- 11 Seneca: *Consolatio ad Helviam matrem* XVII. 1: *omnes bonas artes non quidem comprehendisti, attigisti tamen*; *De brevitae vitae* XIV. 5: *Hos in ueris officiis morari putamus, licet dicant, qui Zenonem, qui Pythagoran cotidie et Democritum ceterosque antistites bonarum artium*; XIX. 2: *Vis tu relicto solo mente ad ista respicere! Nunc, dum calet sanguis, uigentibus ad meliora eundum est. Exspectat te in hoc genere uitae multum bonarum artium, amor uirtutum atque usus, cupiditatum obliuio, uiuendi ac moriendi scientia, alta rerum quies*.
- 12 Tacitus: *Annales* XVI. 18–19.
- 13 Tacitus: *Annales* XVI. 34–35.
- 14 Raubitschek 1945, különösen 130–131.
- 15 Mikalson 1998, 111.
- 16 Tacitus, *Annales*, XV. 74.
- 17 Vö. Williams 1978, 144 (161. jegyzet).

Bibliográfia

Borzsák István 2007. „A két Cato híre – *à travers les âges*”: Császtvay Tünde *et al.* (szerk.): „Nem súlyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. Születésnapjára*. Budapest, 147–156.

Furneaux, Henry 1907². *Cornelii Taciti Annalium ab excessu divi Augusti libri, the Annals of Tacitus edited with introduction and notes*. Vol. II, Books XI–XVI. Oxford.

Griffin, Miriam T. 2008. „Imago Vitae Suae”: John G. Fitch (szerk.): *Oxford Readings in Seneca*. Oxford.

Ker, James 2009. *The Deaths of Seneca*. Oxford.

Kiesslingius, Theophilus 1829. *C. Cornelii Taciti Annales*. Recognovit, annotationem criticam adiecit Theophilus Kiesslingius. Lipsiae.

Mikalson, Jon D. 1998. *Religion in Hellenistic Athens*. Berkeley – Los Angeles – London.

Raubitschek, Antony E. 1945. „Hadrian as the Son of Zeus Eleutherios”: *American Journal of Archaeology* 49/2, 128–133.

Seidler, Michael J. 1983. „Kant and the Stoics on Suicide”: *Journal of the History of Ideas* 44/3, 429–453.

Williams, Gordon 1978. *Change and Decline. Roman Literature in the Early Empire*. Berkeley – Los Angeles – London.

Földi Zsombor (1987) assziriológus, az ELTE assziriológia doktori programjának ösztöndíjas hallgatója. Kutatási területei az óbabilóni kor gazdaság- és társadalomtörténete, valamint a múzeumi gyűjtemény-történet.

Ékírásos tárgyak az illegális műkereskedelemben és a szakértői felelősség kérdése

Földi Zsombor

Bevezetés

A Bonhams aukcióház ókori régiségekkel foglalkozó londoni árverésén, 2002. november 7-én több mezopotámiai eredetű műtárgy is kalapács alá került. Közülük nyolc tétel – többségében agyagtáblák – az árverési katalógus szerint korábban egy európai magángyűjteményhez tartozott;¹ eredetükre vonatkozóan csupán ennyit közöltek. Mivel a szabályos régészeti feltárásból vagy más, legális forrásból származó tárgyak nagyobb értéket képviselnek, mint a proveniencia nélküli darabok, az erre vonatkozó információt minden esetben meg szokták adni.² Ennek hiányában viszont alighanem illegálisan szerzett anyagról lehet szó.

A fentiekből következően az ilyen műtárgyak előkerülési helye ismeretlen; értékelhető támpontot csupán a vásárlás dátuma, illetve néhány esetben az eladó személye jelent. Kontextusba helyezésükre csak a már ismert anyaggal összevethető belső információik – paleográfia, keltezés, proszopográfiai adatok, helységnevek stb. – nyújtanak lehetőséget. Bár ezek alapján részben képesek vagyunk a szóban forgó tárgyakat már ismert, esetenként szabályos ásatásból származó szövegcsoportokhoz kötni, ezzel rendszerint elérkezünk a megismerés határáig; e módszer nem pótolja az előkerülés körülményeinek pontos ismeretét.

Az említett tárgyak között kivételt képez a 206-os tételszámmal jelölt fekete kődarab, mely egy feliratos kőszobor vagy sztélé töredékének tűnik. Az eredeti feliratból megmaradt szövegrésznek két pontos párhuzama ismert az assziriológiai szakirodalomban. Az egyik egy óbabilóni kori (Kr. e. 20–17. század) nippuri ún. gyűjtőtáblán olvasható, amely Šū-Sîn király három szoborfeliratának szövegét tartalmazza.³ Az írónoki képzés megfelelő stádiumában járó tanuló gyakorlásképpen másolta le ezeket agyagtáblára. A legtöbb ilyen másolaton olyan szobrok feliratait olvashatjuk, amelyek egyébként ismeretlenek számunkra, és vélhetően ma már nem is léteznek.

A három királyfelirat közül a szóban forgó, „Šū-Sîn 7” néven ismert szövegnek egyedülálló módon az eredetije is ismert. E dioritból faragott szobortalapzatot – pontosabban egy darabját – 1958-ban találták meg a Nippurt ásó amerikai régészek. Megállapításuk szerint a kőszobor talapzatát utóbb őrlőköként használták, majd a párthus korban a nippuri Inanna-templom egyik ajtajának forgóperselyéül szolgált.⁴ Az 1989-es publikációban közölt, az ásatáson készített felvételt⁵ a Bonhams árverési katalógusában látható fényképpel összehasonlítva első pillantásra is sokkoló a hasonlóság: a két képen ugyanaz a tárgy látható, pontosabban a Londonban felbukkant darabot a Nippurban talált szobortalapzat-töredékből vágták ki (1. kép). A részletek összevetéséből kiderül, hogy a rablók vagy a műkereskedők csupán a feliratos részek legnagyobbikát tartották értékesnek; ezt előbb vésővel próbálták meg kivágni, majd végül a körfűrész mellett döntöttek. A tárgy holléte már korábban is fejtörést okozott a szakirodalom számára;⁶ egy darabban utoljára John Malcolm Russell assziriológus látta egy ninivei raktárban, 1989-ben. Azt azonban ő sem tudta, melyik múzeumból és hogyan kerülhetett oda a tárgy. Valószínűleg ebből a ninivei raktárból lopták el az első öbölháború idején. (Vö. Russell 1998, 240–241, no. 231. A szerző három másik, általa Ninivében látott tárgy kapcsán megjegyzi, hogy ezek időközben feltűntek a mükincspiacon. Emiatt valószínűnek látszik, hogy egyszerre lopták el őket a ninivei raktárhelyiségből.)

Ez az eset azt is mutatja, hogy ellenőrzött ásatásból származó tárgy is kerülhet illegálisan forgalomba. A szobortöredék végül 7500 fontért, jóval a becsült ár felett talált gazdára.⁷ Az árverés iránt tanúsított nagyobb szakmai érdeklődés azonban megakadályozhatta volna az eladást; a kulturális örökséget védelmező törvények sora⁸ mellett akár lehetőséget nyújtott volna erre az UNESCO 1970-es, a kulturális javak jogtalan behozatalát, kivitelét és tulajdon-átruházását meggátolni kívánó egyezménye is,⁹ melyet az Egyesült Királyság csak 2002. augusztus 1-jén, alig három hónappal az árverés előtt fogadott el.¹⁰

Az alábbiakban megkíséreltem áttekinteni az ékírástól megkülönböztető jelenkori kereskedelmét meghatározó körülményeket és folyamatokat, amelyek a mezopotámiai történelem számos ismeretlen – néha egy-egy ismert – darabjának pusztulásához vezetnek és vezetnek.

Illegális műkereskedelem

Az illegális műkereskedelem nem csupán az assziriológiát sújtó, hanem globális probléma. Mivel azonban maximális diszkreciót kíván, a közvélemény rendszerint csak egy-egy tárgynak az országhatáron történő lefoglalásáról, esetleg a múltban – többé-kevésbé legális úton – külföldre vitt műtárgyak visszaköveteléséről értesül.

Egy tárgy önmagában természetesen nem lehet „illegális”, csupán előkerülésének vagy megszerzésének körülményei lehetnek szabálytalanok¹¹ az aktuális jogszabályok értelmében. Ez azonban csupán jogi megközelítés, miközben bizonyos tár-

gyak birtoklásának kérdése néha súlyos etikai és politikai dilemmát okoz.¹²

A kulturális örökséget ma már minden országban többé-kevésbé szigorú törvények védelmezik, nemzetközi egyezmények sora tiltja az ide sorolható tárgyak kereskedelmét. A nem elég konkrét definíciók miatt azonban ezek gyakran használhatatlannak bizonyulnak. Ez az egyik oka annak, hogy az illegális műkereskedelem mára a fekete piac legjövődélmezőbb ágai közé léphetett elő, közvetlenül az illegális fegyver-, kábítószer- és emberkereskedelem mellé.¹³ Maga a jelenség természetesen korántsem új keletű, az utóbbi évtizedekben csupán minden korábbinál kiterjedtebbé vált.

A mezopotámiai eredetű műkincsek kereskedelmével éppen tíz éve, a bagdadi Iraq Museum 2003 áprilisában történt kifosztása után kezdtek érdemben foglalkozni, elsősorban elméleti szempontból. Ennek megfelelően ez az év fordulópontot jelent mind a műkincskereskedelem volumene, mind annak szakmai-társadalmi megítélése és az azzal járó viták szempontjából.¹⁴

2003 előtt

A 19. század közepén, a mezopotámiai régészet hőskorában a hangsúly a látványos plasztika gyűjtésén volt. A javarészt brit és francia ásatók azért koncentráltak a szobrokra és palotadomborművekre, mert ezek révén tudtak anyagi támogatást biztosítani a munka folytatásához. Az agyagtáblák iránti érdeklődés csak később, a század utolsó harmadára vált meghatározóvá.

Ugyan az Oszmán Birodalom már 1884 óta törvénnyel szabályozta a műkincsek kivitelét és a leletmegosztást,¹⁵ az agyagtáblára éhező nyugati múzeumok számára a vásárlás csupán pénz kérdése volt. Ennek mértékét jelzi, hogy a British Museum csak 1882 és 1899 között mintegy 60 000 táblára tett szert.

Az azóta eltelt bő száz évben Irak páratlan kulturális örökségét egyre növekvő szigorral próbálták megvédeni. Az általánosan elfogadott vélekedés szerint ebben Szaddám Huszein diktatúrája volt a legeredményesebb.¹⁶ A lakosság mozgásának korlátozása, illetve a régészeti lelőhelyek jól szervezett védelme többnyire sikerrel vette elejét a fosztogatásnak.

Alapjaiban változtatta meg a helyzetet az első öbölháború (1990–1991), melynek során az iraki fegyveres erőket harcra rendelték, a lelőhelyek és régészeti parkok pedig védelem nélkül maradtak. A háború alatt számos kisebb múzeumot fosztottak ki (Baszra, Kirkuk, Kúfa, Szuleimánija stb.). Bár chicagói régészek komoly erőfeszítéseket tettek a hiánylista összeállítására,¹⁷ az eltulajdonított tárgyak zöme sohasem került elő.

A háborút követő kereskedelmi embargó aláásta Irak gazdasági erejét, emi-

1. kép. Šū-Sîn szobortalapzatának töredéke (Civil 1989, 64) és a belőle kivágott darab (Bonhams 2002, 73)

att a régészeti lelőhelyek védelme is hanyatlásnak indult. Inentől kezdve beszélhetünk a romvárosok eseti jellegű, később módszeres kifosztásáról,¹⁸ aminek mértékével a közvélemény csak a második öbölháború (2003) idején szembesült. Bár azt sikerült elérni, hogy a hadműveletek csak minimális károkat okozzanak a régészeti lelőhelyek és a múzeumok anyagában, arra senki sem számított, hogy Bagdad ostromakor a lakosság kifosztja a páratlan kincseket őrző Iraq Museumot.

2003 óta

Az első hírek a teljes gyűjtemény, mintegy 180 000 tárgy elvesztéséről szóltak. A tényleges veszteség utóbb ennél jóval kisebbnek bizonyult, az eltűnt számadat és a szétvert kiállítótermek képei azonban arra jók voltak, hogy felrázják a világ közvéleményét.¹⁹ A veszteségek tisztázásának feladatát ezúttal Matthew Bogdanos ezredes vállalta magára. Csapatának számos ikonikus műtárgyat sikerült még Bagdadban visszaszereznie, köztük olyan egyedi darabokat, mint a Bassetki-szobor vagy az Uruk-váza. Mint kiderült, a személyzet számos tárgyat már korábban biztonságba helyeztet; az uri és kalhú aranyékszerek például az Iraki Központi Bank alagsorának raktáraiból kerültek elő.

Az Iraq Museumban történt fosztogatást mindemellett olyan kulturális katasztrófákhoz hasonlították, mint az alexandriai könyvtár felgyújtása volt 642-ben. Még így is eltörpül azonban a mellett a pusztítás mellett, amely az 1990–2000-es években érte Irak régészeti lelőhelyeit. A fosztogatás súlyosságát műholdfelvételek, helikopteres felderítés, esetenként személyes látogatások révén próbálták felmérni.²⁰ Mint kiderült, a rablóátadások főként Babilónia középső és keleti részét sújtották – köztük olyan városokat, mint Adab, Zabalam vagy Umma, amelyeket a korábbi feltárások alig vagy egyáltalán nem érintettek. A helyszínen járó kutatók híradásai szerint bizonyos lelőhelyeket teljesen elpusztítottak.

A fosztogatásnak természetesen inkább gazdasági, mintsem ideológiai okai voltak. A pénzügyi nehézségek hatására jelentősen gyengült a lelőhelyeket védelmező őrség felszereltsége. Minthogy Irakban a romdombok (*tellek*) többsége a lakott településektől távolabb, a sivatagban fekszik, a fegyverek és terepjárók hiánya ellehetetlenítette a tényleges ellenőrzést. Az elszegényedés miatt ráadásul egyre több ember kényszerült rá, hogy a mezőgazdaság helyett rablóátadásokon dolgozzon napzáróként.²¹

További ok lehet, hogy Irak fokozatosan leszűkítette a műtárgyak kivitelének lehetőségét. Az 1924-es törvény még leletmegosztást írt elő Irak és a feltárást finanszírozó ország között. 1936-tól az egyedi darabok, 1974-től pedig már minden tárgy kivitelét megtiltották. Ezzel azonban csak a legális forrás szűnt meg, a kereslet megmaradt. A tiltást megelőzően külföldre került tárgyaknak ez hihetetlen mértékben megemelte az értékét, ami pedig ösztönzőleg hatott az illegális műkereskedelemben és a rablóátadások szervezésére. Az áremelkedést jól példázza az az újasszír kori palotadombormű, amelyet egy kastélyból átalakított angliai iskolában találtak befalazva. Mint utóbb kiderült, ezt a 19. század közepén Kalhuban ázó Austin Henry Layard ajánlotta mecenásának, Sir John Guestnek. A japán Miho Museum korábban elképzelhetetlen összegért, 7,7 millió fontért vásárolta meg a Christie's aukciósház 1994. július 6-i árverésén.²²

Szakmai ellentét

Az assziriológusok sajnálatos módon megosztottak abban a kérdésben, hogyan viszonyuljanak a történetekhez, illetve a nagy számban megjelenő, tisztázatlan eredetű tárgyhoz.

A régészek többsége teljesen elhatárolódik ezek publikálásától. Társaságaik folyóiratai nem közölnek ilyen tárgyakat feldolgozó tanulmányt, s mélyen elítélik a „lopott” anyaghoz nyúló szakértőket.²³ Frusztrációjukat magyarázhatja, hogy az első öbölháború óta várták a politikai helyzet stabilizálódását és az ásatások újraindulását, de végül tehetetlenül kellett végignézniük, ahogy a lelőhelyeket módszeresen kifosztják.

Velük szemben a filológusként dolgozó és gondolkodó szakemberek többsége csupán az új, publikálatlan táblákat látja, és nem foglalkozik az előkerülésükkel járó pusztulással. A régészek tiltakozását cenzúráként értelmezik, és úgy vélik: ha egy évszázadon keresztül nem okozott erkölcsi problémát a vásárolt agyagtáblák közlése, akkor ma sem lehet aggályos.²⁴

Mások látszólag egyáltalán nem érzékenyek az említett problémára.²⁵ Az új szövegek előkerülését üdvözlük, ezt leszámítva azonban egyáltalán nem foglalnak állást e kérdésben. Az általuk tanúsított érdektelenség a végeredmény szempontjából ugyanolyan káros, mint a szélsőséges vélemények.

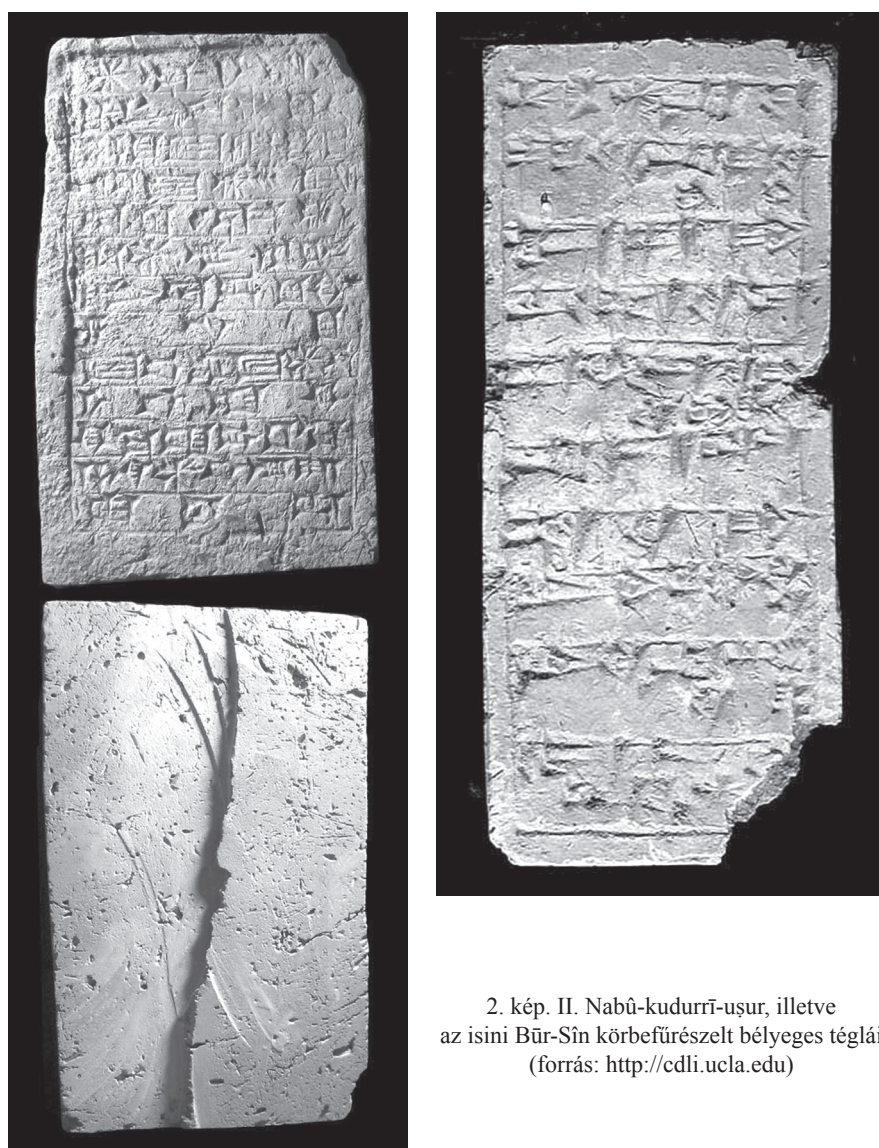
Érvek, ellenérvek

Meglehetősen alacsony azoknak a száma, akik részleteiben is foglalkoznak a mezopotámiai műkincsek kereskedelmének problematikájával. A filológusok részéről elsősorban David I. Owen és Aage Westenholz assziriológusok szálltak síkra a tisztázatlan eredetű tárgyak publikálásának védelmében, de az ilyen táblákat publikáló kutatók is gyakran reflektálnak a kérdéskörre.²⁶ A régészek közül Neil Brodie aprólékos munkával próbálja felderíteni a műkincspiac működésének szabályszerűségeit,²⁷ Michael Müller-Karpe pedig – gyakorlatilag egyedüliként – a pereskedést is vállalja azért, hogy a Németországban felbukkanó, egyértelműen lopott tárgyakat visszazolgáltatassák Iraknak.²⁸

A régészek érthető módon a régészeti kontextus végleges elvesztését tartják a legnagyobb tragédiának,²⁹ többen pedig morális szempontból vélik elfogadhatatlannak a tisztázatlan eredetű anyag publikálását.³⁰ Velük szemben Owen és Westenholz úgy gondolják, az agyagtáblákat más csoportoktól függetlenül is fontos információkkal szolgál.³¹ Ez részben igaz, de a rablóátásból származó szövegekből az eredeti archívumokat csak igen korlátozott mértékben tudjuk rekonstruálni. A szabályosan kiadott archívumok ugyanis számos olyan táblát tartalmaznak, amelyet utólag nem tudnánk a többihez kötni.³² A filológusok egy másik, gyakran elhangzó ellenvetése az, hogy a régészek sok ásatás eredményeit évtizedek alatt sem közlik – ez egyébként nem csak az iraki régészetben probléma.³³

A régészek szerint az agyagtáblák publikálása felveri az árakat, ami további rablóátadások szervezését ösztönzi. Valójában – így Owen – a táblákat csak a vásárlás után szokták kiadni, ezután pedig a legkritikább esetben adják el őket újra.³⁴

A nagy aukciósházaknál az Iraq Museum 2003-as kifosztását követően jelentősen visszaesett az ékírástos tárgyak eladá-

2. kép. II. Nabû-kudurrî-uşur, illetve az isini Bûr-Sîn körbefürészelt bélyeges téglái (forrás: <http://cdli.ucla.edu>)

sa;³⁵ ma már csak azokat fogadják el értékesítésre, amelyeket bizonyíthatóan a tilalom előtt vittek ki Irakból. Valójában optikai csalódásról van szó: a műkincspiac látható részén 2003 előtt is csak a „középkategóriás” darabok keltek el, az olcsóbb tárgyak és az igazi ritkaságok zöme más csatornákon keresztül talált vevőre. A 2003 utáni visszaesés ugyanakkor a piac nem látható részének felvirágzásával járt együtt. Ezt az is alátámasztja, hogy ugrásszerűen megnőtt az interneten eladásra kínált táblák száma.³⁶ Westenholz a régészek lobbiját és az iraki műkincsek kereskedelmének betiltását hibáztatja azért, hogy a szakma elvesztette az aukciósházak nyújtotta egyetlen lehetőségét, hogy betekintszen a feketepiac viszonyaiba.³⁷

Aukciók és magángyűjtemények

Az alábbiakban a saját adatgyűjtésemre támaszkodva mutatom be az aukciósházaknál 1990 és 2012 között eladott anyag összetételét. A forrásanyag természetéből fakadóan ez csak korlátozott mértékben lehet reprezentatív. Összesen 12 aukciósház³⁸ kínálatából mintegy 2 000 tárgyat jegyeztem fel,

ennek közel kétharmada Londonban, az európai piac központjában kelt el. Kisebbségi arányban szerepel New York, Párizs, Bécs, München, Brüsszel és Amsterdam piaca.

Általánosságban megállapítható, hogy az agyagtáblák alkotta legnagyobb csoport (mintegy 43%) tér, idő és műfajok tekintetében egyaránt lefedi az ismert szövegtörzset, csupán arányaiban tér el a megszokottól. Ezt részben a rablóátasások során megtalált archívumok jellege, részben pedig az egyes tárgytipusok esetében várható haszon határozza meg. Szokatlanul magas, közel 30% a (fél)drágakövekből faragott pecsétgyűrűk aránya. Ezek igen értékesek, ráadásul kis méretük miatt könnyen csempészhetőek: nem csoda, hogy az Iraq Museumból máig hiányzó tárgyak zöme ilyen pecsétgyűrű.³⁹

Szintén magas, közel 12% a különböző királyfeliratok száma. Ezek mintegy háromnegyedét agyagszögek és bélyeges téglák teszik ki, amelyeket az ókorban nagy számban helyeztek el monumentális építmények alapzatában és falaiban. Többségük már jól ismert szövegek újabb kézírata, de eddig ismeretlenek is akadnak közöttük, mint az isini Išme-Dagan (Kr. e. 1953–1935) életéért felajánlott buzogány feje, vagy a larsai Abi-sarê (Kr. e. 1905–1895) Iškun-Sîn-beli építkezéséről megemlékező agyagszög.⁴⁰

A fennmaradó 15% egyéb tárgytipusokból áll össze: különböző amulettek, mérőszűnyeg, agyagbulla, terrakotta lapok stb. tartoznak ide. Külön említést érdemelnek

az olyan kuriózumok, mint a larsai Warad-Sîn (Kr. e. 1834–1823) idejéből származó két agyagdugó, amelyek felirataik szerint boroskorsókhöz tartoztak.⁴¹

Igen alacsony a már publikált szövegek aránya. Az ilyen adatot – csakúgy, mint a bizonyíthatóan legális eredetet – minden esetben közölni szokták, mivel ez bizonyítja, hogy a tárgy nem friss rablásból származik, ezzel növelve annak értékét. Ennek hiányában az eladó csupán biztosítja a potenciális vásárlókat: az áruba bocsátott tárgy évtizedekkel korábban, de mindenképpen az iraki műkincsek kivitelének betiltása előtt került az ő vagy családja tulajdonába. Az eladott tárgyak számának 2003-as visszaesése óta szinte minden tárgyleírás tartalmaz a provenienciára vonatkozó – esetenként megkérdőjelezhető – adatokat.

A műkincspiac szempontjából a korábban kevésbé ismert csoportok a leginformatívabbak. Jó példája ennek a larsai Sîn-iddinam (Kr. e. 1849–1843) egy építési felirata, amely 1990-ig csak négy kéziratban volt ismert.⁴² 1995-től újabb és újabb példányok kezdtek feltűnni, többségük New York-i aukciókon, ma összesen 22-t ismerünk.⁴³ Az ilyen hirtelen gyarapodás mögött monumentális építmények megtalálását és kifosztását kell sejtenuk.

Szintén árulkodóak a nagy számban megjelenő, körfűrészszel körbevágott bélyeges téglák (lásd a 2. képet).⁴⁴ E monumentális építkezésekhez használt típus esetében rendszerint egy nagy téglához aránylag kisméretű felirat társul. Mivel pedig a piaci értéket nem az agyagtömeg, hanem a rajta lévő, több ezer éves felirat határozza meg, a költséghatékonyság és a csempészhetőség érdekében egyszerűen kifűrészelik a feliratot – hasonlóan, mint a már említett Šū-Sîn szobortalapzat esetében történt.

Westenholz állításával szemben más lehetőségek is akadnak a műkincspiacon uralkodó állapotok felmérésére. Bár nem a jelenre, hanem a közelmúltra nézve szolgálnak információval, hasonlóan árulkodóak lehetnek az újonnan felbukkanó vagy feltűnő ütemben gyarapodó köz- és magángyűjtemények, illetve az eredetmegjelölés nélkül publikált tárgyak is.

Előbbinek jó példája a New York állambeli Cornell University ékírástos gyűjteménye. Bár már a hetvenes években is közel 200 agyagtábla volt a birtokában,⁴⁵ a múzeum az 1990–2000-es évek fordulóján indult látványos fejlődésnek. Kurátora, a már említett Owen irányításával több mint 10 000 táblát vásárolt, köztük a máig lokalizálatlan garšanai archívum nagy részét;⁴⁶ ezzel ma övé az USA negyedik, illetve a világ tizenkettedik legnagyobb gyűjteménye. Szintén említhető a római Banca d'Italia korábban teljesen ismeretlen táblagyűjteménye; e javarészt Adabból származó táblák tekintélyes részét egy londoni kereskedőtől vásárolták.⁴⁷

A magángyűjtők közül említhetjük a madridi Lippmann vagy a milánói Michail nevét,⁴⁸ nem beszélve a ma még alig ismert gyűjteményekről.⁴⁹ A legismertebb azonban kétségkívül a norvég Martin Schøyen. Gyűjteménye először akkor került az érdeklődés középpontjába, amikor kiderült: több arámi varázscsészéje van, mint a világon addig ismert teljes anyag. Amikor a londoni UCL munkatársai tisztázni szerették volna ezek eredetét, Schøyen perrel fenyegette meg őket. Végül megtarthatta a tárgyakat.⁵⁰

A Schøyen-gyűjtemény mintegy 4 500 ékírástos tárgyat őriz;⁵¹ közülük az első kettőt – a Gilgameš-eposz két, korábban ismeretlen kéziratát – 2003-ban publikálta Andrew R. George.⁵² Ezt követően 2007 és 2011 között hat önálló kötetben folytatták a kiadást. Ezek mindegyike tartalmazza a tulajdonos előszavát, aki azt állítja, páratlan gyűjteményére a nyolcvanas évek végén, illetve a kilencvenes években tett szert.⁵³ Ezt követően felsorol 17 korábbi magángyűjteményt;⁵⁴ állítása szerint *majdnem az összes* táblája, pecsétje és varázscsészéje ezekből származik. Továbbá, teszi hozzá, a Christie's és a Sotheby's aukciósházaknál is vásárolt néhány tárgyat, ám ezekben az esetekben nem derült fény az eladó kilétére.⁵⁵

E részben ismertnek számító magángyűjtemények száma sokakra meggyőzően hat, annak ellenére is, hogy Schøyen maga is megjegyzi: ezek között több átfedés is akad. Schøyen tábláinak átfogó vizsgálatával azonban kiderül: valójában arról van szó, hogy a felsorolt korábbi gyűjtemények mind-egyikéből sikerült *legalább egy* tárgyat azonosítania.⁵⁶

Az agyagtáblák fényképei 2011 óta elérhetők az ékírástos szövegek online adatbázisában (CDLI).⁵⁷ Mind a publikált, mind a még kiadatlan anyag esetében feltűnő, hogy szinte kizárólag feltűnően jó állapotú táblákról van szó. Ez a műkincspiacról származó anyagra jellemző – szemben a szabályos ásatásokkal, amelyek során általában kevés ép táblát és rengeteg töredéket találnak. A rablóásatók ugyanis eldobják a kevésbé értékes töredékeket, ezt a sérült darabok összeragasztásával nyert „táblák” is alátámasztják. Owen szerint ez a gyakorlat cáfolja a töredékek eldobásának elméletét,⁵⁸ pedig e technikát csak a „javítható” daraboknál alkalmazzák.

Szintén feltűnő, hogy a Schøyen-gyűjteményben éppen a közelmúltban feldúlt városok anyaga jelenik meg nagy arányban. Emellett ismeretlen lelőhelyről származó csoportokat is találunk, mint a Tengerföld-dinasztia korának szövegeit,⁵⁹ a Dür-Abī-ēšuhból származó agyagtáblákat vagy az említett garšanai archívum anyagát.

Ezen adatok fényében megállapítható, hogy a valóságban az arányok minden bizonnyal fordítottak, mint ahogy azt Schøyen állítja: anyaga túlnyomórészt az illegális műkincspiacról származik. Bár a szövegkiadások nem foglalkoznak az egyes tárgyak eredetével, a Christie's-nél vásárolt darabok közül több is azonosítható. Schøyen előszavának egyik nyilvánvaló célja, hogy megszabadítsa a kutatókat a proveniencia tisztázásának mint szakmai és erkölcsi kötelességnek a terhetől – akkor is, ha az egészen egyértelmű. Jó példa erre a II. Kurigalzu által Mār-bīti istennek felajánlott ún. szemkő.⁶⁰ A tárgyat publikáló George egy fényképet is közöl az előlapról, azonban a CDLI-n elérhető felvételen a hátlapra ragasztott Christie's matrica is látható, rajta az árverés dátumával és a tételszámmal (3. kép).⁶¹ Nem csupán ennek elhallgatása sajnálatos, hanem az is, hogy ezzel elvész a felirat egy, az árverési katalógusban olvasható alternatív értelmezése.

Vizsgálati lehetőségek

A tárgyak eredetét elhallgató szövegkiadások és az aukciósházak anyagának összevetése más esetekben is komoly eredményt hozhat. Jól példázzák ezt a Dür-Abī-ēšuhból származó táblák,⁶² melyekből 2009 óta mintegy százat közöltek.⁶³ A Cornell Universityn további 400, a Schøyen-gyűjteményben legalább 30 darab vár publikálásra,⁶⁴ emellett Daniel Arnaud már 2007-ben

3. kép. II. Kurigalzu által felajánlott szemkő (forrás: <http://cdli.ucla.edu>)

említ – szám nélkül – további szövegeket.⁶⁵ Eredetükről azonban egyikük sem közölt semmilyen információt. Jómagam a bécsi Kunsthistorisches Museumban akadtam rá egy további táblára.⁶⁶

Minthogy korábban teljesen ismeretlen szövegcsopotról van szó, kulcskérdés a táblák első felbukkanásának időpontja, ami jelzésértékű lehet a lelőhely kifosztásának idejét illetően. A Bécsben őrzött táblát 2003. január 23-án vásárolták, azonban nem ez a legkorábbi dátum. Munkám során sikerült fényképek alapján azonosítanom több olyan agyagtáblát, amelyek a Christie's 2002. május 15-i londoni árverésén keltek el, ma pedig a Schøyen-gyűjteményhez tartoznak. Az egyiket ráadásul már korábban, 2001. november 7-én is eladásra kínálták,⁶⁷ jelenlegi ismereteink szerint ez a legkorábbi időpont, amikor Dür-Abī-ēšuḫból származó tábla tűnt fel a piacon. A fosztogatás tehát itt is jóval a második öbölháború előtt kezdődött.

A szakértői felelősség

Az általam Bécsben megvizsgált három agyagtábla mind-egyikéhez két-két oldal leírás tartozik, mely angol nyelven tárgyalja azok fizikai és tartalmi jellemzőit. Ilyet csak képzett assziriológus tud készíteni; amint azt az aláírás is megerősíti, mindhárom Wilfred George Lambert munkája.

Lambert 2011 végén bekövetkezett haláláig az assziriológia meghatározó alakja volt. Kiemelkedő szakmai munkássága mellett számtalan tárgyleírást és -meghatározást készített, elsősorban londoni műkereskedők számára.⁶⁸ Az agyagtáblák értékét éppen ez a munkafolyamat, a kor és a tartalom meghatározása növeli meg – egy szakvélemény emellett védelmet nyújt az esetleges hamisítványok ellen, ezzel erősítve a vásárlói bizalmat. Ennek következtében Lambert jól ismerte a műkincspiacot, nem véletlen, hogy a Schøyen-táblákból elsőként fő tanítványa, George publikált – ma a gyűjtemény feldolgozását is ő koordinálja. Lambert írógéppel, ritkábban kézzel írt leírásai ma is több, ékírást tárgyakat árusító weboldalon felbukkannak. Bár az általa készített tárgyleírások nincsenek keltezve, Lambert már a hetvenes években is folytathatott ilyen tevékenységet.⁶⁹

E ponton érdemes visszatérni Arnaud 2007-es tanulmányára, mely elsősorban az újonnan feldúlt területekről – Isin, Zabalam, Umma, Dür-Abī-ēšuḫ – származó, történeti jelentőségű szövegeket közöl. A szerző a Louvre-ban őrzött néhány tárgyat leszámítva e szavakkal intézi el a proveniencia kérdését: „A származási hely Babilónia, a Középső-Euphratés vidéke, illetve még nyugatabbra a Bekaa-völgy és a Mediterráneum”, a következő megjegyzéssel kiegészítve: „Származási hely, és nem proveniencia. Ez a két szó nem ugyanazt jelenti.”⁷⁰

E titkolózás két dolgot jelenthet: Arnaud vagy egy titkos magángyűjteménybe nyert betekintést, vagy a műkincspiacon találkozott az említett feliratokkal. Vizsgálataim során bizonyítást nyert, hogy a szóban forgó tárgyak közül több is párizsi aukciósházak – Millon & Associés, Piasa, Pierre Bergé, Tajan – kínálatában tűnt fel 2003 és 2006 között. A tanulmány 2010-es kiegészítése már 2007-ben áruba bocsátott tárgyakat is tartalmaz; Arnaud itt három esetben árverési katalógusokra is hivatkozik, amelyekben megtalálhatóak az általa publikált tárgyak fényképei.⁷¹ Úgy tűnik tehát, hogy Arnaud ugyanazt a munkát végzi el Párizsban, amelyet Angliában korábban Lambert – ma pedig mások, mint a már említett Westenholz.⁷²

A többséget a pénzbeli fizetség, illetve a publikálással járó szakmai elismerés motiválhatja, mások állítólag részesezésért dolgoznak.⁷³ Markham J. Geller, egy másik Lambert-tanítvány szerint mesterének az volt a célja, hogy minden tábla tartalmát ismerje.⁷⁴ Ha feltételezzük is, hogy a többség jóhiszeműen cselekszik, és saját tudásának bővítése az elsődleges célja, akkor sem hagyhatjuk figyelmen kívül az ezzel járó felelősséget. Munkájukkal ugyanis az illegális műkincs-kereskedelem működését segítik: közreműködésük megemeli az egyes tárgyak eladásából várható hasznot, ezzel akaratlanul is támogatva a rablásátásokat és a lelőhelyek elpusztítását. Az ékírást tárgyak illegális piaca nem működhet az értékesítésben kulcsszerepet játszó szakemberek nélkül.

Egy, a témával foglalkozó 2005-ös chicagói workshop résztvevői közös állásfoglalásban hívták fel a figyelmet a szakértői felelősségre. A résztvevők mellett számos más assziriológus és régész deklarálta, hogy nem vesz részt kétes eredetű műtárgyak meghatározásában, sem kereskedők, sem pedig műgyűjtők számára.⁷⁵

Konklúzió

Nézeteim szerint a régészek radikális álláspontjával szemben nem vehetjük egy kalap alá az eladásra szánt táblákat azonosító szakembereket azokkal, akik a már megvásárolt tárgyakat publikálják. Valójában az egyetlen dolog, amit tehetünk, hogy a teljes, már gazdára talált anyagot közöljük, megpróbálva minél többet kideríteni a tárgyak előkerülésének és értékesítésének történetéről. Erre ugyan viszonylag ritkán, de akad példa: Irving L. Finkel 2006-ban publikált egy torzszületekkel foglalkozó ömensorozathoz írt kommentárszöveget, arra is fényt derítve, hogy a tábla egy 1998. június 5-i, New York-i Christie's aukción került jelenlegi tulajdonosához. Ezt egy 1997. november 7-i, párizsi eladás előzte meg, korábban pedig, a hetvenes évek közepe óta egy francia magángyűjtemény részét képezte.⁷⁶

A táblákat publikáló kutatók többsége azonban ma még nem foglalkozik a tárgyak eredetével. Bendt Alster, aki 1972-ben feldolgozta a *Dumuzi álma* címen ismertté vált sumer költeményt, 2006-ban két új kéziratot közölt a szóban forgó műhöz. E táblákat a California Museum of Ancient Art gyűjteménye őrzi, eredetükről Alster csak annyit árul el, hogy egy névtelen adományozónak köszönhetően kerültek oda.⁷⁷ A munkám során készített adatbázissal való összevetésből azonban kiderül, hogy a két szöveget valójában a Christie's egy New York-i árverésén, 2001. június 8-án vásárolták. Ugyanez a gyűjtemény más, kétes eredetű tárgyakat is őrzi, például egy Lamaštu démon ellen védelmező amulettet, amely Bécsben, a Dorotheum aukciósházán 1998. április 28-i árverésén kelt el. Az ilyen jellegű adatokból természetesen akkor lehetne komolyabb következtetéseket levonni, ha nagyobb számban állnának rendelkezésre, vagyis ha minden szövegkiadásban törekednének arra, hogy a lehetőségekhez mérten tisztázzák a táblák valós provenienciáját.

Megoldást jelenthetne, ha a kiásott és publikált agyagtáblák egy részét legálisan kereskedelmi forgalomba lehetne bocsátani, erre azonban jelenleg igen kicsi az esély.⁷⁸ Minthogy az ékírást tárgyak iránt mutatkozó keresletet nem tudjuk meg-

szüntetni, a szakértői szemléletnek kell megváltoznia. Már a 19–20. század fordulóján szétszóródott archívumok rekonstrukciójában is komoly nehézséget okoz a vásárlás körülményeire vonatkozó adatok hiánya, ezen szövegeknek a száma ráadásul eltörpül az utóbbi két évtizedben ipari mennyiségben kiásott agyagtáblákéhoz képest. Ma még számos olyan infor-

máció rendelkezésre áll – mindenekelőtt az interneten, aukciós oldalak online felületén –, amelyek néhány évtized múlva vélhetően már nem lesznek elérhetőek. Most kell tehát minél többet rögzítenünk ezekből, hogy a későbbi generációknak ne kelljen azzal szembesülniük, hogy elődeik nem tettek meg mindent, amit megtehettek volna.

Jegyzetek

- Bonhams 2002, 72 (205–212-es tételek).
- Müller-Karpe 2011.
- A tábla két nagy és egy kisebb darabra törve maradt fenn. Egyik fele szultáni ajándékként került a 19. század végén Nippurtásó Hermann V. Hilprecht tulajdonába, s így a jénai Hilprecht-Sammlungba (HS 2009+2985); a másik fele a múkincsiacon keresztül a Brockmon magángyűjteményben kötött ki (BT 4), melynek ma a jeruzsálemi Bible Lands Museum ad otthont. A táblán a Šū-Sîn 3, 5 és 7 néven ismert feliratok szerepelnek (Frayne 1997 közkeletű számozása szerint; a publikációkhoz lásd e művet).
- Nippur, L II, locus SB 53, lásd Civil 1989, 60–61, 64.
- Civil 1989, 64, vö. Braun-Holzinger 1991, 288, Abb. 4 és Russell 1998, 206 (no. 231).
- Lásd Braun-Holzinger 1991, 275; Frayne 1997, 314; Braun-Holzinger 2007, 138.
- A Bonhams egy alkalmazottjának személyes közlése alapján (2012. 12. 05.).
- Lásd Brodie 2008, 41–43, 48–49; Brodie 2011, 117–120; illetve Gerstenblith 2008.
- 1970 UNESCO *Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property*.
- <http://www.unesco.org/eri/la/convention.asp?KO=13039> (hozzáférés: 2013. 01. 03.), lásd még Gerstenblith 2008, 84.
- Westenholz 2010a, 261 és Westenholz 2010b, 453.
- E kérdésekkel a közelmúltban Szilágyi János György (2009) és György Péter (2009) részletekbe menően foglalkozott; hasonló példákhoz az ókori Kelet világából lásd Westenholz 2010a, 262–263.
- Vö. Virág 2012, 197.
- Az iraki rablásokról és műkereskedelemlről magyar nyelven lásd Kalla 2003; Bogdanos 2006, 225–244; Kalla 2009.
- Westenholz 2010a, 258.
- Kalla 2003, 14; Westenholz 2010a, 258–259.
- Lásd a *Lost Heritage: Antiquities Stolen from Iraq's Regional Museums* sorozat három kötetét (1992–1996), melyek ingyenesen letölthetőek a chicagói Oriental Institute honlapjáról: <http://oi.uchicago.edu/OI/IRAQ/lh.html>, hozzáférés: 2013. 05. 30.
- Lásd Gibson 1997, 7.
- Az Iraq Museum kifosztásához lásd Bogdanos 2006; a korábbi beszámolók összegzéséhez Kalla 2003.
- Lásd elsősorban Stone 2008.
- Lásd Gibson 1997, 7.
- Head 1999 (egy másik, hasonló példával együtt); lásd még Kalla 2003, 15.
- Owen 2009, 125; Westenholz 2010a, 260.
- Lásd Owen 2009, 125–126; Westenholz 2010a, 258.
- Vö. Westenholz 2010a, 261–262.
- Lásd pl. Friberg 2007, v; Englund 2009, 5–6, 11. jegyzet.
- Lásd Brodie 2006, 2008 és 2011.
- Lásd pl. Müller-Karpe 2010 és 2011.
- Pl. Gibson 1997; Stone 2008.
- Lásd pl. Robson 2004.
- Owen 2009, 127; Westenholz 2010a, 257.
- Kalla 2005, 90.
- Owen 2009, 135–136, 10. jegyzet; vö. Szilágyi 2009, 140.
- Lásd Owen 2009, 135–136, 10. jegyzet.
- Brodie 2006, 214–222 és Brodie 2011, 118–120, vö. Finkel *apud* Westenholz 2010a, 259.
- Vö. Owen 2009, 131, 3. jegyzet.
- Westenholz 2010a, 263–265.
- Azaz a Bonhams, a Christie's, a Dorotheum, a Drouot-csoporthoz tartozó Millon & Associés, Piasa, Pierre Bergé és Tajan, a Fortuna Fine Arts, a Giessener Münzhandlung, a Royal-Athena Galleries és a Sotheby's aukciósházak.
- Kalla 2003, 14; Bogdanos 2006, 248–256.
- Ezekhez lásd megjelenés előtt álló írástomat (Földi, *előkészületben*).
- Christie's, 2000. 10. 05., London, 319-es tétel.
- Lásd Frayne 1990, 158 (Sîn-iddinam 2).
- Lásd Beckman 1997; Westenholz–Westenholz 2006, 93–94; Brodie 2008, 43–44, 50 és 2011, 120–121. Az itt közölt számba beleértendő egy, a szerzők által nem említett példány is, mely a Bonhams 1995. december 12-i londoni árverésén bukkant fel (149-es tétel), és amely így a legkorábbi előfordulásnak tekinthető.
- Lásd Brodie 2011, 125–126, II. Nabû-kudurrî-ušur (Kr. e. 604–562) larsai bélyeges tégláinak példáján. Ugyanez a jelenség korábbi téglák esetében is megfigyelhető, lásd pl. a Bonhams, 2012. 05. 23., London, 96-os tételt, amely az isini Būr-Sîn (Kr. e. 1895–1874) és a kassú II. Kurigalzu (Kr. e. 1332–1308) egy-egy körbevágott feliratát tartalmazza (előbbihez lásd a 2. képet, jobbra).
- Lásd Stone–Owen 1991, 34–36.
- Lásd Owen–Mayr 2007.
- Pomponio–Stol–Westenholz 2006 és Pomponio–Visicato–Westenholz 2006; lásd Westenholz 2010b, 454–455.
- Westenholz 2010b, 454.
- Pl. az Oklahoma City-i illetőségű, kb. 11 000 táblát tartalmazó Green-magángyűjtemény, mely szintén friss fosztogatásból származó anyagot tartalmazhat (vö. Civil *apud* George 2012a).
- Lásd Brodie 2008, 44–48; Westenholz 2010a, 263–264. Az anyagból időközben számos darabot kiadtak (lásd Shaked–Ford–Bhayro 2013). Schøyen más területekről származó, tisztázatlan eredetű tárgyaihoz lásd Prescott–Omland 2003.
- Ezek kétes eredetéről korábban lásd Anker 2003.
- George 2003, 219–240; e lépés éles kritikájához lásd Robson 2004.
- Schøyen *apud* Friberg 2007, xi; Alster 2007, xii; Dalley 2009, v–vi; George 2009, vii–viii; Civil 2010, v–vi és George 2011, viii–ix.
- Az első változatokban csak 16-ot (Schøyen *apud* Friberg 2007, xi és Alster 2007, xii); ma a gyűjtemény honlapján már 18 ilyen szerepel (<http://www.schoyencollection.com/archeoprov.html>; hozzáférés: 2013. 05. 28.).
- Nem említ azonban más vásárlásokat, pl. a londoni Bernard Quaritch Ltd. régiségkereskedőnél, lásd Anker 2003.
- Különösen jól tetten érhető ez a Schøyen által említett azon gyűjtemények esetében, amelyek közismerten szétszóródtak a tulajdonosuk halála után, mint pl. az Erlendmeyer- vagy az Amherst-gyűjtemény. Ezek korábbi anyaga mind a mai napig fel-felbukkan

- különböző aukciósházaknál, mint pl. az Erlenmeyer-gyűjteményből származó nagy, a III. Ur-i dinasztia (Kr. e. 2112–2004) korából származó ummai tábla (Bonhams, 2008. 05. 01., London, 145-ös tétel = Christie's, 1988. 12. 13., London, 93-as tétel), vagy a korábban az Amherst-gyűjteményhez tartozó újbabilóni kori levél (Bonhams, 2010. 10. 06., London, 176-os tétel = 1986-os eladás a Charles Ede Ltd. aukcióján).
- 57 <http://cdli.ucla.edu/>.
- 58 Owen 2009, 133, 7. jegyzet
- 59 Dalley 2009.
- 60 George 2011, no. 62.
- 61 1994. 12. 07., London, 219-es tétel.
- 62 Maguk a szövegek tartalmilag is számos érdekességet tartogatnak, azonban talán a *létezésük* a legnagyobb szenzáció. Már korábban is világos volt, hogy Hammurāpi fia, Samsu-ilūna alatt a Babilóni Királyság fokozatosan visszaszorult Észak-Babilóniába. A nagy déli városokból származó utolsó, Samsu-ilūna énevével keltezett szövegek jól mutatják ennek lépcsőzetes mivoltát: egymás után esett el Larsa, Isin, majd Nippur (lásd Pientka 1998, 11). Az új szövegekből kiderül, hogy Samsu-ilūna fia, Abī-ēšuh valahol Nippur mellett, egy stratégiai fontosságú helyen kiépített egy Dūr-Abī-ēšuh („Abī-ēšuh erődje”) nevű végvárat, amelyet még másfél évszázadon át, a birodalom végnapjaiig tartani tudtak.
- 63 Lásd Van Lerberghe–Voet 2009 és 2010.
- 64 Ezeket Karel Van Lerberghe és Frans van Koppen együtt tervezik kiadni (Andrew R. George személyes közlése alapján, 2012. 10. 20.).
- 65 Arnaud 2007, 41–44.
- 66 Kutatásomat az ELTE BTK HÖK Tudományszervezési és Kutatási Pályázata támogatta. A tábla kiadásához lásd a közeljövőben megjelenő tanulmányomat (Földi, megjelenés alatt).
- 67 MS 3218/02 = 2002.05.15. London, 559-es tétel; MS 3218/03 = uo. 561-es tétel; MS 3218/04 = uo. 557-es tétel (= 2001. 11. 07. London, 246-os tétel); MS 3218/05 = uo. 560-as tétel.
- 68 Lambert ilyen irányú munkásságához lásd Brodie 2006, 217–218 és 2011, 129–130.
- 69 Lásd Finkel 1976, 45, 1. jegyzet; vö. Geller 2012, vi. E kérdésre nézve kulcsfontosságú információkkal szolgálhat Lambert írásos hagyatéka, mely George 2012b alapján legalább 25 000 iratra rúghat.
- 70 Arnaud 2007, 5 és 1. jegyzet.
- 71 Lásd Arnaud 2010, 7, 11. jegyzet; 10, 24. jegyzet; 13, 36. jegyzet.
- 72 Lásd Westenholz 2010b, 455.
- 73 Kalla 2003, 18–19; Brodie 2011, 129–131.
- 74 Geller 2012, vi.
- 75 E listán ma összesen kilencvenen szerepelnek, lásd: http://oi.uchicago.edu/OI/IRAQ/ws_statement.html (hozzáférés: 2013. 05. 29.).
- 76 Finkel 2006, 139, 1. jegyzet.
- 77 Alster 2006, 3.
- 78 E gyakorlatot korábban már sikerrel alkalmazták pl. az etruszk régészetben, lásd Szilágyi 2009, 142.

Bibliográfia

- Alster, Bendt 1972. *Dumuzi's Dream. Aspects of Oral Poetry in a Sumerian Myth*. Mesopotamia 1. Copenhagen.
- Alster, Bendt 2006. „New Sources for Dumuzi's Dream”: *ZA* 96, 1–30.
- Alster, Bendt 2007. *Sumerian Proverbs in the Schøyen Collection*. CUSAS 2 = MSCCT 2. Bethesda.
- Anker, Leif 2003. „Schøyensamlingen: Fra Irak i strid med FN-forbud?” [From Iraq Contrary to the UN Prohibition? <<http://folk.uio.no/atleom/museumsnytt/museumsnytt8.htm>>]: *Museumsnytt* 52/5–6, 4–5.
- Arnaud, Daniel 2007. „Documents à contenu »historique«, de l'époque présargonique au VIe siècle”: *AuOr* 25, 5–84.
- Arnaud, Daniel 2010. „Documents à contenu »historique« (supplément)”: *AuOr* 28, 5–24.
- Beckman, Gary 1997. „New Examples of an Inscription of Sin-iddinam”: *NABU* 1997/85.
- Bogdanos, Matthew 2006. *Bagdadi tolvajok. Hajtóvadászat az Iraki Nemzeti Múzeum eltűnt kincsei után*. Ford. Bozai Ágota. HVG Könyvek, Budapest [eredetileg: New York, 2005].
- Bonhams 2002. *Antiquities. Thursday 7 November 2002* [árverési katalógus]. London.
- Braun-Holzinger, Eva Andrea 1991. *Mesopotamische Weihgaben der frühdynastischen bis altbabylonischen Zeit*. HSAO 3. Heidelberg.
- Braun-Holzinger, Eva Andrea 2007. *Das Herrscherbild in Mesopotamien und Elam. Spätes 4. bis frühes 2. Jt. v. Chr.* AOAT 342. Münster.
- Brodie, Neil 2006. „The Plunder of Iraq's Archaeological Heritage, 1991–2005, and the London Antiquities Trade”: N. Brodie et al. (szerk.): *Archaeology, Cultural Heritage and the Antiquities Trade*. Gainesville, 206–226.
- Brodie, Neil 2008. „The Market Background to the April 2003 Plunder of the Iraq National Museum”: P. G. Stone – J. Farchakh Bajjaly (szerk.): *The Destruction of Cultural Heritage in Iraq*. Woodbridge, 41–54.
- Brodie, Neil 2011. „The Market in Iraqi Antiquities 1980–2009 and Academic Involvement in the Marketing Process”: S. Manacorda – D. Chappell (szerk.): *Crime in the Art and Antiquities World. Illegal Trafficking in Cultural Property*. New York etc., 117–133.
- Civil, Miguel 1989. „The Statue of Šulgi-ki-ur₅-sag₅-kalam-ma, Part One: The Inscription”: H. Behrens – D. M. Loding – M. T. Roth (szerk.): *DUMU-E₂-DUB-BA-A. Studies in Honor of Åke W. Sjöberg*. OPSNKF 11. Philadelphia, 49–64.
- Civil, Miguel 2010. *The Lexical Texts in the Schøyen Collection*. CUSAS 12 = MSCCT 5. Bethesda.
- Dalley, Stephanie 2009. *Babylonian Tablets from the First Sealand Dynasty in the Schøyen Collection*. CUSAS 9 = MSCCT 3. Bethesda.
- Englund, Robert K. 2009. „The Smell of the Cage”: *CDLJ* 2009/4, 1–27.
- Finkel, Irving L. 1976. „An Early Old-Babylonian Legal Document”: *RA* 70, 45–54.
- Finkel, Irving L. 2006. „On an Izbu VII Commentary”: A. K. Guinan et al. (szerk.): *If a Man Builds a Joyful House. Assyriological Studies in Honor of Erle Verdun Leichty*. CM 31. Leiden–Boston, 139–148.
- Földi Zsombor (megjelenés alatt) 2014. „Cuneiform Texts in the Kunsthistorisches Museum, Vienna, Part III. A New Text from Dūr-Abī-ēšuh”: *WZKM* 104.
- Földi Zsombor (előkészületben). „Gleanings from the Antiquities Market: A Contribution to the Electronic Text Corpus of Sumerian Royal Inscriptions”.
- Frayne, Douglas R. 1990. *Old Babylonian Period (2003–1595 BC)*. RIME 4. Toronto–Buffalo–London.

- Frayne, Douglas R. 1997. *Ur III Period (2112–2004 BC)*. RIME 3/2. Toronto–Buffalo–London.
- Friberg, Jöran 2007. *A Remarkable Collection of Babylonian Mathematical Texts*. Sources and Studies in the History of Mathematics and Physical Sciences = MSCCT 1. New York.
- Geller, Markham J. 2012. „Obituary: Wilfred George Lambert, MA (Cantab), F.B.A. (1926–2011)”: *Iraq* 74, v–vii.
- George, Andrew R. 2003. *The Babylonian Gilgamesh Epic. Introduction, Critical Edition and Cuneiform Texts*. Oxford.
- George, Andrew R. 2009. *Babylonian Literary Texts in the Schøyen Collection*. CUSAS 10 = MSCCT 4. Bethesda.
- George, Andrew R. (szerk.) 2011. *Cuneiform Royal Inscriptions and Related Texts in the Schøyen Collection*. CUSAS 17 = MSCCT 6. Bethesda.
- George, Andrew R. 2012a. „Further Additions and Corrections to CUSAS 17 (nos. 6–7, 20–21 and 54)”: *NABU* 2012/16.
- George, Andrew R. 2012b. „CUSAS 17 no. 61”: *NABU* 2012/72.
- Gerstenblith, Patty 2008. „Legal Aspects of Protecting Archaeological Heritage in Time of War: The Paradigm of Iraq”: G. Emberling – K. Hanson (szerk.): *Catastrophe! The Looting and Destruction of Iraq's Past*. OIMP 28. Chicago, 81–87.
- Gibson, McGuire 1997. „The Loss of Archaeological Context and the Illegal Trade in Mesopotamian Antiquities”: *Culture Without Context* 1, 6–8.
- György Péter 2009. „A restitúció kultúrája. Kommentár Az igazi kérdéshez”: *BUKSZ* 21, 244–249.
- Head, Ronan James 1999. „Assyrian Reliefs Found Again”: *Odysee* 1999/Winter, 9–10.
- Kalla Gábor 2003. „Fosztogatás és mükincs-kereskedelem”: *2000* 15/6, 5–22.
- Kalla Gábor 2005. „A mezopotámiai magánarchívumok életciklusai”: Fröhlich I. (szerk.): *Az utókor hatalma. Újraírt szövegek*. Kréné 4. Budapest, 81–95.
- Kalla Gábor 2009. „Forró tárgyak. Kalla Gábor a kifosztott lelőhelyekről, az illegális mükincs-kereskedelemtől és a szakértői felelősségről” [Balogh R. interjúja]: *Magyar Nemzet Magazin* 2009. június 6., 23.
- Müller-Karpe, Michael 2010. „Archaeologists in Conflict: To Buy or Not to Buy. The Sumerian Gold Vessel from Munich, a Case Study for Dealing with Unprovenanced Antiquities”: *Forum Archaeologiae* 56/IX.
- Müller-Karpe, Michael 2011. „Keilschriftnachricht vom Klapperstorch. Eine 3000 Jahre alte Königsinschrift aus Raubgrabung wird an den Irak zurückgegeben”: *Süddeutsche Zeitung* 4. Januar 2011, 12.
- Owen, David I. 2009. „Censoring Knowledge: The Case for the Publication of Unprovenanced Cuneiform Tablets”: J. Cuno (szerk.): *Whose Culture? The Promise of Museums and the Debate Over Antiquities*. Princeton–Oxford, 125–142.
- Owen, David I. – Mayr, Rudolf H. 2007. *The Garšana Archives*. CUSAS 3. Bethesda.
- Pientka[-Hinz], Rosel 1998. *Die spätaltbabylonische Zeit. Abiešuh bis Samsuditana. Quellen, Jahresdaten, Geschichte*. IMGULA 2. Münster.
- Pomponio, Francesco – Stol, Marten – Westenholz, Aage 2006. *Tavolette cuneiformi di varia provenienza delle collezioni della Banca d'Italia, II*. Roma.
- Pomponio, Francesco – Visicato, Giuseppe – Westenholz, Aage 2006. *Le tavolette cuneiformi di Adab delle collezioni della Banca d'Italia, I*. Roma.
- Prescott, Christopher – Omland, Atle 2003. „The Schøyen Collection in Norway: Demand for the Return of Objects and Questions about Iraq”: *Culture Without Context* 13, 8–11.
- Robson, Eleanor 2004. Recenzió: George 2003. *Bryn Mawr Classical Review* 2004. április 21.
- Russell, John Malcolm 1998. *The Final Sack of Nineveh. The Discovery, Documentation, and Destruction of King Sennacherib's Throne Room at Nineveh, Iraq*. New Haven – London.
- Shaked, Shaul – Ford, James Nathan – Bhayro, Siam 2013. *Aramaic Bowl Spells. Jewish Babylonian Aramaic Bowls, I*. Magical and Religious Literature of Late Antiquity 1 = MSC 20. Leiden.
- Stone, Elizabeth Caecilia 2008. „Archaeological Site Looting: The Destruction of Cultural Heritage in Southern Iraq”: G. Emberling – K. Hanson (szerk.): *Catastrophe! The Looting and Destruction of Iraq's Past*. OIMP 28. Chicago, 65–80.
- Stone, Elizabeth Caecilia – Owen, David I. 1991. *Adoption in Old Babylonian Nippur and the Archive of Mannum-mešū-liššur*. MC 3. Winona Lake.
- Szilágyi János György 2009. „Az igazi kérdés”: *BUKSZ* 21, 138–143.
- Van Lerberghe, Karel – Voet, Gabriella 2009. *A Late Old Babylonian Temple Archive from Dūr-Abiešuh*. CUSAS 8. Bethesda.
- Van Lerberghe, Karel – Voet, Gabriella 2010. „Kassite Mercenaries at Abiešuh's Fortress”: A. Kleinerman – J. M. Sasson (szerk.): *Why Should Someone Who Knows Something Conceal It? Cuneiform Studies in Honor of David I. Owen on His 70th Birthday*. Bethesda, 181–187.
- Virág Judit Kata 2012. „Az illegális mükincskereskedelem nemzetközi vonatkozásai – különös tekintettel a fegyveres konfliktusok okozta speciális körülményekre”: *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények* 13, 197–205.
- Westenholz, Aage 2010a. „Illicit Cuneiform Tablets: Heirlooms or Stolen Goods?”: A. Kleinerman – J. M. Sasson (szerk.): *Why Should Someone Who Knows Something Conceal It? Cuneiform Studies in Honor of David I. Owen on His 70th Birthday*. Bethesda, 257–266.
- Westenholz, Aage 2010b. „What's New in Town?”: S. C. Melville – A. L. Slotsky (szerk.): *Opening the Tablet Box. Near Eastern Studies in Honor of Benjamin R. Foster*. CHANE 42. Leiden–Boston, 453–462.
- Westenholz, Joan Goodnick – Westenholz, Aage 2006. *Cuneiform Inscriptions in the Collection of the Bible Lands Museum Jerusalem. The Old Babylonian Inscriptions*. CM 33. Leiden–Boston.

Kocziszky Éva (1953) irodalomtudós, germanista, egyetemi tanár. Kutatási területei: az antikvitás utóélete, a klasszika és romantika irodalma, német költészet.

Legfontosabb publikációi:

Hölderlins Orient. Würzburg, 2009.

Ruinen in der Moderne. Archäologie und die Künste. Szerk. Eva Kocziszky. Berlin, 2011.

Tiefenwärts. Archäologische Imaginationen von Dichtern. Szerk. Eva Kocziszky és Jörn Lang. Darmstadt, 2013.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:

Dionysosi intenzitás és tudománykritika. Görögország romjai a 20. század eleji német költészetben (2010/2).

Fehér, de nem apollói

Klasszicitás és az európai avantgarde költészet

Kocziszky Éva

Közismert, hogy az antik görög művészet remekei színesek voltak, a 19. század első felében lezajlott úgynevezett *polychromia*-vita óta ezt még az antik romok laikus szemlélői sem kérdőjelezik meg. Ez a vita arról folyt, hogy vajon a görög templomok fehér felületűek voltak-e, ahogyan azt Winckelmann nyomán a klasszikus ízlés sugallta, avagy színesre festettek. Ez utóbbit tényszerűleg igazolták az aiginai frízeken talált pigmentnyomok; az ezekre irányuló első vizsgálatok eredményeit Johann Martin von Wagner tette közzé 1817-ben. Gottfried Semper és kortársai 19. századi rekonstrukcióitól a *Színes istenek* projektnek a 2000-es években szervezett kiállítás-sorozatáig egyre gazdagabb kutatási anyag és egyre látványosabb prezentációk sora teszi számunkra elképzelhetővé azt a színvilágot, mely ezeket a ma jószerével a világos kő színére korlátozódó alkotásokat jellemezte.¹ Ugyanakkor, ezen tudással a fejünkben, mégis többnyire egy olyan görög művészet eszménye él bennünk, mely a vakítóan fehér vagy világos márvány felületével nyugtáz le bennünket. Miért esik a modern kori nézőnek nehezebbre, hogy elfogadja ezt a színességet? Vajon pusztán empirikus tényszerűségről van szó? Úgy gondolom, nem, hiszen – mint azt számos jelentős művészettörténész, többek között Horst Bredekamp megállapította – a vizuális érzékelés nem valamiféle evidencia, amely az esztétikai tapasztalatot megelőzi, hanem maga is mediális és történeti.²

Az antik szobrászatot illetően Johann Joachim Winckelmann volt az első, aki a márványfelület fehér színét összekapcsolta az antik művészet esztétikai tökélyével: „Mivel a fehér szín a legtökéletesebben veri vissza a fényt, s a legérzékenyebbet teszi az érzékelést, ezért minél fehérebb, annál szebb egy szép test” – állapította meg az *Ókor művészetének történetében*.³ Ezen okból tartotta ő – az autopszia apostola!⁴ – a hófehér, sima felületű gipszmásolatokat előnyösebbnek az eredetieknél, ha az antik művészet tanulmányozását valaki gyakorolni kívánja. Egy fél évszázaddal később Goethe is a „nemes egyszerűség és csendes nagyság” winckelmanni princípiumaira emlékeztetve fogalmazza meg a színelméletében azt a tézist, miszerint a „fehér fogalmához önkéntelenül is társítjuk a tisztaság és az egyszerűség fogalmait, úgyhogy még morális értelemben is összefonódik a fehér fogalma az egyszerűséggel, az ártatlansággal és a tisztasággal, [...] úgyhogy minden fehér test a tisztaság és egyszerűség képzetét kelti bennünk.”⁵

Vitathatatlan tény, hogy az irodalmi modernség költői a 19. század fordulóján éppen ezt a winckelmanni és goethei klasszicizmust utasították el, s nevezték az antikot teljesen időszerűtlennek, mely a modern életvalóságtól idegen. Erre való tekintettel volt az irodalomtudomány és a művészettörténet is sokáig azon az állásponton, hogy a modernség, a szimbolizmus és avantgarde művészei számára az antikvitás nemcsak mint esztétikai ideál és mint vágyott világ, hanem mint kulturális referencia is teljesen érdektelenné vált.⁶ Az utóbbi évtizedek kutatásai sokat árnyaltak ezen a tézisen, bemutatva, hogyan fedezi fel a modern művész saját magát a nietzschei dionüszikus görögségben vagy a freudi pszichoanalízis feltárta „antik” mélyrétegeiben.⁷ A görög archaikus művészetnek mint nagyon is jelenvalónak ez az energetizálása valóban rendkívül színes, a szó szoros értelmében is színes alkotásokat inspirált, éspedig nemcsak a Jugendstilben vagy az expresszionista festészetben, de az archaikushoz

mint a modernség ösfenomenjéhez visszanyúló költészetben is: gondoljunk csak Hugo von Hofmannsthalra, a korai Gottfried Bennre, vagy az avantgárd festészet és az archaikus görög művészet szerelmeseként ismert Theodor Däubler harsány színekben tobzódó verseire.

De vajon mi történik ugyanezekben az évtizedekben az antik fehér eszményével, amely olyan szorosan összekapcsolódott az apollóinak nevezett antik ideállal, mely elválaszthatatlannak tűnt a neoklasszicista esztétikától? Hogyan viszonyulnak hozzá a század első évtizedeinek azon jelentős művészei és költői, akiknek munkásságában éppen a fehér antikvítás vitathatatlanul fontos szerepet játszik? Vajon kielégítően magyarázza-e a fehér újabb, a 20–30-as évek kibontakozó klasszikus kultuszát egy „klasszikus modern” esztétika posztulálása, melyet a kutatás az I. világháború okozta megrendülésből, egy történelmi összeomlás sokkjából eredeztet és konzervativizmusnak deklarál? Vagy valami más, magában a modernség esztétikájában is keresendő annak a klasszicizáló fordulatnak az alapja, mely még olyan nagy művészek életművében is kimutatható, mint Picasso, Picabia, Matisse vagy Maillol?⁸ Mit mond erről a költészet, melyben talán éppenséggel az antik fehér révén sző az avantgarde egy új dialógust a klasszikussal?

1. „Az én Hellasom egy kristály”⁹

Kezdjük a vizsgálódásunkat Paul Valéryvel, akinek esztétikáját a mallarméi „tisztá költészet” programjának továbbgondolásként szokás értelmezni. Valéry spirituális és intellektuális líra-

ja deklaráltan kerül minden tárgyiasságot, minden költészetben kívüli valóságra vonatkozó referenciát, és ez látszólag ellene szól annak, hogy épp Valéryt tekintsük az antik fehér egyik modern esztétájának. A 20-as évek versei azonban arról győzhetik meg az olvasót, hogy éppen ez az elvont költészet több szálon is kapcsolódik az antik szépséghez. Valéry számára a szellem voltaképpen a művészet kézműves aspektusa, a formateremtés dinamikus elve, olyanfajta, minden konkrét létezésről elvonatkoztatott tökéletesség, amelyet számára a plótinosi Egy vagy éppenséggel az antik templom reprezentál. A *Hellas és mi* máig nem publikált jegyzeteiben az ő Hellasát egy kristályhoz hasonlítja, és kifejti, hogy látni szeretné az antik föld romjait, mégpedig teljesen elfogulatlan, friss szemmel. Őt nem az érdekli, ami másokat, ő nem a múlt emlékeit keresi, hanem a szépség vizuális nyelvét, egy olyan beszédet, amely őt személyesen is megszólítja. A hang szépségére utal az *Eupalinos, avagy az építész* című dialógusában is, amikor az építész beszédmaszkjával ezt mondja: „Nem érdemelnek mást, mint megvetést az olyan épületek, amelyek nem tudnak beszélni és énekelni.”¹⁰ Ezen belátás nyomán költői programjának fontos alkotóelemévé válik az architektonikus szépség dinamizálása, melyben Valéry azt a Flaubert-t követi, aki az athéni Akropolis néhány oszlopának megpillantásakor megsejtette, „milyen múlhatatlan szépség lenne elérhető a mondatok, szavak, hangok hasonló rendjével”.¹¹

Valéry klasszikus verse, a *Cantique des Colonnes (Oszlopok éneke, 1922)* ezt az architektonikus, statikus tökéletességet kívánja lendületbe hozni a költészet zeneiségével, illetve átforgatni a szavak tökéletes rendjének zenei poézisévé:

*Douces colonnes, aux
Chapeaux garnis de jour,
Ornés de vrais oiseaux
Qui marchent sur le tour,*

*Douces colonnes, ô
L'orchestre de fuseaux!
Chacun immole son
Silence à l'unisson.*

– *Que portez-vous si haut,
Égales radieuses?
– Au désir sans défaut
Nos grâces studieuses!*

*Nous chantons à la fois
Que nous portons les cieux!
o seule et sage voix
Qui chantes pour les yeux!*

*Vois quels hymnes candides!
Quelle sonorité
Nos éléments limpides
Tirent de la clarté!*

*Si froides et dorées
Nous fûmes de nos lits
Par le ciseau tirées,
Pour devenir ces lys!*

*Szépséges oszlopok,
Napvert főtök körül
Madár csapat topog,
Élő éketekül.*

*Oszlopok, ó tele
orsók orkesztere!
Mind hallgat, s összecsend
Egy szólamban a csend.*

– *Mi az, ti ragyogók,
mit tártok oly magasra?
– Buzgó bájunkat ott
hibátlan vágy marasztja!*

*Dalunk zeng, az egek
terhét hordozva. Ő
bölcs dal s egyetlenegy,
a szemnek szólaló!*

*Nézd tiszta himnuszunkat!
A teljes zengzetet,
mit sejtő anyagunk ad,
a fényben reszketeg.*

*Ágyunkból arany ívben
a véső bonta ki,
hogy szöknénk szárba itten,
kő liliomai.*

*De nos lits de cristal
Nous fûmes éveillées,
Des griffes de métal
Nous ont appareillées.*

*Pour affronter la lune,
La lune et le soleil,
On nous polit chacune
comme ongle de l'orteil!*

*Servantes sans genoux,
Sourires sans figures,
La belle devant nous
Se sent les jambes pures.*

*Pieusement pareilles,
Le nez sous le bandeau
Et nos riches oreilles
Sourdes au blanc fardeau,*

*Un temple sur les yeux
Noirs pour l'éternité,
Nous allons sans les dieux
A la divinité!*

*Nos antiques jeunesses,
Chair mate et belles ombres,
Sont fières des finesses
Qui naissent par les nombres!*

*Filles des nombres d'or,
Fortes des lois du ciel,
Sur nous tombe et s'endort
Un dieu couleur de miel.*

*Il dort content, le Jour,
Que chaque jour offrons
Sur la table d'amour
Étale sur nos fronts.*

*Incorruptibles soeurs,
Mi-brûlantes, mi-fraîches,
Nous primes pour danseurs
Brises et feuilles sèches,*

*Et les siècles par dix,
Et les peuples passés,
C'est un profond jadis,
Jadis jamais assez!*

*Sous nos mêmes amours
Plus lourdes que le monde
Nous traversons les jours
Comme une pierre l'onde!*

*Nous marchons dans le temps
Et nos corps éclatants
Ont des pas ineffables
Qui marquent dans les fables...*

*Kristályba dermedett
álmunkat szerteúzték,
s kampós acélszegek
fogtak munkába tüstént.*

*Hogy sápasszuk a holdat,
a holdat és napot,
körmökként kicsiszoltak,
hogy mindegyőnk ragyog.*

*Arctalan mosolyok,
mi, térdtelen cselédek,
előttünk lobogóbb
lábszára lesz a Szépnek,*

*mi, egyek áhítatra,
betömve áll az orr,
fülünk hallásra gyatra
a hószín súly alól,*

*s szentély az örökig
elfeketült szemem:
Az istenségbe így
megyünk istentelen!*

*Ifjúságunk, a régvolt,
fakó test fényes árnya,
büszke, amit belénk olt,
a számok-szülte bájra.*

*Szám leányai, kiket
tart arany rendelés –
ránk dől és elalszik egy
isten, s színe méz.*

*S alszik békén: a Nap,
kit téres homlokunk
oltárán napra nap
újból feláldozunk.*

*Mi meg-nem-ejthetők,
mind fagyosan tüzellők,
így vittünk táncba rőt
lombot és kósza szellőt,*

*századok tízeit,
s ó, túnt népek sora!
Mélységes múlt ez itt,
S nem múlhat el soha!*

*Világként mélybe döntő
szerelmeink alatt,
mint vízbe merülő kő,
szeljük a napokat.*

*Az időn átkelünk,
S tündöklő termetünk
Mondhatatlan nyomában
Mondák kelnek csodásan...*

Somlyó György fordítása¹²

Ezeket a „boldog oszlopokat” az a szépség és szüzi tisztaság, az az ünnepélyesség és szentség hatja át, amelyet a korabeli archeológia a görög archaikus plasztikának tulajdonított. Valéry lírájában ők szólaltatják meg a kozmosz tökéletes harmóniáját, mely zengő jelenlétük által egyszerre válik hallhatóvá és láthatóvá. Az én-líra beszédhelyzetében zengő oszlopok¹³ ifjú szüzek, noha nincs térdük, és mosolyuk is arc nélküli. A fiatal női test és a fehér szín egyaránt a szépség tökélyét jelképezi, melyet az oszlopok éneke úgy mutat be, hogy az csak a lilium fehérségével, a kristály villódzóan ragyogó fényével, a Nap és a Hold ragyogásával mérhető össze.

Az antik rom fedetlenségét idéző költői imaginációban az eget tartó oszlopok az aranymetszés isteni matematikájának leányai (*filles des nombres d'or*), akik „sugárzó egyenlőségben” tartják transzparens világló terhüket, az égboltozatot. Az a kozmikus rend, az az univerzális, egyszerre emberi és emberen túli szépség, amelyet az antik szentély architektúrájának szoktak tulajdonítani, még annak romjaiban is újjáéledhet abban a szellemi költészetben, amelyet Valéry hirdet. Am ha igyekezett is elvonatkoztatni ez a költészet mindattól, ami tárgyias, a vers költői párhuzamai – egyfelől a forma (oszlop – női test), másfelől a szín- és fényeffektusok vonatkozásában (a márvány fehérsége – a görög fény világlása és sajátos transzparenciája) – az olvasót a kortárs archeológiai fotográfia esztétikai nyelvére emlékeztethetik. Noha Valéry nyilvánvalóan csak korábbi fotográfiákat láthatott, hadd hivatkozzam analógiaként Hermann Wagnernek az athéni Akropolison készített fotográfiáira, melyek a francia szimbolizmus esztétikai látásmódját idézik¹⁴ (1. kép).

Az athéni Akropolis Múzeum szobrainak a szabadban történő lefotózására az 1936-as év egészen egyedi lehetőséget nyújtott. Ezek a fotók olyasvalamit dokumentálnak, amire a mai múzeumlátogatónak nincs lehetősége, hogy ti. abban a sajátosan felhőtlen, tiszta napfényben tekintse meg ezeket a szobrokat, amely egykor, keletkezésük idején megvilágította őket. A fehér márvány test és a fehér márvány szentély ragyogása iránti lelkesedés a két világháború közötti korszak jellegzetessége, mely abból az érzéki élményből is táplálkozik, melyet a görög fény iránti rajongásnak nevezhetünk. Hogy ez utóbbi mennyire meghatározta a század első felének az antikvitásélményét, annak tanúsítására Virginia Woolf vagy Martin Heidegger sokat idézett passzusai mellett hivatkozhatunk olyan akkoriban ismert, ám azóta feledésbe merült költő-esztétákra is, mint például Rudolf Binding:

„A fény élménye a legcsodálatosabb, a legnyomatékosabb és a legtökéletesebb Görögországban. E fény nélkül Görögország nem lenne az, ami, sem a művészete, sem az istenei, sem az emberek maguk. [...] Voltaképpen nem is a fényről van itt szó a fény tulajdonságaival, hanem valamiféle félelmetes fényességről. Nincs ember, aki meg tudná nevezni ennek a világosságnak a színét vagy az árnyalatait. [...] Ez a világosság tisztaságot követel, határozottságot és a forma kérielhetlenségét.”¹⁵

A fehér antikon visszaverődő görög fény valamiféle „iszonytató világosság”, amely kíméletlenül transzparens, és a maga tisztaságában olykor kegyetlennek, démoninak, sőt pusztítóknak is mutatkozik, s ezzel a megvilágított szépet mintegy annak ellentétébe fordítja. Hugo von Hofmannsthal 1908-as görögországi

1. kép. Hermann Wagner: Az athéni Akropolis Múzeum koré szobrai a szabadban

feljegyzéseiben azt írja, hogy itt találkozott először igazi orientális napfényvel, mely nemcsak „mesés” (*fabelhaft*), hanem egyszersmind „vakító és csúnya is”.¹⁶ Majd hozzáteszi: ebben az iszonytató fényben ez az amúgy is titokzatos ország a maga ürességében és megközelíthetetlen szüzességében jelenik meg.

Hermann Wagnerrel jószerével egy időben a harmincas évek másik nagy fotográfusa, Herbert List már albuma címében is kiemeli (*Licht über Hellas*, Fény Hellas felett),¹⁷ hogy az ő Hellas-fotográfiái a görög fénynek az írásai (*photo-graphé*). Ezt az albumot az archeológiai fotográfia történetében az első olyanként tartják számon, amely szinte kizárólag a széttöredezetségre, a pusztulásra, a visszavonhatatlanul elmúltra irányítja a tekintetet.¹⁸ A fotográfia ezzel a fragmentarizálással mintegy azt sugallja, hogy amit ma voltaképpen látunk, az egy hajdanvolt jelenlétnak csak az emlékezte, a nyoma. A képen látható fotó (2. kép), mely Sunionban, a Poseidón-szentélynél készült, ezt a hatást az oszlopsor dematerializálásán túl a perspektíva megválasztásával is jelzi: a felvétel ugyanis éppen arról a helyről készült, ahol a szentélyben egykor a kultuszszobor állhatott, közvetve képpen az, amit a tájból látunk, nem más, mint a szentélyből már eltávozott istenek pillantásának a megőrzése.

Valéry költészete és a húszas-harmincas évek fotóművészete mellett Mallarmé tiszta költészetének a negatív teológiával érintkező negativizmusa a kor számos művészére is ihletően hatott, akik közül jelen összefüggésben Kazimir Malevicset emelhetjük ki.¹⁹ Malevics követte azt a Mallarméi elvet, mely

2. kép. Herbert List: *Sunion*

szerint a művészetnek egyaránt meg kell szabadulnia a szubjektivitás minden formájától és a tárgyiasság minden korlátjától. *A dolog nélküli világ (Die gegenstandlose Welt, 1926)* című írásában Malevics szélsőséges purizmust hirdet, mely a fehér semmi tárgyatlanosságában haladhatja meg az élet tragikus antinómiáit.²⁰ A szuprematista művészet a tiszta negativitást, melyet a fehér semmiben paradigmátikusan példáz, az antik szentély tiszta eszményével állítja szembe:

„Az antik műalkotásokat ma múzeumokban gondosan őrzik, ám nem azért, hogy konzerválják őket valami gyakorlati használat céljából, sokkal inkább, hogy bennük az örök művészt élvezhessék. Az új, tárgyatlan (nem célszerű) és az antik művészet közötti különbséget úgy is megfogalmazhatjuk, hogy az utóbbi teljes művészi értéke csak akkor mutatkozik meg a maga teljes valójában (és ismerhető fel), ha már elhagyta őt az az élet, amely mindig új célszerűségek után kutat. Ugyanakkor az előbbire pedig az áll, hogy a nem alkalmazott művészi elem ebben az esetben az élet előtt jár, és becsukja a »gyakorlati felhasználás« előtt az ajtót.

Az antik szentély nem azért szép, mert menedékkül szolgál egy bizonyos létrendnek és a hozzá tartozó vallásnak, hanem mert a plasztikai viszonylatok tiszta érzékeléséből nyerte a formáját. Ez a művészi érzékelés (mely a szentély megépülésével alakot öltött) időtlenül értékes és eleven, az a létrend azonban (mely a szentélyt egykor körülvette) – halott.²¹

Malevics a görög szentélyben megmutatkozó művészi érzületet időtlenül érvényesnek tekinti, amennyiben elvonatkoztatunk azoktól a történeti, vallási és szociális funkcióktól, amelyeknek létrendjébe egykor betagozódtak, s a templomot mint tiszta esztétikai tárgyat szemléljük.²² A minden célszerűségétől, kultikus kontextusától megtisztított antik művészet ezért a szuprematista művészetrel együtt kiállítható egy modern múzeumi térben, például a festő *Fehér négyzet fehér alapon* című híres munkájával, mely a formát és a színt egyaránt fel-függesztve csupán egy geometrikus nyoma annak a differenciának, amely az alap és a négyzet fehérje között megmarad.

A fehér színben Malevics szerint az összes szín elenyészik, s ezzel egyszermind a fehérnek hagyományosan tulajdonított „tisztaság” fogalma is megváltozik: az annihiláció, a „semmi” megfelelője lesz. Malevics az örökké üres kozmikus tereket hozta vele összefüggésbe, azt a végtelent, mely szerinte Isten semmije, s ezzel egyszermind egy olyan művészeti törekvés emblémájává vált, mely hátat kíván fordítani a szemétdombként jellemzett Földnek.²³

A kései szimbolista és szürrealista költészet egyes képviselőinek nyilatkozatai következőképpen arról győzhetnek meg minket, hogy a mallarméi „tisza költészet” és a szuprematizmus negativizmusa többükön meghatározta az antik művészetrel történő találkozást. Az idegenség, a hiány és a távollét metaforái közül jelen kontextusban csupán még Gabriele d’Annunzio egyik megjegyzésére utalok, mely szerint a Parthenón voltaképpen egy üres filmvászón lenne.²⁴ A világos momentum az önmagában teljesen üres vászón, a *tabula rasa* effektusát váltja ki, és minden más csak modern mozi, csak vetítés.

2. Alvó Leukios

D’Annunzio egyes szimbolista gesztusai és Rilke dolog-versei (*Dinggedichte*) mellett Kavafisz költészete az, melyet egy sajátos archeológiai alkotásmód jellemez, melynek során a költő a nyelvet mintegy materializálja, beleolvasztja a szemlélet során önmagát megvonó, megragadhatatlan tárgyba. Ebből a szempontból példaértékű lehet Kavafisz nagyhatású sírversei közül *Az Athyr havában*. Somlyó György fordításában:

EN ΤΩ ΜΗΝΙ ΑΘΥΡ

Μὲ δυσκολία διαβάζω «Κύ[ρ]ιε Ἰησοῦ Χριστέ». «Ἐν τῷ μηνί [ν]ι Ἀθύρ» Στὴ μνεία τῆς ἡλικίας τὸ Κάππα Ζῆτα δείχνει Μὲς στὰ φθαρμένα βλέπω Μετὰ ἔχει τρεῖς γραμμὲς μὰ κάτι λέξεις βγάζω— κατόπιν πάλι «δάκρυα», Μὲ φαίνεται ποὺ ὁ Λεύκιος Ἐν τῷ μηνί Ἀθύρ	στὴν πέτρα τὴν ἀρχαία. Ἕνα «Ψυ[χ]ήν» διακρίνω. «Ὁ Λεύκιος [ε] [κοιμ]ήθη». «Ἐβί[ω]σεν ἐτῶν», ποὺ νέος ἐκοιμήθη. «Αὐτό [ν]... Ἀλεξανδρέα». πολὺ ἀκρωτηριασμένες· σὰν «δ[ά]κρυα ἡμῶν», «ὀδύνην», καὶ «[ἡ]μ[ῖν] τοῖς [φ]ύλοις πένθος». μεγάλως θ’ ἀγαπήθη. ὁ Λεύκιος ἐκοιμήθη.
--	--

[1917]

<i>Nehezen betűzöm ki JÉZUS KRISZTUS [UR]JUNK. Alább: ATHÜR HAVÁBAN. Életkorára nézve: Kappa, Zéta mutatja, Még lejjebb elmosódva: Majd három sor utána pár szót mégis kivettem, majd megint újra KÖNNYEK Leukioszt, úgy látszik, Aztán, Athür havában,</i>	<i>egy törött régi kőről: Majd ezt veszem ki: LÉ[LEK]. És: LEUKIOS[Z E]LHUNYT. É[LT] 26 ESZ[TEN]DÖT. hogy fiatalon húnyt el. ALEX[AND]RIA [SZÜ]LTE. olvashatatlan mint KÖNNYEINK és BÁNAT, s M[I] GYÁS[ZO]LÓ BARÁTOK. sokan nagyon szerették. e Leukiosz elhunyt.²⁵</i>
---	--

A vers énje egy ókeresztény sírfelirat fragmentált szavait kísérli meg összeolvasni. Az ilyesfajta tevékenység hagyományosan az archeológus – epigráfus – hatáskörébe tartozik. És mint tudjuk, éppen a századforduló Alexandriájának kulturális életében meghatározó szerepet játszott az antik nekropoliszok feltárása, archeológiai feldolgozása. Giuseppe Botti, majd Ernst Sieglin ásatásai nyomán publikálásra kerültek a Kôm-Esch-Sckukâfa domb sírleletei, az úgynevezett *loculi*, monumentális tereivel és fragmentális sírfelirataival²⁶ (3–4. kép). Az alexandriai antik múzeum 1892-ben nyílt meg, s gazdag epigráfiai anyagát néhány évvel később kezdték el folyamatosan feldolgozni. Nemcsak az itt kommentálandó vers, hanem a költő számos más apró megjegyzése is igazolja azt a feltételezésünket, hogy Kavafisz ezeket a leleteket valamelyest tanulmányozta. Egy másik verse, a *Kaisarion* (1918) például így kezdődik:

*Részben hogy tisztázzak egy korszakot,
részben meg hogy az időt agyonüsssem,
tegnap éjjel a Ptolemaioszok
feliratainak egy gyűjteményét nézegettem.*²⁷

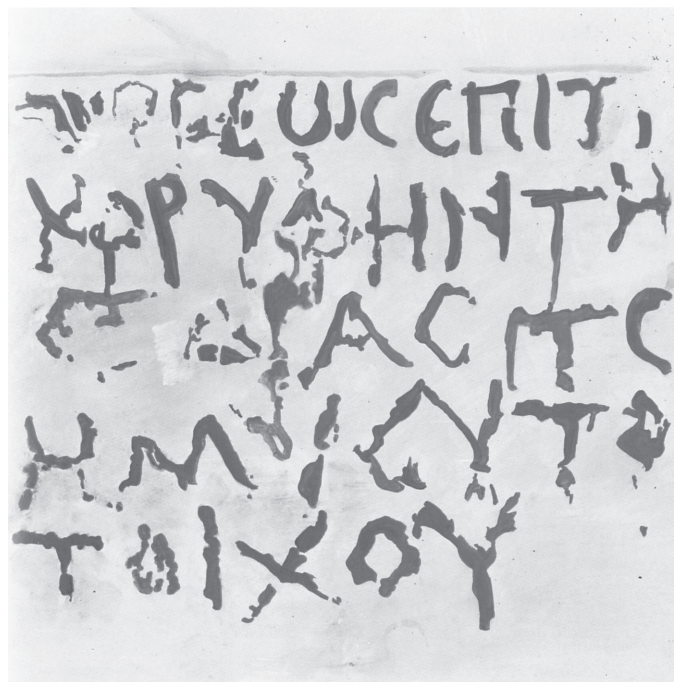
Az *Athyr havában* pedig arról győzheti meg az olvasót, hogy a feliratok olvasójaként bemutatott lírai én nem pusztán fikció. Bizonyosra vehető, hogy Kavafisz nemcsak tudott az újabb feltárásokról, hanem ismerte is az ott őrzött sok száz sírfelirat archeológiai feldolgozását. Ez abból is nyilvánvaló, hogy mint szakavatott archeológus tipografálja a verset, gondosan idézőjelbe téve írja a kibetűzendő felirat szavait, és zárójelbe teszi az olvasás során eszközölt kiegészítéseit.²⁸ Ezzel az imitált archeológiai eljárással azonban egészen másként bánt, mint az archeológus. A költő nem rekonstruál, bár erre mintha kísérletet tenne, ám maga a vers éppen az elmúlt idő olvashatatlanságát demonstrálja. Az olvasás folyamata során ugyanis a felirat egyre fragmentáltabb. Míg a halott „Leukios” neve és életideje – 27 év – viszonylag jól kibetűzhető volt, a felirat olvasója a további sorokat egyre csonkábbnak, izolált szavakra hulló szövevénynek látja, melyek nem alkotnak narratív egységet (*dakrya hémón – odyñén – dakrya – hémín tois philois penthos*). A töredékeire hulló antik múlt és az annak emlékéit kutató jelen között áthidalhatatlannak mutatkozik a szakadék. Amire azonban az epigráfia tudománya nem képes, arra való a vers, ti. hogy a képzelet révén átjárást teremtsen múlt és jelen között, a felirat költőileg konstruált faktuma és a versszöveg között. Ezzel egyszersmind összeolvadhat a felirat és a vers szövege a záró szentenciában: „Athyr havában Leukios aludni ment.” Szinkretikus időpillanat ez az összeolvadás, amely egy, számunkra már a nevében is kalendáriumunktól idegen, egzotikus, mondhatni mitikus időben, az Athyr hónap időpillanatában történik meg, mely az egyiptomi naptárban az év 3. hónapját jelölte: a vers ennek címbeli megjelölésével kezdődött, és a záró sorban ugyanezzel zárul.

Háromszor hangzik el e hónap neve: „Athyr”, és háromszor hangzik el a versben az elaludt ifjú neve is: „Leukios”. A név ismeretes antik forrásokból, egy az alexandriai múzeumban már akkoriban is kiállított feliraton is szerepel.²⁹ Ebben az értelemben „Leukios” egyszerűen egy hagyományozott „alexandriai” név. A görög szöveg azonban az olvasóban óhatatlanul összhangzást sejtet a „Leukios” név és a *leukos* melléknév között. Az antik színérzékelés szerint, amelyre je-

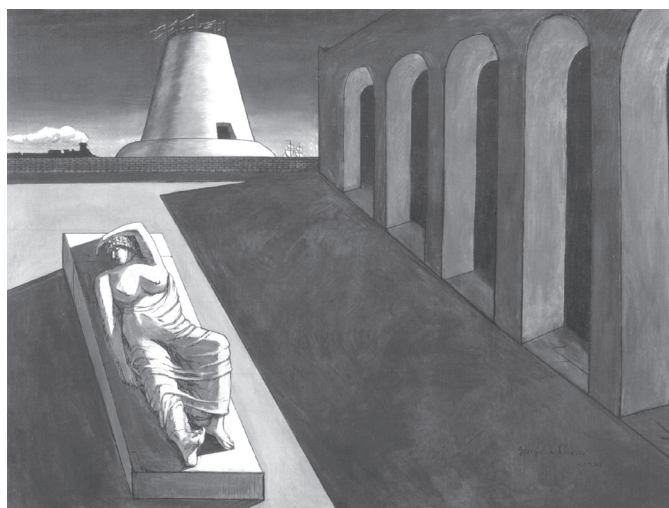

3. kép. Alexandria, a loculi

len kontextusban csak utalni tudunk, a *leukos* nem egyszerűen a fehér színt jelölte. Tudjuk ugyanis, hogy a görög filozófia kezdetben csak a fehér és a fekete színt, illetve a világos és a sötét ellentétpárját ismerte, s a Pythagoras tanítványaként emlegetett krotóni Alkmaióntól kezdve Aristotelésig a színeket a fény és a sötét ellentétéből vezették le.³⁰ Ebben az értelemben a *leukos* egyszerre jelöl valami ‘fénylőt’, ‘világo-

4. kép. Töredékes festett ókeresztény sírfelirat a loculiból

5. kép. Giorgio De Chirico: *Ariadne* (1913)
(Metropolitan Museum of Art)

sat’, valami ‘sima, ragyogó felületű’, továbbá a ‘tisztát’ és a ‘fehéret’. Egy olyan fehér ez, mely antik szövegben gyakran szerepelt a márvány fehérségét vagy a bőr fehérségét jelölendő. Ez a fehér tehát nemcsak a halálnak és a halottnak a jele lehet, hanem a fehér bőrrel együtt ennek éppen ellentétét, a fiatalságot és a szépséget is asszociálja. Kavafisznak azonban kedvenc olvasmányai közé tartozott Philostratos is, akinél olvashatja, hogy a fehér bőr általában a görög művészetben feminin jegy volt. Ez a feminin hófehérség ejtette rabul a lírai ént egy korai versében, melynek címe is jelzi a francia szimbolizmus hatását: *La jeunesse blanche*.³¹ Leukios neve éppen ezzel a szemantikai ambivalenciával teli: egyaránt asszociálja a sírsztélé fehér márvány felületét, a halált magát és egy szép, fehér bőrű, feminin jellegű ifjút. Leukios nem más, mint a vágyakozás, egy beteljesíthetetlen erotikus sóvárgás ambivalens tárgya: halott, de ifjan virul az emlékezetben, férfi, ám egy nő fehérségével. A modern költő-szubjektum éppen ebben a vágyban azonosul a halott ifjú egykori barátaival, azok gyászával és fájdalomával, azokkal a félszavakkal, amelyek az ő költői tevékenysége révén a köre vésettek.

Sírfelirat és versszöveg e sajátos feszültségterében a költészet örök témája szólal meg egészen új módon: az emberi élet törekenysége, a halál rettentő cezurája, melyet a költő minden romantikus stilizációtól mentesen az emlékezés archeológiai terébe helyez. Ez a poétika úgy is összegezhető, hogy Kavafisz végül is azt deklarálja, hogy minden vers egy töredékes felirat, egy véset az emlékezet számára. Olvasatunkban azonban az időbeli távolság nemcsak az emlékezet töredezettsége miatt áthidalhatatlan, hanem mert ez a fragmentaritás magában a nyelvben húzódik. A feliratban magában éppúgy, mint annak modern költői kiegészítésében, és ezért nem olvasható a vers úgy, hogy az érzéki vágy, a szeretet és a fájdalom képes lenne a múltat és a jelent magába integrálni.³²

Magára a hiátusra utal a felirat-imitáció szándékolt anakronizmusa is. Az alexandriai és más ókeresztény sírfeliratokon a halottnak az életből való távozását számos költői fordulat kifejezhette, ám többnyire mégis a *teleuta*, *eteleutéken* fordulatokkal találkozunk. Azaz: „bevégezte az életét”, „befejezte”, „be-

töltötte”. Az ókeresztény sírfeliratok konvencióját egyébként nagyon is gondosan felelevenítő Kavafisz azonban itt is egy jóval korábbi nyelvi réteget elevenít fel, a görög epítáfiumokról is jól ismert költői megoldással él: Leukios *ekoiméthé*: azaz „elaludt”, „aludni ment”. Vajon ezzel a modern költő ama jól ismert eufémizmust használja, amelyet a neoklasszicista művészet olyan előszeretettel használt a 18. század végén? Vajon mintegy esztétizálva elkendőzi az álom metaforájával a halál tremendumát? Egy ilyesféle klasszicizmus vagy újtestamentumi túlvilághit teljességgel idegen a költőtől,³³ aki még ezzel a látszólagosan elkendőző szófordulattal is tovább feszíti szövege nyelvi törésvonalait. Tudja ugyanis, hogy nem ártatlan szót hoz elő a hagyományból, nem olyasvalamit, mint Somlyó György fordításának az újságok gyászjelentéseit idéző szava, az „elhúnyt”. A felirat szövegének ambivalenciáira utalva, az *ekoiméthé* kifejezéssel rájátszik az elalvás, az ágyba térés erotikai jelentéstartományára³⁴ – és ezzel nemcsak megtöri verse megkomponált kora keresztény kontextusát, hanem még azt is joggal kérdezhetnénk, hogy vajon nem blaszfémia-e az ismétlésként, a felirat átsajátítása-ként visszhangzó utolsó sor.

Ákárhogy is döntsünk, marad, hogy a szép fehér testű Leukios aluszik, mert a vágy időtlen tárgya, mert maga is a lélek Hadésához tartozik, ahonnan a sírsztélé vésete apropóján az emlékezés napvilágára érkezett. Az emlékezés, az álom és a lélek képeivel a sírvers egyúttal egy sajátosan imaginárius térbe lép át, a *psyché* feltáratlan alvilágának, tudattalanjának birodalmába. Csupán ebben a vonatkozásban merészelnék idevonni egy Kavafisszal kortárs képzőművészeti analógiát is, Giorgio De Chirico Ariadné-ciklusának egyik darabját (5. kép).

Ezen a festményen Ariadné egy gipsz szoborhoz hasonlatosan, szinte saját maga síremlékeként fekszik egy szürreális, tőle teljesen idegen, modern városi térben. Jelenlétét irreális fokozza s egyszerűen elidegeníti a festő azzal, hogy az alvó nő nem egyszerűen szoborszerűen hat, hanem sokkal inkább egy gipszmásolatra emlékeztet. Mindez egyszerre sugallja az inautentikus, a másolatot és ezzel együtt annak hamis fehérségét is. A maga inautentikus módján azonban ez az alvó-halott Ariadné is a vágy idegenségbe zárt, elérhetetlen, utópikus tárgya, olyan jelenlövő, aki a maga merev fehérségében egyszerűen a végtelenül távollévő is, egy másik idő hátrahagyott nyoma, annak a jelenben való teljes irreálisával. A név mitikus jelentése szerint ez a másik idő az antik Kréta, Théseus, Dionysos és Ariadné mitikus ideje, illetve általánosítva az antik Hellas, amely most a modern szubjektum vágyának tárgya. Hasonló értelemben vált a vágy utópikus – talán éppen a felirat kiolvashatatlansága révén egyszerűen hamisított – tárgyává Leukios is Kavafisznál. Személye nem mással, mint egy töredékes, kibetűzhetetlen, múzeumi köfelirat széthulló szavaival azonos, ám az általa felkeltett vágy mégis az elme, a test és a szív legmélyebb rétegeibe hatolhatott be.

3. Leuké szigete

Kavafisz *Leukios*ának német költészeti párja Gottfried Benn *Leukéja*, ismételtelen egy sírvers, ám 1944-ből (5. *Jahrhundert*, 5. század):

I.

„Und einer stellt die attische Lekythe,
auf der die Überfahrt von Schlaf und Staub
in weißem Grund gemalt als Hadesmythe,
zwischen die Myrthe und das Pappellaub.

Und einer steckt Cypresse an die Pfosten
Der lieben Tür, mit Rosen oft behängt,
nun weißer Thymian, Tarant und Dosten
den letztesmal Gekränzten unterfängt.

Das Mahl. Der Weihefuß. Die Räucherschwaden.
Dann wird ein Hain gepflanzt das Grab umziehen
und eine Flöte singt von den Cykladen,
doch keiner folgt mir in die Plutonie'n.”

II.

Das Tal stand silbern in Olivenzweigen,
dazwischen war es von Magnolien weiß,
doch alles trug sich schwer, in Schicksalsschweigen
sie blühten marmorn, doch es fror sie leis.

Die Felder rauh, die Herden ungesegnet,
Kore geraubt und Demeter verirrt,
bis sich die beiden Göttinnen begegnet
am schwarzen Felsen und Eleusis wird.

Nun glüht sich in das Land die ferne Küste,
du gehst im Zuge, jedes Schicksal ruht,
glühst und zerreiest dich, du bist der Myste
und alte Dinge öffnen dir dein Blut.

III.

Leukée – die weiße Insel des Achill
Bisweilen hört man ihn den Páan singen,
Vögel mit vom Meer benetzten Schwingen
streifen die Tempelwand, sonst ist es still.

Anlandende versinken oft in Traum.
Dann sehn sie ihn, er hat wohl viel vergessen,
er gibt ein Zeichen, zwischen den Cypressen,
weiße Cypresse ist der Hadesbaum.

Wer landet, muß vor Nacht zurück aufs Meer.
Nur Helena bliebet manchmal mit den Tauben,
dann spielen sie, an Schatten nicht zu glauben:
„– Paris gab dem den Pfeil, den Apfel der –”.

I.

„És íme egy attikai léküthosz,
hol mint álom s por közötti átmenet
látható fehéren a Hádész-müithosz,
mirtusz és nyárfalomb a képeret.

Íme a félfán cipruság díszeleg
A kedves ajtóban, rózsa rajta,
kakukkfű- és oreganóegyveleg
a most koszorúzottat akarja.

A tor. A szent ital. Tömjén gomolya.
Aztán a zöld sírt körbefutja,
A Kükládokról dalol a fuvola,
senki sem követ plutóniumba.”

II.

Volt egy ezüst völgy olajfákkal körbe,
itt-ott a magnóliáktól fehér,
mindegyik nehéz, sorsa csendjét szötte,
márvány viráguk könnyen fogta dér.

A mező zord, és nincs áldás a nyájon,
Koré rab, Démétér el van veszve,
míg nem látják a fekete sziklákon
egymást, s Eleuszis sincs már messze.

Beég a tájba a messzi part orma,
Egyhuzamban mész, a sors rejtezik,
égsz és szétszakadsz, míg beavatottja
s a régi dolgok véred nem veszik.

III.

Leuké – Akhilleusz vidéke!
Olykor hallani, Paiant fogja dalba,
és a madarak sópárás cikcakkja
a templomot súrolja, amúgy béke.

Ki partra száll, gyakran álom lepi,
S látják őt, ki felejt bizonyára,
jelet rajzol a cipruskoronára,
a fehér ciprus Hádészt illeti.

Ki partot ér, bizony estig kimegy.
Csak a gerlék maradnak s Heléna,
Játszanak, nem számít a fák árnyéka:
„Parisz kinek ad nyílt, s almát kinek –”

Mohácsi Árpád fordítása³⁵

1944-ben Gottfried Benn Landsbergben, egy kaszárnyában állomásozik tiszti orvosként. Korábbi nemzetiszocialista elköteleződéséből kiábrándulva már nem hisz a végső győzelemben, s nemrég szembesült a nyolcvan százalékos romhalmazzá bombázott Berlin látványával is. Mindez arra

indítja, hogy egy új művészeti formán töprengjen, amelyik „katasztrófa-közeli”.³⁶ A verscím ezzel a jelennel szemben egy egészen más korszakot nevez meg, a klasszikus Athén fénykorát, a Kr. e. 5. századot, mely a görög-perzsa háborúval kezdődött, és egy másik háborúval, a peloponnésosi-

val végződött. A háborúknak ez a százada azonban, másfelől, a görög művészet ama beteljesedett korszakával is azonos, melynek fehér márvány emlékei a verscím éppúgy felidézi, mint a történeti kontextust.

Ha mindezt felidézi is a cím, a költemény ugyanakkor nem von párhuzamokat, és még csak nem is ütközteti a jelent a múlttal, nem használ jelképeket. Az egymással lazán összekapcsolódó három rész három antik jelenetet fűz össze. Közös motívumuk, hogy mindegyikük egy hadési világot tár fel, a háború, a gyász és a halál képei a túlvilágra vezetnek tovább. Az első rész *in medias res* beszél el egy temetési szertartást, a *lékythos* alakú síremlék felállításától a halotti torig és a *libatióig*. Ez az *und*-dal kezdődő én-elbeszélés olyan fragmentált tudósításnak hat, mely az elbeszéltek előzményei felől bizonytalanságban tart minket. Nem tudjuk, ki a halott, és hogyan fejezte be az életét, holott ez a vers szempontjából nem lényegtelen, hiszen éppen az *und*-dal utal a versszöveg erre az elhallgatott előzményre. Talán egy katona lenne a halott? Mindenesetre a lírai beszélő a halott nézőpontjából, annak beszédmaszkjával szólal meg, mint egyébként oly sok antik sírepiragramma. Hogy csak a legnevesebbet említsük, Simónidész thermopylai sírfeliratát.

A második rész a Plutoniumtól, mely egyszerre jelöli a Hádést magát és azt a kultikus építményt is, melyet Plutónnak Eleusisban emeltek, úgy vezet tovább élet és halál misztériumához, hogy a történés ideje továbbra is általános és meghatározatlan marad. Ez a rész is a halál és a gyász tájait járja be, felidézve az alaptörténetet a halott lányát gyászoló, a pusztává vált földön bolyongó Démétérrel, s jelenkori mását, az Athénból Eleusisba vezető „Szent úton” haladó lírai ént, akinek „ősregi dolgok” nyilatkoznak meg a „vérében”. A felvillantott idősíkok úgy egymásba fonódnak, hogy végül is nem tudjuk, visszavetített-e a kép, s a lírai én az 5. századba helyezi magát vissza, vagy éppen fordítva, az 5. századi világ elevenedik-e meg a lírai én jelenében. „Egykor” és „most” relativizálásán túlmenően a megidézett helyek is szintetikus egységet alkotnak, a versbeszélő országába bevilágít az antik Eleusis távoli partja, ott is megnyílik a Hádésba vezető lejárati kapuja: „Nun glüht sich in das Land die ferne Küste”. Végezetül a harmadik rész tovább vezet Eleusis „fekete sziklájá”-tól a boldog lelkek mítikus szigetére, Leukéra, ahol – micsoda iróniája a sorsnak – a halott Achilleus a halott Helenével megbékélve játszik. Az, ami az első részben még elhallgatott volt, és csak a vers – jelen keretek között nem vizsgált – motívumláncolatából, például a halott hősi koszorújából sejlett fel, itt most nyilvánvaló: a holtak nem mások, mint „hősök”, egy háború halottjai, legyen az Trója vagy a II. világháború. A halott hős Achilleus játszik itt ellenfelével, Helenével, akinek elrablása indította meg azt a háborút, melyben a legszebb hellén életét veszítette.

A három verssegység a maga egészében a korai Benn drasztikus realizmusával ellentétben szinte zavarba ejtően szépnek és ünnepélyesnek hat, ami elsősorban a klasszicizáló, antik képiségből ered. Jelen kontextusban e képiség egyetlen elemére összpontosítjuk a figyelmünket, a fehér színre, mely explicit színjelölésként ötször ismétlődik a versszövegben, implicit módon azonban – a fehér színt implikáló dolgok megnevezésével – még hétszer.

Explicit ismétlődések:

- 3. sor: *in weißem Grund* – a fehér alapon
- 7. sor: *weißer Thymian* – fehér thymian
- 14. sor: *Magnolien weiß* – magnóliáktól fehér
- 25. sor: *Leukée – die weiße Insel* – Leuké, a fehér sziget
- 32. sor: *weiße Zypresse* – fehér ciprus

Implicit ismétlődések:

- 1. sor: *Lekythe – lékythos*
- 4. sor: *Myrthe, Pappellaub (Silberpappel)* – mirtusz, ezüstnyárfá
- 7. sor: *Dosten* – oregano
- 13. sor: *Cykladen* – Kyklasok
- 18. sor: *marmorn* – márvány
- 28. sor: *Tempelwand* – szentélyfal
- 34. sor: *Tauben* – gerlék (Aphrodité galambjai)

A fehér szín e szuggesztív ismétlődései szemantikailag többnyire a halál rituális és mítikus képeihez kapcsolódnak.³⁷ Idézik az antik temetési szertartás és a halottkultusz kellékeit a fehér *lékythos* felállításával, a fehér kakukkfűvel és majoránal, továbbá egyes Hádés-mítoszokat és alvilági tájakat, mint például a mirtuszbokor – melyről Vergilius sorai szerint tudható, hogy az Alvilágban dúsan nő, és a holtak lelkeit takarja el: *myrtea circum silva tegit*³⁸ –, az ezüst jegenye (mely Leuké nimfa történetére is utal) vagy a fehér ciprus. Benn közismeretlen nagyon óvatosan viszonyult a színek használatához, Bruno Hillebrand szerint a szín ebben a költészetben elsősorban illumináció, egy olyan köztes szféra jellemzője, mely a szellembe vezet át.³⁹ Mindez teljes mértékben érvényes az általunk kommentált versszövegre is, melyben a fehér a maga érzéki telítettségével együtt egyszersmind az absztrakció mozzanata is. Feltételezhető, hogy a költői alkotói folyamatban nem az észlelési folyamatok játsszák a főszerepet, hanem jelen esetben konkrétan egy név: Leuké. A név maga, mely nőnemben a fehéret jelenti, egy távoli szigetnek a neve, melyet a mítikus földrajz a Pontos Euxeinosra lokalizált. Itt tartózkodtak a boldog hősök arnyai: közéjük tartozott Achilleus is, akinek a sziget későbbi telepesei itt szentélyt is emeltek.⁴⁰ Achilleus és Helené túlvilági nászáról pedig többek között Pausanias is tudósít.⁴¹ A Benn-szakirodalom azonban olyan forrásokat jelöl meg, mint Erwin Rohde *Psychéje*, továbbá Jakob Burckhardt vagy Walter F. Otto művei.⁴² A vita továbbra is nyitott, talán mindegyik feltételezett forrásból merített Benn, ám nem azért, hogy az 5. századi görögség túlvilági elképzeléseiből és misztériumaiból verset faragjon.

A Leuké név azonban mindközönségesen az ezüst nyárfát (*populus alba*) is jelöli, melyről azt tartották, hogy gazdagon szegélyezi az Acheron partját Thesprótiában. Az ezüst nyárfá Benn költészetének egyébként is visszatérő motívuma, például a *Hier ist kein Trost* címet viselő korai versben:

*Dämmert ein Tal mit weißen Pappeln
Ein Ilyssos mit Wiesenu[n]fern
Eden und Adam und eine Erde
aus Nihilismus und Musik.*⁴³

A gyász és a fájdalom tájához, ehhez a nihilizmusból és zeneiségből szőtt képzeletbeli tájhoz tartozhat továbbá az Ókeanida Leuké története is. A nyárfán és a szigeten kívül ugyanis még egy nimfa is viseli a Leuké nevet, akit Hadés el akart rabolni, ám Élysi-onban ezüst nyárfává változott. A verszöveg erre a Hadés-mítoszra is utal az első strófában, amikor is a *lékythos* egy mirtusz és egy ezüst nyárfa közé állítatják fel.⁴⁴

A Leuké név e homonimái (sziget, nyárfa, nimfa) révén a fehérben, amely a vers képességét strukturálja és összefogja, a nyelvi jel egyszersmind önmagára utal vissza, referencialitása elenyészik új művi, artistikus, világellenes költészet programjában. Poetológiai relevanciája miatt egyszersmind felidézheti bennünk Kavafisz versének Leukiosát is. Benn más korabeli versei – mint a *Valse triste* vagy a *Fragmente* – is arra utalnak, hogy az antikvitás nem kulturális referencia Bennél, a görög szentélyek „fehér istenei” sokkal inkább a költészet, a művészet nyelvére utaló jelek, melyeket a költő az általa konstatált általános hanyatlással állít szembe. Ez ellen az új költői *ars poetica* ellen vethető azonban, hogy a fehér antikvitás a harmincas évektől kezdve egyre inkább az antik plasztika nemzetiszocialista kultuszához kapcsolódik, melyet a negyvenes években a háború heroizálása és az áldozati halál felmagasztalása követett. Az olvasó ezért zavartan kérdezheti, hogy vajon ez a fehér – a vers rezignált, ironikus melankóliája ellenére – nem esztétizálja-e, nem fátyolozza-e el az erőszak, a háború és a halál kortárs borzalmait? Vagy pedig, egy másik olvasatban, a fehér önreflexív nyelvi jele vajon nem telítődik-e ismételt, zavarba ejtő módon ambivalensen azzal az eredendő utópikus képzelőerővel, amely a német nyelvű költészetet a Goethe-kor óta összekapcsolta Hellással, s vajon nem éppen a tisztaság-

*Wasserträgerinnen
Hochgeschürzte Töchter
Schreiten schwer herab die Totenstraße
Auf den Köpfen wiegend
Einen Krug voll Zeit
Eine Ernte ungepflückter Tropfen
Die schon reifen auf dem Weg hinab
Wasserfälle Flüsse Tränen Nebel Dampf
Immer geheimere Tropfen immer kargere Zeit
Schattenträgerinnen
Schon vergangen schon verhangen
Ewigkeit*

Vízfordó leányok
Feltűrt szoknya rajtuk
Döngenek alá a Holtak útján
Idővel telített
Korsó fejükön
Magszedetlen csöppök aratása
Már az úton mind alászáítál
Folyók vizesések könnyek pára köd
Egyre titkosabb permet az idő meg egyre vékonyabb
Árnyfordó leányok
Elvonultak már homályba hulltak
Ím az örökkévalóság

Csorba Győző fordítása⁴⁵

6. kép. Attikai feketealakos lutrophoros. Kr. e. 6. század vége (Metropolitan Museum of Art)

nak, az ártatlanságnak és az igazságnak ez a színe az, amely az utópiát a maga természete szerint teljes kibontakozásához segíti?

4. A *lutrophoros* vize

Végezetül Yvan Goll egy versére térünk még ki. Goll Benn fiatalabb kortársaként az expresszionizmus ihletésével kezdte a pályafutását, később Párizsban két nyelven író szürrealista költőként szerzett hírnevet, végül utolsó korszakában, melyből az alábbi vers is származik, egy sajátos „reizmus”-t, azaz a dolgokhoz való visszatérést hirdetett. Ez a klasszikus remekmű, a *Stunden (Órák)*, méltán zárja le a Valéryvel és Kavafisszal kezdődő szekvenciát:

7. kép. Vörösalakos lutrophoros a Louvre gyűjteményéből

8. kép. Az egyik római Négy évszak mozaik a tuniszi Bardo Museumból

A vers címe *Órák*, következésképpen a versben említett vízfordó asszonyok az antik mitológiából jól ismert Hórák. Ehhez a metaforikus egybeeséshez egy, az antik vázafestészetből jól ismert jelenetet használ fel a költő, egy halotti menet vízfordó asszonyait stilizálja Hórákká.⁴⁶ Ezt a görög halott szertartásokra utaló jelenetet a költő jól ismerhette az antik vázafestményekről. Az antik *lutrophorosok* ugyanis olykor maguk is képileg bemutatják saját rituális használatukat. Ilyen például a New York-i Metropolitan Museum feketealakos *lutrophorosa*, mely a központi jelenet, azaz a halottas menet felett, az edény nyakán a siratóasszonyokat ábrázolja, akik közül az egyik a *lutrophorost* viszi⁴⁷ (6. kép). A Párizsban élő Goll azonban minden valószínűség szerint inkább a Louvre *lutrophorosát* láthatta, melynek nyakán ugyanez a jelenet látható. Az asszonyok azonban ezúttal a siratás és gyász gesztusaként rövid, nyírott hajúak, és *chitón*t viselnek, azaz, mint a vers mondja, „hochgeschürzt” vonulnak⁴⁸ (7. kép).

A képileg és fogalmilag egyaránt megragadhatatlan idő képzete Hérakleitos óta összekapcsolódott a vízzel, mégis megdöbbentően erőteljes újításként hat Goll versében, hogy a siratóasszonyokat a vers a Hórákkal azonosítja. A Hórák ugyanis a késő antik mozaikokon többnyire az évszakokat személyesítik meg, azok ajándékaival jelennek meg. Így például a tavasz a virágokkal, a nyár az érett gabona kalászaival, az ős pedig a gyümölcsökkel (8. kép). Hogy Goll verse a Hórák motívumával az idő mellett konkrétan ezt a mitikus képzetet is felkelti, jól látható abból, ahogyan a vers az „aratás” (*Ernte*), a termésbeérés (*reifen*), a gyümölcszedés (*ungepflückt*) metaforáit használja. A vízfordó asszonyok korsói „leszedetlen vízcseppekkel” teltek, melyek egy olyan „aratás”-nak a termései, mely a lefelé vezető úton „érelődött”:

*Eine Ernte ungepflückter Tropfen
Die schon reifen auf dem Weg hinab.*

Megszedettlen csöppek aratása
Már az úton mind alászítál.

Amennyiben az idő cseppjei „leszedetlenek”, hozzájuk egy olyan „betakarítás”, „aratás” (*Ernte*) képzete társul, mely csak a pusztá negativitásában, tagadásában érzékelhető. Kavafisz versére visszautalva ezt a negativitást úgy is felfoghatjuk, mint a *teleuta*, *eteleutéken* görög kifejezések komplementer ellentétét. Ez a halál nem teljesít be semmit, az élet, amelyet lezár, nem betelt, nem beérett. A Hórák ideje nem megérlel, illetve amit beérlel, az a hiábavalóság, a „leszedetlen cseppek” és egy út, mely csak lefelé, a hanyatlásba és a semmibe vezet: *auf dem Weg hinab*. Órák, amelyek a halál révén a múlt semmijévé lettek, amelyek soha be nem értek, idő, amely a maga félelmetes

megragadhatatlanságában mindig távol van, a múltban vagy a jövőben, de a jelenbe soha el nem érkezik. Az antik vázák terrakotta vörösével és feketéjével ellentétben vers képiségének egyedülálló sajátága a monokrómia: a fény, az árnyék és a homály folyamatos egymásba fordulása, melyet rendkívüli jelentéssűrítettségű, izolált totális szavak jeleznek:

Wasserfälle Flüsse Tränen Nebel Dampf [...] Schattenträgerinnen.

Folyók vizesések könnyek pára köd [...] Árnyhordó asszonyok.

Az idézett teljes verssor öt izolált szava közül négy az élettelen természet szférájához tartozik, és a víz képi megjelenítésének is nevezhető az áttetsző folyó vagy vizesés vizétől a homályos köd és pára képzeteiig. Ezen transzformációs sor közepébe helyezi a költő az emberi szféráját egyedül reprezentáló „könnynék”-et. Megfigyelhető, hogy ebben a feszültségtérben nemcsak a „könnynék” szemantikai sűrítettsége növekszik meg, hanem egyszersmind az a vele szemben álló neutralizáló metaforika is, mely a halált a fizikai világ részévé teszi. Fentebb említettük, hogy a siratóasszonyokként megjelenített Hórák maguk az Órák, a fizikai idő. Ha fizikai időt mondunk, egyúttal felidézünk azt a Heidegger és Gadamer nyomán ismeretes filozófiai megkülönböztetést is, mely az ún. üres, pusztán fizikális, semmivel megtöltött idő és az ún. telített, egzisztenciálisan betöltött idő között megvonható.⁴⁹ Az üres idő az, ami az Órák minőségét adja. Következésképpen a mitológiai képesség ezzel egyszersmind önmaga ellentétébe is fordul, hiszen éppenséggel nem

megszemélyesít, nem az idő üres képzetét tölti meg a Hórák bájos -szép lényével, hanem az utóbbit üresíti ki az árnyak hordozóivá, akiknek vizes korsója a semmivel, a köddel, párával telt. Az asszonyok rituális menete eközben elveszíti a kontúrjait, maga is alámerül az árnyak birodalmába: *Schon vergangen schon verhangen* („Elvonultak már homályba hulltak”). A vers utolsó sora egyetlen súlyos zárószó: „örökkévalóság”. A halál örökkévalósága egyesít minden időt, múltat, jelent és jövőt, az antik *lutrophoros* gyászszertartásának idejét annak mindenkori szemlélőjével.

A fehér antik jelenet e fokozatos elhomályosulásának és elsötétülésének regisztrálásával vissza is kanyarodhatunk tanulmányuk kiinduló kérdéséhez: ez fehérség, amely a felsorolt poétikákban a maga sokszerűségében megmutatkozott – Valéry kristályától, az alvó Leukios és az utópikus Leuké sziget világló fehérjén át Goll versének transzparens és homályos fehér vizéig – vajon összekapcsolható-e még azzal az apollóival, amelyet a görög plasztika ideáljából eredeztetünk? Vajon ez a fehér egyesíti-e még a világos tiszta formát azzal a tisztasággal és racionalitással, amelyet apollóian neki tulajdonítanánk, szembeállítva egy olyasfajta dionysosi jelleggel, mely Nietzsche nyomán a modernségben az antik élet archaikus, vitális, racionalitáson túli energiáival telítődik? Vagy pedig az avantgarde-nak az antikkkal folytatott, fentebb vázolt diskurzusa sokkal inkább kérdésessé teszi a hagyományos megkülönböztetéseket? S ezzel egyszersmind új távlatot is nyit a modernség különböző koncepcióinak megértéséhez, kérdésessé téve egy „modern” modernség és egy az avantgarde káoszával szembeforduló „klasszikus” modernség szigorú megkülönböztetését.

Jegyzetek

A tanulmány az Ókortudományi Társaság 2013. február 15-i felolvasóülésén elhangzott előadás bővített változata. A másként nem jelölt idézetek fordítása a szerzőtől származik.

- 1 Brinkmann–Wünsche 2004.
- 2 Bredekamp 1993.
- 3 Johann Joachim Winckelmann: *Geschichte der Kunst des Altertums* (1764), 2, § 19.
- 4 Lásd ehhez Radnóti 2010.
- 5 Johann Wolfgang Goethe: *Versuch. Die Elemente der Farbenlehre zu entdecken* (1790–1807). *Gesammelte Werke*, Deutsche Klassiker Verlag, Bd. 23/2, 169.
- 6 Kiesel 2004.
- 7 Aurnhammer–Pittroff 2002, 471–501; Seidensticker–Vöhler 2001.
- 8 Lásd a következő kiállítások katalógusait: *Chaos and Classicism. Art in France, Italy and Germany 1918-1936*. Guggenheim Museum, New York, 2011; *Modern Antiquity. Picasso, De Chirico, Léger, Picabia*. Paul Getty Museum, Los Angeles, 2011.
- 9 Paul Valéry még publikálatlan kéziratát az alábbi szakmunka alapján idézem: Larnaudie 1992, 60.
- 10 Paul Valéry: *Gedichte. Französisch und Deutsch. Die Seele und der Tanz. Eupalinos oder Der Architekt*. Hamburg, 1962, 111.
- 11 Gottfried Benn: „Probleme der Lyrik” (1951), az idézet forrása: Allemann 1966, 146 (magyarul: „Líraproblémák”: Benn 2011, 197–226).
- 12 *Stéphan Mallarmé és Paul Valéry versei*. Budapest, 1990, 120 sk.

- 13 A hang összetett poétikai funkciójára jelen kontextusban nem tudunk kitérni. Lásd Ehhez Crow 1982, 137 sk.
- 14 Font-Reaulx 2000, 121–131, itt 123.
- 15 Binding 1927, 185. Lásd továbbá ehhez Brauchitsch 1992, 71.
- 16 Lásd Hofmannsthal levelét, melyet 1908. május 2-án írt az apjának Patrasból.
- 17 List 1953.
- 18 Lásd Harder 2007, itt 112.
- 19 Néret 2003, 43.
- 20 A Malevics-idézet forrása: Turowski 2008, 11.
- 21 Kasimir Malevicsch: *Die gegenstandslose Welt*. München, 1927, 76.
- 22 Uo.
- 23 Kasimir Malevicsch: *Essays on Art 1915–1933*. London, 1969, 121. Lásd Továbbá Souter 2008, 127, 142,
- 24 Settis 2004, 78.
- 25 Kavafisz: *Alexandria örök. Válogatott versek*. Pozsony, 2006, 69.
- 26 *Expedition Ernst Sieglin. Ausgrabungen in Alexandria*. I–III. Leipzig, 1908.
- 27 Kavafisz: *Alexandria örök. Válogatott versek*. Pozsony, 2006, 61. Ford. Vas István.
- 28 Lásd többek között Nagy 2010.
- 29 Breccia 1911, 33 (P. 50. Sz felirat, fotója: 34. kép).
- 30 Gage 1993, 12.
- 31 Kavafisznak ez a verse szorosan kapcsolódik a szimbolizmushoz is, mindenek előtt Georges Rodenbach azonos című ciklusához. Vö. Roilos 2010, 167.

- 32 Olvasatom módszertanilag elsősorban abban különbözik a korábbi szakirodalomtól, hogy komolyan veszem az epigráfus eljárását imitáló tudós költői poétikát, s ennek folytán másként értelmezem a verset. Az általam ismert interpretációk például a sztélé olvasása során múlt és jelen összeolvadásáról beszélnek, melyet a szeretet, illetve a szerelem egyesítő ereje hozna létre. B. Benjamin Acosta-Hughes idézem: „The reading of the inscription effectively recreates its original occasion, the death of a young man. The love felt for him, and the sorrow at his death, live again in Cavafy’s verses” (Acosta-Hughes 2003, itt 29). Gregory Nagy pedig a szerelem egykori és jelenbeli egyesítő erejét Osiris és Isis mítoszával hozza összefüggésbe (Nagy 2010, 272). Felfogásom szerint azonban különbséget kell tennünk a szeretet, a szerelem és a vágy, a sóvárgás között. Az utóbbi sosem beteljesítő, hanem éppenséggel reflektált, melankolikus, a sóvárgás tárgyának elérhetetlenségén töpreng.
- 33 Az evangéliumok szóhasználatához lásd: Mt 27, 52; Jn 11, 11.
- 34 *Ilias* VI. 246, *Odysseia* VIII. 29, Hdt 3,68 stb.
- 35 Gottfried Benn: *Gedichte in der Fassung der Erstdrucke*. Frankfurt am Main, 1982, 334 sk. Magyarul: Gottfried Benn: *Kígyóból a kanyar. Válogatott versek*. Válogatta és fordította Mohácsi Árpád. Kalligram, Pozsony, 2012.
- 36 Lásd Benn Oelzének írt 1944. januári és március 5-i levelét (Gottfried Benn: *Briefe an F. W. Oelze 1932–1945*. Frankfurt am Main, 1986, 352 sk.).
- 37 A vers színszimbolikáját regisztrálja, de nem értelmezi Lohner 1962, 92, 97.
- 38 Vergilius: *Aeneis* VI. 443 sk. Vö. Lohner 1962, 91.
- 39 Bruno Hillebrand: „Zur Lyrik Gottfried Benns”: Gottfried Benn: *Gedichte in der Fassung der Erstdrucke*. Frankfurt am Main, 1982, 639–668, itt 664.
- 40 Kerényi 1977, 416.
- 41 Pausanias III. 19. 13.
- 42 Lohner Walter F. Otto hatását állapítja meg, Helene Homeyer szövegszerű egybeeséseket lát Rohde és Benn szövege között (Homeyer 1960), Wood pedig elsősorban Burckhardtot említi (Wood 1961).
- 43 Gottfried Benn: *Gedichte in der Fassung der Erstdrucke*. Frankfurt am Main, 1982, 70.
- 44 Bell 1993.
- 45 *Mai német líra*. Budapest, 1966, 61.
- 46 A vers archeológiai és mitikus referenciáira tudtommal eddig csak Clemens Heselhaus tért eddig ki. Ő a vízholdó asszonyok és a Hórák alakjai között a szimbólumok összefonódását véli felfedezni, amit még elfogadhatónak tartok, noha én magam nem beszélek szimbólumokról. Nem ismerek azonban olyan szarkofágot, melyen a Goll által leírt temetési menet lenne látható, azt gondolom, ebben Heselhaus téved (Heselhaus 1962, 422).
- 47 Mösch-Klinge 2006, Kat. 27.228.
- 48 Mösch-Klinge 2006, 84.
- 49 Gadamer 1994.

Bibliográfia

- Acosta-Hughes, B. 2003. „The Poem Remembers: Conceptualization of Memory in the Poetry of Callimachus and Cavafy”: *Classical and Modern Literature* 23/2, 19–36.
- Alleman, B. (szerk.) 1966. *Ars Poetica. Texte von Dichtern des 20. Jahrhunderts zur Poetik*. Darmstadt.
- Aurnhammer, A. – Pittroff, Th. (szerk.) 2002. „Mehr Dionysos als Apoll”. *Antiklassizistische Antike-Rezeption um 1900*. Frankfurt am Main.
- Bell, R. E. 1993. *Women of Classical Mythology*. Oxford.
- Benn, G. 2011. *Esszék, előadások*. Budapest.
- Binding, R. G. 1927. *Erlebtes Leben*. Frankfurt.
- Brauchitsch, B. von 1992. *Das Magische im Vorübergehen. Herbert List und die Photographie*. Münster–Hamburg.
- Breccia, E. 1911. *Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes du Musée d’Alexandrie. Inscriptions Grecque e Latine*. Le Caire.
- Bredenkamp, H. 1993. *Antikensehnsucht und Maschinenglauben*. Berlin.
- Brinkmann, V. – Wünsche, R. 2004. *Bunte Götter. Die Farbigkeit antiker Skulptur*. München.
- Crow, Ch. M. 1982. *Paul Valéry and the Poetry of Voice*. Cambridge.
- Font-Reaulx, D. de 2000. „Visions intérieures, la photographie du XXe siècle et l’art de l’Antiquité”: *D’après l’antique*. Cat. Paris, Louvre.
- Gadamer, H.-G. 1994. „Az üres és a betöltött időről” (ford. Hegyessy Mária): uő: *A szép aktualitása*. Budapest, 85–111.
- Gage, J. 1993. *Colour and Culture*. Singapore.
- Grimm, R. – Malsch, W.-D. (szerk.) 1962. *Die Kunst im Schatten des Gottes. Für und Wider Gottfried Benn*. Göttingen.
- Harder, M. 2007. „Mythos und Apokalypse. Antikenrezeption und Nachkriegsrealität”: List 2007, 105–114.
- Heselhaus, C. 1962. *Deutsche Lyrik der Moderne von Nietzsche bis Ivan Goll*. Düsseldorf.
- Homeyer, H. 1960. „Gottfried Benn und die Antike”: *Zeitschrift für Deutsche Philologie* 79, 113–124.
- Kerényi, K. 1977. *Görög mitológia*. Budapest.
- Kiesel, H. 2004. *Geschichte der literarischen Moderne. Sprache, Ästhetik, Dichtung im zwanzigsten Jahrhundert*. München.
- Larnaudie, S. 1992. *Paul Valéry et la Grèce*. Genève.
- List, H. 1953. *Licht über Hellas. Eine Symphonie in Bildern*. München.
- List, H. 2007. *Das Gesamtwerk. Photographien 1930–1972*. München.
- Lohner, E. 1962. „Traum vom Mythos. Eine Gedichtinterpretation”: Grimm–Malsch 1962, 85–111.
- Mösch-Klinge, R. 2006. *Die Loutrophoros im Hochzeits- und Begräbnisritual des 5. Jahrhunderts v. Chr. in Athen*. Bern.
- Nagy, G. 2010. „Poetics of Fragmentation in the Athyr Poem of C. P. Cavafy”: *Roilos* 2010a, 265–272.
- Néret, G. 2003. *Kasimir Malevich and Suprematism 1878–1935*. Köln.
- Radnóti S. 2010. *Jöjj és láss! A modern művészetfelfogás keletkezése: Winckelmann és a következmények*. Budapest.
- Roilos, P. (szerk.) 2010a. *Imagination and Logos. Essays on C. P. Cavafy*. Cambridge.
- Roilos, P. 2010b. „The Seduction of the ‘Real’”: *Roilos* 2010a, 19–36.
- Seidensticker, B. – Vöhler, M. (szerk.) 2001. *Urgeschichten der Moderne. Die Antike im 20. Jahrhundert*. Stuttgart–Weimar.
- Settis, S. 2004. *Die Zukunft des ‘Klassischen’. Eine Idee im Wandel der Zeiten*. Berlin.
- Souter, G. 2008. *Malevich. Journey to Infinity*. New York.
- Turowski, A. 2008. „Der unbegreifliche Malewitsch”: *Malewitsch und sein Einfluss*. Kat. Lichtenstein. 10–18.
- Wood, F. 1961. „Gottfried Benn’s Attic Tryptich”: *The Germanic Review* 36, 298–307.

Vita a hazai ókortudomány helyzetéről

Az Ókortudományi Társaság 2013. januári 18-i ülésén vitaestet szervezett a hazai ókortudomány jelenéről és jövőjéről. Az est során először felkért hozzászólók (Horváth László, Karsai György, Ritoók Zsigmond, Simon Attila és Takács László) fejtették ki a témáról véleményüket 15 percben. Az előadásokat moderált vita követte az előadók és a közönség részvételével. A vita moderátora Török László, az Ókortudományi Társaság főtitkára volt.

Az Ókortudományi Társaság a felkért hozzászólók számára előzetesen az alábbi témaköröket adta meg, amelyek kapcsán értékelő és/vagy kritikai nézeteik kifejtésére kérte őket:

- a mai magyar ókortudomány intézményrendszere, a művelt szakterületek összetétele;
- az egyes szakterületeken végzett kutatások időszerúsége;
- a hazai kutatások viszonya – szakterületenként és/vagy egyetemlegesen – a nemzetközi ókortudományhoz;
- az ókortudomány helyzete a hazai egyetemi oktatásban;
- a hazai ókortudományi folyóiratok;
- az utolsó két-három évtized magyar ókortudománya az utolsó száz év magyar ókortudományának folyamataiban.

A felkért hozzászólók egy része kifejezetten e kérdések nyomán, mások egy-két résztemára összpontosítva tettek eleget a felkérésnek. A vita során fontos témaként merült fel még – a teljesség igénye nélkül emelve ki néhány fontos felszólalást – az Ókortudományi Konferenciák szervezésének kérdése (Zólyomi Gábor); a magyar nyelvű ókortudomány kooperációjának lehetséges közegei (Nagy Árpád Miklós); a hazai ókortudomány művelésének intézményes feltételrendszere (Dezső Tamás).

Az Ókorportálon (<http://okorportal.hu>) már előzetesen közzétettük Simon Attila vitairatát, a vita helyszínén pedig minden felkért hozzászólónak felajánlottuk az online, illetve nyomtatásban való közlés lehetőségét. Takács László írása ezt követően ugyancsak megjelent az Ókorportálon.

Az alábbiakban minden, felkérésre tartott hozzászólás írásban kidolgozott változatát olvashatják. Tekintettel arra, hogy a vitát sem az Ókortudományi Társaság, sem az *Ókor* nem kívánja lezárni, ezúttal hívjuk fel a szakma tisztelt képviselőinek a figyelmét, hogy várjuk további hozzászólásaikat, melyek megjelentetésére (a hozzászólás formájától függően) vagy az Ókorportálon, vagy folyóiratunk hasábjain lehetőséget biztosítunk.

Tekintettel arra, hogy a felvetett és reflexióval illetett kérdések között a folyóiratok helyzete is szerepel, szerkesztőségünk és szerkesztőbizottságunk – élve az alkalommal – az *Ókor* pozícióját az egyes vitairatok után olvasható állásfoglalásban világítja meg.

Simon Attila (1968) filozófiatörténész, klasszika-filológus, a DE ÁJK Jogbölcseleti és Jogsociológiai Tanszékének docense. Kutatási területe az antik gyakorlati filozófia és esztétika, valamint a görög irodalom. Jelenleg Aristotelés *Nikomachosi etikájának* új fordításán dolgozik.

Legutóbbi írása az *Ókorban: Kővé dermedtő képek. Látvány, kép és erőszak Lukianos De domójában* (2011/4).

Bezáródás és kinyílás: az ókortudomány egysége és sokfélesége

Simon Attila

Bizonyára nem szorul részletesebb magyarázatra, hogy amikor az Ókortudományi Társaság Elnöksége fölkerít, hogy előadással vegyek részt a magyar ókortudomány jelenéről és jövőjéről tartandó vitafórumon, s e megtisztelő fölkerés során finoman utalt az utolsó megbeszélendő pontnak, napjaink s a közelmúlt ókortudománya és tudományunk története kapcsolatának fontosságára, elsőként miért a hippokratészi gyűjteményben fennmaradt, jól ismert velősmondás jutott az eszembe: „az élet rövid, a szakma hatalmas, a pillanat gyors, a vállalkozás kockázatos, az ítélet nehéz” (*Aph. I. 1*).

Azt hiszem, nagyon kevesen vannak közülünk – s én aligha tartozom közéjük –, akik ennek a feladatnak méltóképpen eleget tudnának tenni. Hiszen ez olyan áttekinthető képességet és műveltséget igényelne, mely egyaránt számot tudna vetni az ókori Kelet és a klasszikus antikvitás kutatásának eredményeivel, a szöveges és a tárgyi emlékekre összpontosító tudományozások munkájával, mondjuk az asszír hadviselés jellegzetességeinek történeti alakulásától a késő antik Aristotelés-kommentárok szemléleti sajátosságaiig. Ez természetesen meghaladja erőimet, erre nem is vállalkozom. Hozzászólásomban mindössze néhány olyan, ötletnél talán több, kiforrott tézisenél feltétlenül kevesebb – mondjuk, *javaslat* – megfogalmazását kísérem meg, amely tagadhatatlanul a klasszikus antikvitás irodalmi és filozófiai örökségének kutatási történetéből és jelen- vagy közelmúltbéli tapasztalataiból indul ki, de talán – a szükséges és megfelelő átalakításokkal – más szakok képviselőinek sem lesz teljesen haszontalan. Éppen ezért általánosabb, elvi-módszertani jellegű megfontolásokat ajánlok majd megvitatásra.

*

Először azonban a következő kiindulópont elfogadását kérem: úgy gondolom, hogy az ókortudós tevékenységét nem csupán tudományos, s még csak nem is tágabban értett szellemi beállítódása, hanem intézményes-társadalmi környezete is meghatározza. Vagyis a tudományos munkát meghatározó institutionális közegnek, a kutatás és az oktatás intézményeinek helyzete s ezek összefüggése a társadalmi és politikai folyamatokkal. Hadd kezdjem tehát az ókortudomány intézményes és társadalmi összefüggéseinek és környezetének nagyon vázlatos bemutatásával – ahogyan ezt én ma látom.

Ez az intézményes és társadalmi helyzet kétarcú, s ennek magyarázata egyebek mellett az lehet, hogy éppen napjainkban jelentős változáson megy keresztül. Ha derülátóan akarok fogalmazni, akkor azt mondhatom, hogy e folyamat kimenetele még nem dőlt el, s van lehetőség annak alakítására, ha borúlátóan (vagy talán csak realitánsan), akkor viszont azt, hogy következményei drámaiak, ha nem végzetesek lesznek.

Egyfelől ugyanis világosan érzékelhető a szakmának és általában az antik örökségnek a pozícióvesztése. Ennek talán leglátványosabb jele szakunknak a középiskolai, de ezzel összefüggésben immár az egyetemi oktatásban is bekövetkező, rohamos háttérbe szorulása. Ennek egyik oka kétségtelenül az elmúlt évek és a jelen oktatáspolitikájának a humán- és társadalomtudományokat kedvezőtlenül érintő döntéssorozata, s

az ennek háttérében érzékelhető tudomány-, oktatás- és kultúrpolitikai ideológia.

Mindazonáltal rövidlátó és felületes helyzetértékelés lenne a magyarázatot csupán a kormányzati cselekvésben megtalálni. Ami azt illeti, a jelenlegi oktatás- és tudománypolitikának ez a vonása bizonyos mértékig összhangban van – s részben legitimitációját is ebből az összhangból nyeri – szakterületünknek és általában a humántudományoknak az általánosabb, társadalmi méretű legitimitáció- és pozícióvesztésével. Az említett kedvezőtlen folyamatok nem is ma kezdődtek – bőven lehetne sorolni értelmiség- és (különösen humán)tudományellenes intézkedéseket, megnyilatkozásokat és a felsőoktatás radikális, piaci alapú átalakítását célzó ún. „reformjavaslatokat” az elmúlt másfél-két évtizedből, különböző politikai irányhoz tartozó kormányoktól és egyéb közszereplőktől is –, s nem is egy a mindenkori kormányzati központból minden ízében vezérelt alakulás képét mutatják. Az ugyanis, hogy a magyar társadalom túlnyomó részének a közvetlenül hasznosítható javak és az anyagi értékek sokkal fontosabbak, mint általában a nyugat-európai társadalmak polgárainak, a szellem és a művelődés pedig nagyrészt haszontalanságnak, de legalábbis fölös luxusnak számít, az értékcsociológiai vizsgálatok által évtizedek óta folyamatosan kimutatott tény.¹ (Egyébként a könnyen fölhorgadó, a rendszerváltoztatás előtti évtizedekben gondosan karbantartott értelmiségellenesség is részben innen nyeri magyarázatát.) Egy hosszú távon gondolkodó, bölcs, és egyébként a konzervatívizmussal is jobban összhangban lévő kormányzás persze akár a közvetlen politikai haszonszerzés, az ingatag „népszerűség” napi kívánalmainak *ellenében* is elkötelezetten óvná ezeket a nemzeti azonosságtudatot és a demokratikus társadalmi kohéziót – sőt egyébként a korszerű gazdaságban a szellemi újítás és alkalmazkodóképességen alapuló termelékenységet és hatékonyságot is – pótolhatatlan erővel fenntartó és újraalkotó tudásterületeket,² ahelyett, hogy nyilatkozataival tovább rontson a humán- és társadalomtudományok társadalmi megbecsülésén, s hogy intézkedéseivel elsoványodásukat idézze elő.

Ebben az összefüggésben különösen is fájdalmas, hogy a tudományszervezésben és -finanszírozásban – megint csak: régóta, de egyre erőteljesebben – érvényesülő intézmény- és pályázati politika is tendenciaszerűen szorítja háttérbe a humántudományokat a kutatásra fordítható anyagi erőforrások elosztása során. S láthatólag ez a tendencia sem a véletlen kiszámíthatatlan játékának eredménye. Az MTA honlapján a 2012. évi Tudomány Ünnepe szűkebb körben népszerűsíteni kívánó anyagban a tudománymarketing hívószavaként a „felfedező tudomány” szerkezet tűnik föl.³ Márpedig a „felfedezés” metaforája – akarva-akaratlanul – egy olyan, a természet-tudományokból átvett logikát és elvárásrendszert kényszerít a kultúra *megértő* diszciplináira, amely ezektől (s persze a társadalomtudományok egy részétől is) jórészt idegen, s melynek ezek következképpen csak igen kevésbé tudhatnak eleget tenni. Csupán néhány sajátos részterületen (nálunk mondjuk a források feltárásában), s ott is csak a kutatás legelső, bár épp ezért egyben alapvető fázisában. A forrásfeltárásnak ebben a szakaszában alkalmazott műveletek pedig önmagukban véve semmiképpen sem testesíthetik meg e tudományok célját vagy értelmét (annak ellenére sem, hogy e cél elérésének nélkülözhetetlen eszközei). Legalábbis ha úgy gondolunk a humán diszciplinákra, mint amelyek elsődlegesen nem a pozi-

tívista értelemben vett új, még nem ismert „tárgyi adottságok” vagy „tények” „felfedezésében” érdekeltek, hanem *az ember történeti-kulturális világának szakadatlan (újra)értelmezésében*. S ezt nemcsak a 20. századi hermeneutika, hanem részben már a 19. századi neokantiánus tudományelmélet is így tudta. Windelband és Rickert ugyanis különbséget tett nomotetikus és idiografikus (természet- és kultúra-)tudományok között, amely különbségtétel különböző alakokban tovább él, voltaképpen egészen a mai napig.⁴ De ha már mindenképpen egyetlen közös fogalmi ernyő alá akarjuk vonni a különböző tudomány-típusokat, akkor a „felfedezés” metaforájának középpontba állítása helyett akár a „kutatás” trópusának kiemelése is szerencsésebb lenne. Mondjuk abban az értelemben, ahogyan Aristotelész használja a *zétésis*, *zétéin* szavakat, vagyis oly módon, hogy az magában foglalja a természet és az emberi cselekvés világát is (*APo.* II. 1, *EN* III. 5). „Kutatásnak” és „megértésnek” az összekapcsolása még Droysen számára is eleven volt, amikor történeti módszerének lényegét a *kutató megértés* (*forschendes Verstehen*), vagyis az *interpretáció* formulájában foglalta össze, s az maradt (bizonyos megszorításokkal) mind a mai napig.⁵

Ha pedig szélesebbre nyitjuk látószögünket, akkor azt tapasztaljuk, hogy azok az elemek, melyek a felsőoktatás- és tudománypolitikát, valamint a bölcsészetet övező közhangulatot ma Magyarországon meghatározzák, bizony a miénknél kedvezőbb helyzetű országokban is megjelentek, megjelennek.⁶ Az Oxfordi Egyetem Kongregációja 2011. június 7-i ülésén 283 igen és 5 nem szavazattal a következő határozatot fogadta el: „A Kongregáció utasítja az [Egyetemi] Tanácsot, hogy jelezze a kormánynak: az Oxfordi Egyetem megvonja bizalmát a felsőoktatási miniszter politikájától.” E határozat háttérében az áll, hogy az oxfordi professzorok nem értenek egyet a brit kormányzat felsőoktatási politikájának meghatározó elemeivel: a piaci szemlélet eluralkodásával, „a versenyképesség fetisizálásával, [...] ezzel összhangban a mérnöki és természettudományok előtérbe helyezésével, ami többek között a bölcsészettudományok és a művészetek háttérbe szorulását jelenti” (milyen ismerősen csengő szavak). Ezzel egyidejűleg pedig kiállnak a felsőoktatási rendszert a második világháború óta meghatározó három alapelv mellett, melyek értelmében „a felsőoktatás az adófizetők pénzén fenntartott közjő; az egyetemen folyó tudományos munka független a mindenkori politikai és gazdasági törekvésektől; és az egyetemi tanuláshoz és tanításhoz való hozzáférés kizárólag szellemi képességek alapján biztosítandó”.⁷ A piaci fundamentalizmusnak, a felsőoktatás kizárólag gazdasági, munkaerőpiaci szempontok alá rendelésének, a „megszorítások” társadalmi költségekkel nem számoló politikájának fenyegetését érzékelve az elmúlt időben világszerte számos gondolkodó emelte föl a szavát, politikai oldaltól függetlenül, az egyetem (középkori gyökerekre visszanyúló) humboldti eszméjéhez való ragaszkodás, a felsőoktatásnak a demokratikus társadalomban nélkülözhetetlen szerepe, a „feltétel nélküli egyetem” gondolata, a humántudományok helyettesíthetlenségének hangsúlyozása és méltóságának megőrzése mellett.⁸ Az itt leírt, a humántudományok egészét fenyegető tendenciák szakterületünkön még vészjóslóbban érvényesülnek, ráadásul ezek a világszerte zajló folyamatok nálunk – a kiinduló helyzet lényegesen rosszabb lévén – sokkal gyorsabban, és attól tartok, súlyosabb következményekkel mennek végbe.

A vészharangok hosszadalmas kongatása után most néhány szót az ókortudomány helyzetének másik, szebbik arcáról. Hiszen, miközben egyfelől bajaink tagadhatatlanul számosak, másfelől viszont tudományunkban fontos és nemzetközi mércével mérve is színvonalas kutatások zajlanak, tehetséges és szorgalmas szerzők és elszánt kiadók számos könyvet, sőt tematikus könyvsorozatot jelentetnek meg, antik auktorok teljes életművének új magyar nyelvű kiadása zajlik, új fórumok jelennek meg (részben az új közvetítő közegek adta lehetőségeket is kihasználva), s ókori anyagból rendezett kiállítások hívják fel a figyelmet a múzeumi reprezentáció korszerű lehetőségeire.

A teljes ókortudomány szempontjából is látványos az elmúlt két évtized fejlődése a patrisztikus és a filozófiatörténeti kutatások terén: e két szakterületen sorra jelennek meg klasszikus szerzők és fontos szakirodalmi munkák fordításai, magyar szerzők monográfiái, és jó néhányan vannak már olyanok is, akik a nemzetközi kutatásban sem csak elvétve vesznek részt, hanem rendszeres szerzői a legrangosabb folyóiratoknak, standard kézikönyveknek, vagy az egy-egy szakterületen zajló kutatás legújabb eredményeiről számot adó tanulmányköteteknek.

Arra pedig a legkülönbözőbb területekről lehetne példákat mondani, hogy fiatal kutatók neves külföldi egyetemeken szereznek tudományos fokozatot, s olyanok is akadnak, akiknek első nagyobb munkája a világ valamely vezető kiadójánál jelenhetett meg.

Érdemes külön is megemlíteni azt a szemléleti átalakulást, melynek már kézzelfogható, sőt intézményesült vagy az intézményesülés felé tartó eredményei is vannak, részben a filozófiatörténetben is, de főként az irodalomtörténeti kutatás és oktatás területén. A fiatalabb nemzedékek látásmódját ebben a szakágban immár nem kizárólag az ókortudomány, hanem a kortárs irodalomtudomány és filozófia különböző irányzatai is meghatározzák, munkáikban magától értődően és ugyanakkor tudatosan ötvözik a régít az újjal. Ezzel pedig összhangban vannak a nemzetközi kutatás legjavával, melynek törekvése, ahogyan ezt Jürgen Paul Schwindt megfogalmazta, „a történeti-kritikai filológia kipróbált hagyományainak összekapcsolása a modern elméletalkotás mintáival”.⁹

E törekvések jelentős részben az *Ókor* című folyóirathoz kapcsolódnak, melynek létezése önmagában is az egyik legbiztosabb jele tudományunk megújulási és életképességének. Szakkörökön túlterjedő népszerűsége pedig egy kevésbé borúlátó elme számára talán annak cáfolatát is adhatná, amit a fentiekben a társadalmi érdeklődés hiányán s ezzel összefüggésben tudományunk tekintély- és legitimitációvesztésén borongva megfogalmaztam.

A külső feltételek romlása közepette tehát a szakmai élet pezseg, s jelentős teljesítmények születnek. És bizonyára születni is fognak, ha ezeknek a fiataloknak – s innen Ritoók Zsigmond szavait idézem – „erre lehetőséget adnak. Szörnyű pazarlás volna, ha olyanok, akiknek képzésébe sok anyagi és szellemi energiát fektettünk, mikor a vetés már gyümölcsöt hozna, elvesznének a tudomány számára, mert valamiből meg kell élni, családot kell alapítani, vagy – jobbik esetben – elvesznének a magyar tudomány számára, s a gyümölcsöt mások szednék le. Ez nem lenne jó.”¹⁰

Ez tehát tudományunk intézményes és társadalmi helyzetének néhány jellemzője – még egyszer: ahogyan én látom őket.

*

Most pedig rátérek annak kifejtésére, hogyan látom a közelmúlt és a jelen (s bizonyos vonatkozásokban a jövő) ókortudományát az utolsó száz év magyar ókortudományának folyamataiban. Célszerű lesz okfejtésem második részének főbb állításait előrebocsátanom.

Az ókortudomány alakulástörténete megragadható bezáródás és kinyílás sajátos dinamikájaként. Az egész ókor „egységben látásának” igényét képviselő ókortudomány a 19-20. század fordulóján és a 20. század első évtizedeiben – mindegyik Eduard Meyer és Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff roppant munkáiban – érte el tetőpontját. Magyarországon ebben az összefüggésben a 20. század középső harmadát, főképpen Alföldi András és Kerényi Károly munkásságát kell megemlíteni. Az elmúlt évtizedekben (több mint fél évszázadban) azonban tudományunkra az egyre növekvő mértékű szakosodás lett világszerte jellemző. A kérdés az, hogyan viszonyulhatunk ehhez a folyamathoz, milyen választ adhatunk rá. Javaslatom az, hogy – más tudományokhoz hasonlóan – az ókortudománynak is meg kell őriznie szervezeti-intézményes, illetve – legátfogóbb meghatározásának értelmében vett – tárgyi egységét, bizonyos szűkebb szakterületeken és kutatási irányzatokban pedig a különböző ókori kultúrák és a különböző típusú források egységes vizsgálatának követelményét is, ezzel együtt azonban egyszersmind nyitottabbá is kell válnia. Két irányban: a bennünket körülvevő világ eleven tapasztalata és a társtudományok eredményei és módszerei iránt. Tudományunk 20. századi története számos példát kínál bezáródás és kinyílás így felfogott együttesének termékeny voltára. A következőkben ezekhez a példákhoz fordulok iránymutatásért.

Az újhumanizmus a klasszikus ókor művelődésének egészét tekintette tárgyának, irodalmat, vallást, képzőművészetet, történelmet egységben próbált megragadni – vizsgálódását a görög-római ókorra korlátozva. Karl Lachmann a tágabb kultúrtörténeti összefüggésekből kiszakított szövegkritikára összpontosított, Eduard Meyer viszont már az egész ókor történetét egységes folyamatként tárgyalta, a klasszikus ókor vizsgálatát megnyitotta az ókori Kelet történelmének kutatása felé. Az ókortudomány egységét Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff tudománya tárgyának: az ókori életnek, az ókori kultúrának mint teljes körű *egésznek* az egységes volta felől látta meghatározottnak,¹¹ ugyanakkor a kutatónak és a kutatás tárgyának szigorú elválasztásával „be is zárta” tudományát. A Wilamowitzot követő nemzedék tagjai, miközben a *princeps philologorum* iskolájába jártak, a pad alatt Nietzschét olvasták: a 20. század húszas-harmincas éveiben tudományukat nyitottá tették a nagy sorskérdések felé, az egzisztenciális érintettség vállalásával olvasták újra Platón vagy éppen Sophoklész műveit.¹²

Nálunk ez az átfogó szemlélet a legmagasabb színvonalon a két világháború között jelent meg, mindenekelőtt Alföldi András és Kerényi Károly munkáiban. Alföldi provincia-kutatásait a tárgyi és az írásos források együttes vizsgálatára alapozta, s az így nyert, finom és éles judíciummal értékelt adatokat azután – politikai, társadalmi, vallási vonatkozásaik szempontgazdag föltárásával – az egész Római Birodalom folyamatainak összefüggésébe illesztette. Ókori anyagát megkapó ábrázolásmódja, jónan ítélete és életismerete tette elevenné. Kerényi Károly, *Ókortudomány* című esszéjének tanúsága szerint, az ókortudomány egységét mindenekelőtt az „érzéki hagyomány” egy-

ségeként fogta föl, először a görög-római világra korlátozva, később azonban egyetemessé tágítva ezt az egységet.¹³

Mi a helyzet ma az ókortudománynak ezzel az egységével, amely különböző típusú források és a vizsgált kultúrák egységeként értett, tehát már eleve legalábbis kétértelmű egység?

Komoróczy Géza nemrégiben így fogalmazott: „Ma az ókortudomány szó már inkább csak gyűjtőnévként él tovább”, s ezt nemcsak a különböző ókori kultúrák kutatóinak elkülönülésére értette, hanem arra a „hasadásra” is, „amely a régészeti kutatást, a tárgyi emlékegy vizsgálatát a nyelvi természetű forrásanyag, az írott szövegek vizsgálatától elválasztja”.¹⁴ Az egység igénye ma leginkább az ókortörténetesek munkáiban él tovább (bár többnyire ott is korlátozottan, elsősorban a különböző típusú források használatára szűkítve), de például a kortárs kultúratudomány felé tájékozódó irodalomkutatók sem mondhatnak le róla. Sokkal jellemzőbb azonban az – s úgy vélem, ez nem is lehet másként –, hogy az *ókori kultúrák valamelyikének valamely részével* (általában *igen kis részével*) foglalkozó *ókortudósok* ennek a követelménynek nem tudnak eleget tenni.

Ennek, azt hiszem, két alapvető oka van. Az egyik az, hogy a tudományipar ma beláthatatlan mennyiségű szakirodalmat termel, s bármily kicsiny rész kérdését finom árnyalatainak tisztázását tűzi ki valaki célul, a vonatkozó források alapos ismeretén túl roppant terjedelmű másodlagos irodalomra kell magát keresztülrágnia. A másik ok pedig az, hogy a különböző típusú források kezelésében, az értelmezésük során egyre inkább előtérbe kerül a módszertani tudatosság, szakszerűség igénye, s az ennek való megfelelés is jelentős energiákat köt le. Egyébként pedig a Komoróczy által említett szakosodás voltaképpen még erőteljesebb. Gondoljuk meg: ugyan mennyit fog föl mondjuk a korai római irodalom nyelvi sajátosságainak a nyelvészeti statisztika módszereivel dolgozó kutatója például a neoplatonikus Iamblichos komplikált rendszerének valamely érvét az analitikus filozófia módszerével vizsgáló „kollégája” munkájából (és persze fordítva)? Sejtethetően nem sokat. S vajon elvárható-e reálisan, hogy a nem soknál többet értsen belőle? (Szakmunkákról, nem ismeretterjesztésről beszélek.) Ez a helyzet nemcsak az ókortudományt jellemzi manapság, hanem általános jelenség a tudományokban. Ha különböző területekkel foglalkoznak, akkor ugyanígy két, a saját szakterületére magát évtizedek alatt „bedolgozó” fizikus vagy nyelvész sem fog egymás munkáiból túl sokat megérteni.

Ha azonban tudományunk meghatározását – Ritoók Zsigmondot idézve – úgy adjuk meg, hogy az „ókortudomány az ókori kelet és a görög-római kor életével, történetével és művelődésével, illetve e művelődés továbbélésének egyes kérdéseivel foglalkozó tudományágak összessége”,¹⁵ akkor másfelől az is igaz lesz, hogy az ókortudományról mint – szorosabban vett tárgyukat és módszereiket tekintve – különböző rész tudományok egységéről nem mondhatunk le. (Ahogyan a maguk részéről az említett egyéb, ugyancsak rész tudományok egységeként fölépülő diszciplínák sem teszik ezt.) Az így értett egység fönntartását nemcsak tudományunk hagyománya írja elő nekünk, hanem tudománypolitikai indokok is emellett szólnak, legalábbis ha az intézményes „kiterjedését” tekintve nagyobb, s így talán erősebb tudományok nagyobb érdekérvényesítő képességet is tulajdoníthatunk. Az „előír” szót az előző mondatban, tudományunk hagyományaira utalva, nem a hagyományörzés erkölcsi kötelességének értelmében használtam

(bár ezt nemes és méltó feladatnak tartom – most is éppen ezt teszem), hanem arra gondolva, ahogyan a bennünket hordozó hagyomány – akár tudunk erről, akár nem – meghatározza, de legalábbis erősen befolyásolja gondolkodásunk pályáit. Bizonyos területeken pedig, ahogyan ezt már mondtam, az ókortudomány egységének igényét a kutatás napi gyakorlatának közegében is fenn lehet, sőt fenn is kell tartani, nem a hagyomány vagy a hatékonyabb intézményes érdekérvényesítés követelményének, hanem a kutatás belső logikájának téve ezzel eleget. Utolsó érvként pedig azt említem, hogy azok a kísérletek és eredmények, melyek a hagyományos, szövegközpontú klasszika-filológiát „ókortudománnyá” tágították ki, manapság egy olyan, „kultúratudományosnak” nevezett elképzelés jegyében találkoznak a fiatalabb nemzedékek törekvéseivel, amely egyebek mellett épp az egyes tudományzajok merev diszciplináris elkülönültségének feloldását tűzte ki célul. Hiszen a tudományágak erősödő szakosodásával egyidejűleg, részben annak ellenhatásaként, a tudományközi vizsgálódás igénye és gyakorlata is régóta jelen van már a bölcsészet világában.

Miközben tehát tudományunk egységét tárgyának idő- és térbeli lehatárolása adja meg és zárja le, aközben az ókortudomány módszertani értelemben nyitott. Éppen ez teremti meg a lehetőségét és érvényességét annak a már Friedrich Nietzsche által hangoztatott követelménynek, mely szerint az ókortudósnak (Nietzsche még filológust mondott) „három dolgot kell megértenie: az ókort, a jelent és önmagát”, s hogy „csak a jelen ismerete adhat ösztönzést a klasszikus ókorhoz”.¹⁶ Nietzsche ezt az intését két vonatkozásban tartom megfontolandónak. Egyrészt abból a szempontból, hogy az ókortudatásnak nyitottnak kell maradnia (vagy nyitottabbá kellene válnia) a maga korának embereit feszítő problémák, a maga korában tapasztalható társadalmi, gazdasági, művészeti, technikai, kommunikációs stb. jelenségek és fejlemények iránt. Másrészt pedig abban a vonatkozásban, hogy az ókortudatásnak nyitottnak kell maradnia (vagy nyitottabbá kellene válnia) azokra a módszerekre és kérdésfeltevésekre, melyek az ő mindenkori jelenének társtudományaiban fölmerülnek. E két javaslat megfogalmazásakor természetesen azt is szem előtt tartom, amit e szöveg első részében tudományunk helyzetéről, a társadalmi legitimitáció egyre veszesebb megcsappanásáról mondtam, s azt is, hogy tudományunknak a humántudományok egységében kell megtalálnia (újra és újra) a helyét.

Lássunk először néhány példát ókortudományunk történetéből az elsőként említett irányra.

Hornyánszky Gyula *Görög társadalomrajz* című vázlatában „a klasszika-filológia és a mai élet” közötti szoros kapcsolat fontosságát hangsúlyozza, s azt, hogy az ókor kutatása igyekezzék kapcsolatot találni „a modern életet és embert kiváltóképpen mozgó és érdeklő kérdésekkel, eszmékkel”.¹⁷ A nyilvánosság működésének, a közösségi akaratképzés kommunikációs és tömeglélektani sajátosságainak történeti vizsgálatára irányuló javaslata ma is rendkívül aktuális lehet, amely alábbis ha szem előtt tartjuk azt a figyelmeztetést is, amely ugyanolyan fontos, mint a tudomány határainak felnyitására irányuló törekvése: „Minderről – a görög élet vonatkozásában – általánosságban is lehet megállapításokat tenni, de csak az akkori viszonyok legkonkrétabb ismeretével, illetőleg azoknak pontosabb, életteljesebb felderítése végett. Mi a görög életet akarjuk tömegpszichológiai tudásunkkal megérteni, tömeglélektani példatárnak a görög történetet nem adjuk oda.”¹⁸ Az

ókortudós az ókor valamely jelenségét akarja megérteni annak egyedi voltában, nem pedig merő (és szükségképpen felületes) analógiákat mutatni föl kutatása eredményeként. „Keressünk minél közvetlenebb érintkezést jelen környezetünkkel; foglalkozunk bajaival, égető problémáival, megoldási kísérleteivel; tapasztaljuk ki mentől közelebről a szövevényes szerkezetű modern társadalmat, hogy azután annál hívebben és jelen kultúránkra annál nagyobb haszonnal képzeljük vissza és rajzoljuk meg: az egyszerűbbet, az elmúltat.”¹⁹ A kulturális és társadalmi tapasztalatoknak bizonyos fokú hasonlósága megfigyelhető a globalizáció mai és a hellenizált-romanizált Mediterráneum hajdani világa között. A két jelenségcsoport közötti különbségekre is ügyelő kutatás bizonyára sok érdekeset és hasznosat föltárhathatna e szempont figyelembe vételével. Az ókori kulturális és etnikai identitások sajátosságainak a mai globalizáció folyamatainak szempontjából elvégzendő vizsgálatára korábban már Szilágyi János György is felhívta a figyelmet.²⁰ Török László pedig a globalizáció összefüggésében a peremkulturák iránti érdeklődés „szakmán túli” szükségességére utalt.²¹

Balogh Józsefnek az ókori hangos olvasás és írás kérdéséről folytatott, a vonatkozó ókortudományos és kommunikációtörténeti munkákban máig gyakran hivatkozott kutatásait főként az *elő, hangzó szó* elvesztésétől vagy végzetes háttérbe szorításától való félelem ösztönözte. A tele- és tömegkommunikáció korabeli jelenségeinek számbavétele (Balogh itt az író-, diktáló- és beszélőgépet említi, valamint a távirót és a távbeszélőt, végül pedig a „mozgófényképet”) arra a meggyőződésre vitte, hogy az emberi szó egyre növekvő közvetítettségében, mechanizálásában, abban, hogy technikai eszközök függvényévé s maga is merő technikai eszközzé vált, a humanitás örök értékeinek fenyegetettségét pillantsa meg: „Lehetetlen mindebben fel nem fedeznünk, mint hal el az emberi gondolat legnemesebb közlőeszközének, a *szónak* mélyén mindaz, ami individuális, humanisztikus és művészi érték volt.”²²

Az emberi közlekedés, a kommunikáció kulturális technikái és materiális-technológiai feltételei és eszközei iránti érdeklődés jelenik meg Marót Károly utolsó, már halála után napvilágot látott könyvében is. (Ilyen irányú érdeklődésének nyomait egyébként megtaláljuk már 1948-ban megjelentetett Homéros-könyvecskéjében is: a közköltészet fogalma a szóbeliség formáihoz kapcsolódik, akkor is, ha írott szöveg válik „közköltészet”) Marót itt Homéros-kutatása mediológiai irányvételét, a szóbeliség és az írásbeliség viszonyainak a korábnál nagyobb súlyú figyelembevételét az irodalomtörténeti kutatásban így magyarázza: „a rádió, hangosfilm, televízió és hozzátehető: a rendezők »javításaival« csak eleven előadásban terjedő és az írók műveitől sokszor lényegesen eltérő darabszövegek, a musical comedy-k, az előadóestek és ehhez hasonlóknak újabbban egyre növekvő favorizálása is, ugyanebbe az orális-auditív irányba viszik előbbre az irodalmi élet fejlődését, amely – úgy látszik – csakugyan útban van visszatörékni eredeti eleme, a szóbeliség östengere felé. Még ha ez a visszatörékés ma nem is lehet éppen olyan kényszerű és közvetlen, mint természetesen eredetileg az írástalanág korszakában volt.”²³

E megnyilatkozásban nemcsak a korosodó klasszika-filológusnak – Marót e sorok papírra vetésekor már jóval túl volt hetvenedik életévén – a legújabb telekommunikációs eszközök és a kulturális performancia széles skálája iránti érdeklődése érdemel elismerő figyelmet, hanem az is, hogy a magyar ókortudató

itt voltaképpen a később Walter J. Ongtól „második szóbeliségnek”²⁴ elkeresztelt jelenséget fedezi föl, ezt igyekszik leírni és lehetséges hatásait mérlegelni, s ennek során azt is meglátja, vagy legalábbis megsejti, hogy a szóbeliség újabb keletű formái nem az elsődleges szóbeliség egyszerű megismétlését jelentik, hiszen a közbejövő írásosság ezeket a formákat már eleve az írás logikájával határozza meg, s a második szóbeliség kulturális kontextusa is írásos vagy íráson alapuló termékekből áll.²⁵

A szóbeliség és az írásbeliség jellemző sajátosságainak és egymáshoz fűződő viszonyának vizsgálatával, valamint e viszony lehetséges következményeinek a homérosi eposzok alkotás- és befogadásmódjának szempontjából való mérlegelésével Marót egy olyan tudományos irányhoz kapcsolódott (közelebről Milman Parry és Albert Lord munkáihoz), amely máig meghatározó a Homéros-kutatásban: az utóbbi két évtizedből mások mellett Pietro Puccit, John Miles Foley-t, Barry B. Powellt lehet itt példaként említeni. Az ókor „közvetítő közegeinek” történettudományos és tudománytörténeti vizsgálatára a Homéros-kutatás körében az elmúlt évtizedekben Magyarországon is láthattunk fontos példákat, melyek a szóbeliség és írásbeliség ókori történetének másutt már régóta intenzív kutatásához kapcsolódtak. Az utóbbi évtizedben pedig a hangos és a néma olvasásnak, a szóbeliségnek és az írásbeliségnek, az információhordozók anyagságának az irodalmi szövegek olvasását befolyásoló hatása is megjelent a kutatásban: Ong könyvének magyar fordítását klasszika-filológus készítette el, s a Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. század római költészetének vizsgálatában is megjelentek ezek a szempontok.

Kerényi Károly *Ókortudomány* című esszéjében az antikvitás „érzéki hagyományához” fordulást szorgalmazta, vagyis annak tudatosítását, hogy az ókor kutatójának nem csupán az ókori kultúrák emlékeinek „szellemi tartalmát”, hanem e tartalom anyagi hordozóját is vizsgálnia kell, mert e kettő voltaképpen elválaszthatatlan egymástól.²⁶ Esszéjének háttérében kórkritikai gondolatok álltak: a kor emberének „lényegességhiánya” követeli ki az „antik lényeg tudományaként” értett ókortudományt.²⁷ Míg az 1934-ben megjelent esszében Kerényi a „görög lényeggel való találkozástól” a „magyar lényegnek” „önmagára ismerését” várja,²⁸ a későbbiekben érdeklődése a mítosz egyetemes (archetipikus) formáinak megnyilvánulásai felé fordul, nem függetlenül attól a tapasztalattól, melyet a harmincas évek végének és a világháborúnak az egyetemes humanumot nem csak eszmeileg fenyegető barbársága jelentett.²⁹ Kései nagy műveinek közvetlen ösztönzője volt a „mítosz” kisajátításának és eltorzításának, a fenyegetettségnek és a borzalomnak ez a soha nem feledett tapasztalata.

Most pedig néhány szót a nyitás másik, persze az előzőtől nem élesen elváló irányáról, vagyis arról, hogy az ókortudotásnak nyitottabbá kellene válnia a társtudományok módszereire és kérdésfeltevésére, annak érdekében, hogy tudományunk a *humaniora* egészében jobban megtalálja a helyét. Két érv szól emellett: az egyik – megint csak – tudománypolitikai, a másik – megint csak – tudomány-módszertani. Egyfelől ugyanis, ha a bölcsészettudományok – saját érdekeik felismer(tet)ésén alapuló – „szolidaritásában” sem bízhatunk, akkor az ókortudományos tanszékek jó eséllyel lesznek az első, persze „fájó szívvel”, de a „körülmények nyomása alatt” mégiscsak elbúcsúztatott áldozataivá annak a folyamatnak, melynek eredményeképpen „a humán szakok gyakran válnak azoknak a tiszta

vagy alkalmazott tudományokat művelő tanszékeknek a túszaivá, amelyek az akadémiai világhoz képest külső, jövedelmezőnek gondolt tőke beruházásait koncentrálnak.³⁰ Másfelől pedig az elméleti-módszertani nyitás szakmánk belső megújulásának is fontos ösztönzője lehet.³¹

Ahogy ezt már Hornyánszky Gyula is látta, amikor úgy fogalmazott, hogy „éppenséggel nem hátrányos, még a történetírás művészi feladatait tekintve sem, hogyha ez az idegenben járó szempontkeresés és ismeretszerzés tudatos és nem csupán a környezet infiltrációja”.³² Ezért javasolta a szociológia és a szociálpszichológia szempontjainak, módszereinek és eredményeinek tudatos, ám a vizsgálendő tárgy sajátosságait mindig elsődlegesen szem előtt tartó bevonását a görög társadalom történeti vizsgálatába. Józan tudósként azonban arra is fölhevítette a figyelmet, amit mindannyiunknak jól az eszünkbe kell vésnünk, akik hasonló utakon próbálunk járni: „A távolról kölcsönzött elméleti tudás hiányait a szakember erőnei ellensúlyozhatják; a szakismeretek tévedéseit és hiányosságait semmi sem pótolhatja.”³³ Ezért aztán nem behódolni kell az új elméleteknek, hanem bölcsen válogatni közülük abból a szempontból, hogy mi felel meg az ókor kutatóinak.³⁴ A *Görög társadalomrajz* azon pontosabban körvonalazott kutatási ajánlatának időszereiségére, mely a nyilvánosság működésének, a közösségi akaratképzés kommunikációs és tömeglélektani sajátosságainak történeti vizsgálatára irányul, már fölhevítettem a figyelmet. Az is említést érdemel, hogy a szociológiai módszernek a görög polisok társadalomtörténeti vizsgálatában újabb és újabb mutatókat eredményez.

A másik szerző, akit ebben a vonatkozásban szóba hozok, a rögzítő- és közvetítőrendszerek iránt megnyilvánuló érdeklődése kapcsán már említett Marót Károlyt. Marót elméleti képzettsége és módszertani tudatossága ma is példaértékű lehet. Általános tudományelméleti beállítottságát a 19. század pozitívizmusaival való szembehelyezkedés határozta meg. Felfogására jellemző a történeti-kulturális „fejlődés” (evolúció) s a történelem egyenes vonalú haladása gondolatának elutasítása. Tudományos szemléletének gyökerei a szellemtörténet és a hermeneutika Croce- és Dilthey-féle változatába nyúlnak le. Marót úgy gondolta, hogy a klasszika-filológiának szüksége van a szellemtörténet által javallt „elméleti oltásra”, s az ókortudós munkáját hermeneutikai tevékenységnek látta, amikor a megértés körszerű szerkezetéről és a filológiai munka előzetes értelmezői irányvételének szükségességéről így fogalmazott: „Mint hermeneusis, a legszorosabban »filológiai« munka, a szöveg- és műkritika is, osztja már minden hermeneusis közös, belső ellentmondását: egyedül a tényektől szabad vezetnie és determinálnia, de bizonyos tekintetben apriori föléjük emelkedve már vezetnie is kell őket egy, eleve az összes tények felett álló, egyéni szisztémával.”³⁵

Jegyzetek

Köszönöm Bugár Istvánnak, Gábor Sámuelnek, Havas Lászlónak és Lautner Péternek a szöveg egy korábbi változatához fűzött megjegyzéseit. A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

- 1 Példaként egy több mint egy évtizeddel korábbi elemzésre hivatkozom: Tibori 2001. Az a benyomásom, hogy a helyzet azóta csak

Marót a Homéros-kutatás történetének ábrázolása során is az irodalomértelmezés történetiségének egy nem objektivista, nem evolúció- és nem linearitás-elvű elképzelését fogja munkára.³⁶ E helyeken nem bontja ki (receptió)történeti fejtegetéseinek alapjait elméleti igénnyel, de 1929-es *Történetírás és történefilozófia* című tanulmányából világossá válik módszerének rendszeres elméleti megalapozottsága.³⁷ Ebben a munkájában, miután kimerítő kritikáját adja a pozitivisták történetírás elméletének és gyakorlatának, főként Nietzsche, Dilthey és Croce nyomán a neokantiánus nézeteket is tovább finomítandóknak ítéli. Felfogása itt is egyértelműen valamiféle hermeneutikai szemléletről árulkodik, s gondolatait *ókortudósként* olyan összetettséggel fogalmazza meg, melynek az övével színvonalukat tekintve összevethető példái a kor történetelméletének első vonala adta.³⁸ Marót hermeneutikai és történelemelméleti tudatossága, sőt akár felfogásának alaprajza is, ma is követendő példa lehet mindenki számára, aki a múlt megértésén munkálkodik.

Marót is azok közé a tudósok közé tartozott (Alföldit és Kerényit emeltem ki közülük korábban), akik a hagyományos, szövegközpontú klasszika-filológiát igyekeztek „ókortudománnyá” kitágítani, egy olyan elképzelés jegyében, melyet ma bizonyára „kulturatudományosnak” neveznénk, s amely az egyes tudományok merev diszciplináris elkülönültségének feloldását tűzte ki célul. Így Marót alapvetően filológiai-irodalomtörténeti érdeklődése az idők során kiegészült a vallástörténet, a mítosz-kutatás, az etnológia és antropológia, valamint a lélektan eredményeinek figyelembevételével, saját Homéros-kutatásaihoz igyekezett fölhasználni e tudományok módszereit és megállapításait. Ennek a diszciplinák közötti vagy diszciplinákon átnyúló kutatói tevékenységnek az volt az alapja, hogy Marót a szellemi élet jelenségeit alapvetően egységesnek tekintette. Mágia, mítosz, vallás, költészet, tudomány az ő szemében nem különülnek el átjárhatatlan határok révén, mert a történelem során ezek ugyan differenciálódtak, ám mindvégig megőrizték közös gyökereiket: mindannyian válaszként értelmezhetők az embert a világból érő hatásokra.³⁹

Csak remélni tudom, hogy e néhány kiragadott példa segítségével és tőlem telhető továbbgondolásukkal igazolni tudtam egyfelől azt, hogy tudományunk múltja nem múlt el – itt él velünk a jelenben, s talán majd a ma még beláthatatlan jövőben is. Másfelől pedig azt, hogy nézetem szerint az ókortudománynak, miközben meg kell őriznie szervezeti-intézményes, illetve legátfogóbb meghatározásának értelmében vett tárgyi egységét, bizonyos szűkebb szakterületeken, speciális kérdés-föltevésekben és kutatási irányzatokban pedig a különböző ókori kultúrák és a különböző típusú források egységes vizsgálatának követelményét is, egyszersmind nyitottá is kell válnia a jelen tapasztalatai és a kortárs rokon tudományokból nyerhető ösztönzések iránt.

rosszabb lett. Friss hivatkozásként pedig azokra a hozzászólásokra utalok (természetesen a statisztikai értelemben vett „reprezentativitás” igénye nélkül, mindazonáltal mint jellemző tünetekre), melyek a magyar társadalom egy részét ez év január elején néhány napig erős felindulásban tartó hírt öveztek, mely szerint a nyolcosztályos gimnáziumokban újra kötelezővé tennék a latint. (Csupán a szakpolitikai kérdésekre szakosodott helyet megadva:

- http://eduline.hu/nyelvtanulas/2013/1/7/Kotelezo_lesz_a_latin_a_nyolcosztalyos_gimm_RUUUAJ; a hozzászólások olvasását persze még itt is csak azoknak javaslom, akik már kellőképpen előrehaladtak a *constantia animi* kifejlésztésében.) A kormányzat válasza: http://index.hu/belfold/2013/01/09/kell-e_tanulni_latinul/. A cikkben hivatkozott „Fehér könyv” elnevezésű minisztériumi anyag a nyelvoktatásról elérhető itt: <http://www.kormany.hu/download/d/51/c0000/idegennyelvoktat%C3%A1s%20feh%C3%A9r%20k%C3%B6nyv.pdf>.
- 2 Ehhez lásd, különös tekintettel a latin műveltség szerepére, Horvay Hörcher Ferenc szép tanulmányát: Horvay Hörcher 2011.
 - 3 http://mta.hu/magyar_tudomany_unnepe_2012/?node_id=26204
 - 4 Ahogyan ezzel már az ókortudós Hornyánszky Gyula vagy Förster Aurél is tisztában volt: Hornyánszky 2008, 25; Förster 2008, 283.
 - 5 Lásd Droysen 1994, 69. Majd száz évvel később: „A »kutatásnak« ez a fogalma, mely minden bizonnyal az ismeretlen területekre behatoló tudós utazó (vö. »kutatóút«) fogalmából ered, a természet és a történeti világ megismerését egyaránt átfogja. Minél inkább elhalványul a világismeret teológiai és filozófiai háttere, a tudományt annál inkább az ismeretlenbe való behatolásként értelmezik, s ezért kutatásnak nevezik” (Gadamer 1984, 160–161).
 - 6 Leszámítva talán azt az amúgy nem lényegtelen különbséget, hogy nálunk gyárilárosok és más nagyvállalkozók is időről időre leküzdhetetlen kényszert éreznek arra, hogy előadjanak néhány döbbenetes és rendkívül kártékony, ráadásul veszedelmes koncepciózus otrombaságot a művészetek vagy némely bölcsész szakok fölöslegességéről, vagy általában a felsőoktatás – mint mondani szokták – „reformjáról”, ami az ő nyelvükön egyszerűen a további forráskivonást jelenti. Lásd erről Szentpéteri 2011, 198, a világhálón elérhető források megjelölésével, melyeket itt érdemes kiegészíteni még eggyel, ahol a mi köreinkhez tartozó egyiptológia sem minősül nemzetgazdasági szempontból kifizetődőnek és így az állam által támogatandónak: <http://www.origo.hu/itthon/20110928-demjan-fizetne-a-dramator-teneszek-kulfoldi-tanittatasat.html>. Hasonló vélemény kormányzati szereplőtől is megjelent már az elmúlt évtizedben a nyilvánosság előtt: <http://mkdsz1.freeweb.hu/n52/koka.htm>.
 - 7 Szentpéteri 2011, 198, 196.
 - 8 Csak néhány hevenyészett példa: Nussbaum 2010; Derrida 2001; Derrida 2009; Scruton 2002, 181–193; Scruton 2012.
 - 9 Schwindt 2002, vii.
 - 10 Ritoók 2006, 798–799.
 - 11 „Weil das Leben, um dessen Verständnis wir ringen, eine Einheit ist, ist unsere Wissenschaft eine Einheit” (Wilamowitz-Moellendorff 1921, 1).
 - 12 A fenti összefoglaláshoz lásd: Ritoók 1996, 20–28; Ritoók 2009a, 10–11; Szilágyi 2005.
 - 13 Kerényi 1984; Kerényi 1989, 97; Ritoók 1996, 29–30; Kerényi egyetemes mítoszstudományáról: Szilágyi 1982, 263–267.
 - 14 Komoróczy 2006, 4.
 - 15 Ritoók 1996, 7.
 - 16 Nietzsche 1988, 183 és 156 (kiemelés az eredetiben). Az, hogy a filológusnak „önmagát” is meg kell értenie, Nietzschénél nem valamiféle pszichologizálást jelent, hanem azt az elvárást, hogy a tudós elfogulatlanul nézzen szembe szerepének és helyzetének sajátosságaival és követelményeivel („[a filológusok] illúzióba ringatták magukat elhivatottságukat és önmagukat illetően”: Nietzsche 183).
 - 17 Hornyánszky 2008, 232, 241. Török 2009, 684 szerint Szilágyi 2008 egyik legfőbb érdeme annak bemutatása, „hogy a XX. század folyamán miképpen alakult a társadalom tágabb és a tudomány szűkebb közegében a magyar értelmiség egy sajátos, korántsem jelentéktelen, de különösen sebezhető csoportjának viszonya hazájához és a nagyvilághoz”.
 - 18 Hornyánszky 2008, 239.
 - 19 Hornyánszky 2008, 253.
 - 20 Szilágyi 2006, 4: „A cél – mint mindig – a jelen jobb megértése, és ebben, valamint az ebből adódó tanulságok útmutatással felérő megfogalmazásában az ókortudománynak mérhetetlenül nagy szerepe lehet, mert szinte egyedülállóan gazdag példatára fölött rendelkezik fiktív identitások, az elzárkózás és kirekesztés, a hamisan értelmezett vagy hamisított dokumentumok veszélyének és leleplezésük módjainak.”
 - 21 Török 2008, 133–134.
 - 22 Balogh 1921, 30. Balogh kutatásairól részletesebben beszélek itt: Simon 2009b.
 - 23 Marót 1964, 28.
 - 24 Ong 1982, 136.
 - 25 Marót kutatásainak médiatudományos és irodalomelméleti összefüggéseiről részletesebben beszéltem itt: Simon 2009c.
 - 26 Erről részletesen írtam itt: Simon 2009a.
 - 27 Kerényi 1984, 156.
 - 28 Kerényi 1984, 160.
 - 29 Szilágyi 1982, 264–265.
 - 30 Derrida 2009, 15.
 - 31 A Homéros-kutatás történetét vizsgálva Ritoók Zsigmond is arra az eredményre jut, hogy azok a Homéros-értelmezések lettek igazán befolyásosak, kanonizáló erejűek, amelyek valamiképpen figyelték koruk meghatározó szellemi áramlataira, sőt akár összhangban vagy épp komplementer viszonyban álltak velük (Ritoók 2009b, 30–31; Ritoók 2009c 64, 74–75). Ez az észrevétel megítélésom szerint nemcsak Homéros, hanem az egész ókor kutatására is érvényes. Lásd Simon 2011.
 - 32 Hornyánszky 2008, 252.
 - 33 Hornyánszky 2008, 250. S az a figyelmeztetés is megszívlelendő, hogy „mintha a pozitívizmusnak nagy hiányai miatt nagy erényeivel szemben is vakok és igazságtalanok lennének a legújabb idők” (251).
 - 34 Hornyánszky 2008, 252.
 - 35 Marót 1930, 200.
 - 36 Marót 1948, 48–52; Marót 1964, 86–89.
 - 37 Marót 1929; lásd még Marót 1916, 214 (a crocei történetfilozófia hatásához); és Marót 1935, 21–34 (az irodalomtörténet-írás elméletét is érintő, de legfőképpen saját kutatási programját ismertető fejtegetések Camillo Cessi kapcsán).
 - 38 Részletes elemzés nélkül hadd álljon itt egyetlen idézet, mely megvilágítja elgondolásának velejét (annak korlátaival együtt): „nem lehet egy megértő és megértendő történelemnek a célja a múltnak a megismerése: valójában és eredményesen a kultúrtudományos történetírás csak a multság szubjektív ujáteremtésére törekedhetik. [...] A történetíró mindig – sohasem-voltat épít ki. A múlt minden továbbmozdulásunkkal változtatni fogja képét, mert szubjektív érdeklődésünk kényszerűen teszi majd a hangsúlyt mindig olyan elemekre, melyeket a multnak régebbi leírásaiban – öntudatlanul vagy szándékosan – el kellett »hanyagolnia«. [...] ez a szellemi alkotásmód nemcsak a jelent érti meg a multból, hanem a multat is a jelenből. [...] az, amit meg kell értenünk, tulajdonképp sem a jelen, sem a mult, hanem emberi legbensőnk, amely a jelenben és a multban is megjelenik és amelyért ezeknek az elemeknek szintéziséhez bizonyos vonásokat mindig még egy előlegezett jövő-ideálból is kölcsönkérünk.” (Marót 1929, 110–112.)
 - 39 Lásd főként: Marót 1927, 147–169; Marót 1936, 57–66. Marót-nak a görög irodalomtörténetet tárgyaló könyvei közül leginkább *A görög irodalom kezdeteiben* meghatározó ez a szemlélet, de természetesen Homérosról írott könyvének a közköltészet fogalmát alkalmazó fejtegetéseiben is ez köszön vissza, és utolsó, alapvetően műfaji kérdésekkel foglalkozó munkáját is ennek az alapnak a rögzítésével kezdi.

Bibliográfia

- Balogh József 1921. „*Voces paginarum*”. *Adalékok a hangos olvasás és írás kérdéséhez*. Franklin Társulat, Budapest.
- Derrida, Jacques 2001. *L'université sans condition*. Galilée, Párizs.
- Derrida, Jacques 2009. „A szakma jövője, avagy a feltétel nélküli egyetem (amely a »Humanities«-nek hála, holnap helyt kaphatna)» (ford. Boros János és Orbán Jolán): Orbán Jolán (szerk.): *Jacques Derrida szakmai hitvallása*. Iskolakultúra, Veszprém, 12–36.
- Droysen, Johann Gustav 1994. „Historika” (részlet, ford. Csejtei Dezső): *Ész – Élet – Egzisztencia IV*. Pro Philosophia Szegedi Alapítvány, Szeged, 49–109.
- Förster Aurél 2008. „A filológia fogalma”: Szilágyi 2008, 282–292.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer*. Ford. Bonyhai Gábor. Gondolat, Budapest, 1984.
- Horkay Hörcher Ferenc 2011. „Humántudományok, kortárs művészet és konzervatív kormányzás”: *Kommentár* 2011/3, 3–13.
- Hornvánszky Gyula 2008. „Görög társadalomrajz”: Szilágyi 2008, 227–253.
- Kerényi Károly 1984. „Ókortudomány”: uő: *Halhatatlanság és Apollón-vallás*. Magvető, Budapest, 150–161.
- Kerényi Károly 1989. Thomas Mannhoz írott levél 1938. december 24-én (ford. Petrolay Margit): Kerényi Károly – Thomas Mann: *Beszélgetések levélben*. Gondolat, Budapest.
- Komoróczy Géza 2006. „Az ókori Kelet”: *Ókor* 5/3–4, 3–18.
- Marót Károly 1916. „Benedetto Croce”: *Huszedik Század* 17, 208–214.
- Marót Károly 1927. „Lényeg és gondolat”: *Széphalom* 1, 147–169.
- Marót Károly 1929. „Történetírás és történetfilozófia I–II.”: *Budapesti Szemle* 213, 449–462; 214, 91–118.
- Marót Károly 1930. „A mi ideáljaink”: *Egyetemes Philológiai Közlemény* 54, 199–202.
- Marót Károly 1935. „A görög irodalomtörténetírás jelen feladatai”: *Egyetemes Philológiai Közlemény* 59, 21–34.
- Marót Károly 1936. „A szellemi élet kezdetei”: *Szellem és Élet* 1, 57–66.
- Marót Károly 1948. *Homeros a legrégebb és legjobb*. K. n., Budapest.
- Marót Károly 1956. *A görög irodalom kezdetei*. Akadémiai, Budapest.
- Marót Károly 1964. *Az eposz helye a hősi epikában*. Akadémiai, Budapest.
- Nietzsche, Friedrich 1988. „Gondolatok és vázlatok a *Mi, filológusok* című korszerűtlen értekezéshez”: uő: *Ifjúkori görög tárgyú írások*. Ford. Molnár Anna. Európa, Budapest, 149–246.
- Nussbaum, Martha C. 2010. *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*. Princeton University Press, Princeton.
- Ong, Walter J. 1982. *Orality and Literacy*. Methuen, London (magyarul: *Szóbeliség és írásbeliség. A szó technológizálása*. Ford. Kozák Dániel. Gondolat, Budapest, 2010).
- Ritoók Zsigmond 1996. „Az ókortudomány fogalmának változásai”: Havas László – Tegye Imre (szerk.): *Bevezetés az ókortudományba I*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 7–37.
- Ritoók Zsigmond 2006. „Ókortudomány”: *Magyar Tudomány* 2006/7, 794–799.
- Ritoók Zsigmond 2009. *Vágy, költészet, megismerés. Válogatott tanulmányok*. Osiris, Budapest.
- Ritoók Zsigmond 2009a. „A klasszika-filológia a 19. századi Magyarországon”: Ritoók 2009, 9–18.
- Ritoók Zsigmond 2009b. „Az összehasonlító módszer kezdetei és a Homéros-kérdés”: Ritoók 2009, 21–31.
- Ritoók Zsigmond 2009c. „A Homéros-kép változásai a 20. században”: Ritoók 2009, 64–75.
- Schwindt, Jürgen Paul (szerk.) 2002. *Klassische Philologie inter disciplinas*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg.
- Scruton, Roger 2002. *A konzervativizmus jelentése*. Ford. Szabó Péter. Novissima, Budapest, 2002.
- Scruton, Roger 2012. „Agyelszívás”: <http://gepnarancs.hu/2012/04/roger-scruton-agyelszivas/>
- Simon Attila 2009. *Dionysos színrevitele. A közvetítés kulturális technikái az antik irodalomban és filozófiában*. Ráció, Budapest.
- Simon Attila 2009a. „Az antikvitás érzéki hagyománya. Kerényi Károly és »a könyv problémája«”: Simon 2009, 171–200.
- Simon Attila 2009b. „Olvasás és vallomás. Balogh József Szent Ágoston-értelmezése”: Simon 2009, 224–242.
- Simon Attila 2009c. „Recepció és médium. Marót Károly irodalomszemléletéről”: Simon 2009, 243–275.
- Simon Attila 2011. „Rólunk van szó (Ritoók Zsigmond: *Vágy, költészet, megismerés*)”: *BUKSZ* 2011/1, 11–21.
- Szentpéteri Márton 2011. „»Non damus fidem«”: *BUKSZ* 2011/2, 194–198.
- Szilágyi János György 1982. „Kerényi Károly emlékezete”: uő: *Paradigmák. Tanulmányok antik irodalomról és mitológiáról*. Magvető, Budapest, 237–272.
- Szilágyi János György 2005. „»Mi, filológusok«”: uő: *Szirénzene. Ókortudományi tanulmányok*. Osiris, Budapest, 489–518.
- Szilágyi János György 2006. „Új perspektíva felé?»: *Ókor* 5/1, 3–4 (újryanomva: uő: *A tenger fölött. Írások ókori görög és itáliai kultúrákról*. Gondolat, Budapest, 2011, 379–382).
- Szilágyi János György (szerk.) 2008. „*Voces Paginarum*.” *Magyar ókortudomány a XX. században*. Osiris, Budapest.
- Tibori Timea 2001. „Kulturális magatartás- és értékváltozások”: *Educatio* 2001/3, 517–529.
- Török László 2008. „Magyar ókortörténet a 21. század elején”: *Antik Tanulmányok* 52, 127–135.
- Török László 2009. „»Vallomások az emberi szellem egysége mellett.« (Szilágyi János György [szerk.]: *»Voces Paginarum.« Magyar ókortudomány a XX. században*. Osiris, Budapest, 2008)”: *Holmi* 21/5, 683–691.
- Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich von 1921. *Geschichte der Philologie*. Teubner, Berlin–Leipzig [Alfred Gercke – Eduard Norden (szerk.): *Einleitung in die Altertumswissenschaft* I. 1].

A világhálóról hivatkozott források (2013. január 11-i állapot)

- http://eduline.hu/nyelvtanulas/2013/1/7/Kotelezo_lesz_a_latin_a_nyolcosztalyos_gimn_RUUUAJ
- http://index.hu/belfold/2013/01/09/kell-e_tanulni_latinul/
- <http://www.kormany.hu/download/d/51/c0000/idegennyelvoktat%C3%A1s%20feh%C3%A9r%20k%C3%B6nyv.pdf>
- http://mta.hu/magyar_tudomany_unnepe_2012/?node_id=26204
- <http://www.origo.hu/itthon/20110928-demjan-fizetne-a-dramatorzeneszek-kulfoldi-tanittatasat.html>
- <http://mkdsz1.freeweb.hu/n52/koka.htm>

Karsai György (1953) egyetemi tanár; kutatási területe: görög színház-történet, a homérosi eposzok. Legfontosabb publikációi:

A Szép és a Szörnyeteg. Görög drámák értelmezései. Osiris, Budapest, 1999.

„Ce n'est pas Créon ton problème, mais seulement toi-même' (*Oedipe Roi*, vers 379)”: *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* 2012/1, 75–97.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:

Szophoklész: Trakhiszi nők. Karsai György prózafordításában, bevezetésével és kommentárjaival (2006/2).

A klasszika-filológia helyzete a hazai felsőoktatási intézményekben

Egyetem, főiskola, alap- és osztatlan képzés, 1990–2012

Karsai György

A latin nyelv Magyarországon a 18. század hetvenes éveiiig egyszerre volt a közigazgatás, az oktatás és meghatározott társadalmi pozíció felett a német mellett a mindennapi érintkezés nyelve. 1777-ben a Ratio Educationis forradalmi változásokat tett lehetővé: bizonyos helyeken, bizonyos tárgyakat, bizonyos feltételek esetén már magyarul is lehetett tanítani.

Alig egy emberöltővel később, 1844-ben született meg az első államnyelvtörvény, amely a magyart ebbe a pozícióba emelte: ezzel párhuzamosan a latin nyelv tanítási nyelvből kötelező tantárggyá alakult. Akár a folyamat mellékszálának is tekinthetjük, hogy 1890-ben született meg az elhíresült „görögpótló” törvény: az ógörög nyelv kötelezőből fakultatív tantárggyá vált. A következő, fontos intézkedésre a II. világháború lezárultával, a felszabadulás után gyökeresen megváltozott politikai viszonyok jegyében került sor: a nyolc osztályos általános iskola bevezetésével a latin kiszorult a 10–14 éves korosztály tananyagából, majd kötelezőből választható, második idegen nyelv lett, de az is csak a gimnáziumi osztályok humán tagozatos osztályaiban.

Ezután a latin és görög nyelv és kultúra folyamatos térvesztésének folyamata Magyarországon a rendszerváltásig, illetve 1998–1999-ig megállt, pontosabban beállt egy olyan szintre, amely a jelentősen csökkentett középiskolai latintanár-képzést egyetemi szinten (országosan öt szaktanszéken: Budapest, Debrecen, Pécs, Piliscsaba, Szeged) biztosította. A következő, súlyos csapás az volt, amikor a szocialista-szabaddemokrata kormány megszüntette a latinnak mint érettségi tárgynak *pontszerző* tárgyként való elismerését. Ettől kezdve a középiskolákban értelemszerűen rendkívül nehézé vált a diákok megnyerése, hogy a latin nyelv és irodalom tantárgyat válasszák második nyelvként (sok helyen a választás lehetősége is megszűnt). Ezzel a középiskolai latinoktatás elveszítette legfőbb vonzerejét, azt, hogy az egyetemi felvételi szempontjából egyenrangú volt az élő nyelvekkel. Ettől a pillanattól kezdve kizárólag a tárgy iránti őszinte lelkesedés hajthatta (és hajtja!) azokat a diákokat, akik a latint választják középiskolai tanulmányaik során. Egy, a latin oktatás helyzetével foglalkozó kerekasztal-konferencián hangzott el: „...Míg 1994/95-ben 1178 tanuló érettségizett latinból, az érettségizők összlétszámának 1,2%-a, addig 2001/2002-ben már csak 650 diák érettségizett, az összlétszám 0,9%-a.”

A hazai középiskolai latintanárok teljesítménye, a tárgy iránti elkötelezettségük és kiemelkedő színvonalú munkájuk eredménye az, hogy a latin nyelv és irodalom oktatása nem tűnt el a középiskolákból, sőt, mint azt az Ókortudományi Társaság által meghirdetett országos latin tanulmányi versenyek részvételi számai és az ott elért eredmények mutatják, a helyzet egyáltalán nem reménytelen!

A 2010-ben hatalomra került kormány általában is rendkívül problematikus kulturális és oktatáspolitikai elképzeléseiben belül a klasszikus antikvitás művelése hazai hagyományainak megőrzése, netán egykor volt rangjának visszaadása egyáltalán nem szerepelt – pedig ez egyáltalán nem lett volna idegen az új kormány meghirdette, a nemzeti hagyományok ápolását az oktatás és a kultúra minden szintjén és területén a középpontba állító ideológiájától. A jelenlegi politikai vezetés felsőoktatás-politikai koncepciójának legnegatívabb eleme, hogy a munkaerőpiac igényeinek hatékonyabb

figyelembe vétele ürügyével radikálisan csökkenti a felsőoktatásba bekerülő hallgatói létszámot. Ezzel párhuzamosan az államilag finanszírozott hallgatói helyek diszciplináris átrendezésére is történtek intézkedések: a műszaki és természettudományi képzés bizonyos területei lettek a kedvezményezettek a bölcsészettudományok, a jogi és közgazdasági képzést ellátó egyetemi karok kárára. A felvehető hallgatói létszám eredetileg drasztikusnak szánt megkurtításától – elsősorban a 2012. év végi diákmegmozdulások és a szakmai tiltakozások hatására – a kormány elállt, ám eredeti céljairól, a felsőoktatási szaktérkép jelentős átrendezéséről és a hallgatói létszámcsökkentésről nem mondott le. Az alábbi táblázatok azt a folyamatot írják le, hogy amíg a rendszerváltást követő huszonkét év során – a nyugat-európai átlaghoz közelítés követelményének közös európai célkitűzése szellemében – folyamatosan nőtt a felsőoktatásba bekerülők száma, ez a tendencia 2012-ben (az első évben, amikor az új kormány felsőoktatás-politikája érvényesülhetett) az ellenkező irányba fordult.

1. táblázat. A felsőoktatási intézmények nappali tagozataira felvett hallgatók száma (egyetem, főiskola, illetve alap- és osztatlan képzés, 1990–2012)

Év	Hallgatói létszám
1990	16 818
1991	20 338
1992	24 022
1993	28 217
1994	29 901
1995	35 081
1996	38 382
1997	40 355
1998	43 629
1999	44 538
2000	45 546
2001	50 515
2002	53 420
2003	52 703
2004	55 179
2005	52 957
2006	53 990
2007	50 941
2008	52 081
2009	61 262
2010	65 503
2011	66 810
2012	47 522

A következő grafikon a klasszika-filológia (latin) szakra felvett hallgatói létszám alakulását mutatja az 1990–2012 közötti időszakban. (1. grafikon)

Mint az ábrából leolvasható, az 1990/1991-es állapothoz képest országosan nagyjából a 2000-es évek elejére-közepére alakult ki az a klasszika-filológia szakos hallgatói létszám (nagyságrendileg 50–70 új hallgató évente), amely az ország méretét, gazdasági teljesítőképességét és lakosságszámát tekintve az általános európai trendeknek megfelelőnek volt mondható. Innen egyenesen fejlődés kezdődött, amely 2006-

1. grafikon

ban érte el csúcspontját (124 újonnan felvett hallgató országon), majd folyamatos csökkenés következett (ebben 2008-tól jelentős hivatkozási alap volt a gazdasági világválság az élet minden területére, így a felsőoktatásba is begyűrűző hatása), ám egészen 2010-ig ez a csökkentett hallgatói létszám még mindig belül volt az elfogadható szinten. 2012-re azonban visszasüllyedtünk arra a szintre, amely 1991/1992-ben mint a fejlődés kiindulási pontja szerepelt. (Lásd a 2. grafikon: ugyanez a számok tükrében.)

2. grafikon

A latin (klasszika-filológia) képzési területén a fenti folyamatok a következőképpen alakultak a rendszerváltás óta:

2. táblázat. Latin (klasszika-filológia) képzésre felvettek száma (1991–2012)

Év	Nappali tagozat			Nem nappali tagozat	Nappali + nem nappali tagozat együtt
	Állami	Költségtérítéses	Összes		
1991	15	0	15	0	15
1992	40	0	40	0	40
1993	44	0	44	0	44
1994	449	0	449	0	449
1995	74	0	74	0	74

Év	Nappali tagozat			Nem nappali tagozat	Nappali + nem nappali tagozat együtt
	Állami	Költség-térítéses	Összes		
1996	166	0	166	0	166
1997	108	0	108	0	108
1998	120	3	123	0	123
1999	47	2	49	0	49
2000	50	3	53	0	53
2001	52	2	54	0	54
2002	25	2	27	0	27
2003	59	0	59	0	59
2004	69	3	72	0	72
2005	n.a.			n.a.	
2006	97	30	127	12	139
2007	38	60	98	3	101
2008	55	41	96	7	103
2009	21	47	68	4	72
2010	18	43	61	5	66
2011	21	35	56	4	60
2012	10	22	32	0	32

Mint látható, szakterületünkön rendkívül látványos a csökkenés: a rendszerváltás utáni évek töretlenül emelkedő tendenciája után (az 1994-es kiugró adat külön elemzést igényelne!), valószínűleg a 2000-es évek elejének 50-70 fő közötti átlaga tekinthető *normálisnak*, az egyetemek teljesítőképességének, oktatási színvonalának, illetve a munkaerőpiac igényeinek leginkább megfelelőnek. 2006-ban egy újabb, minden bizonnyal eltúlzott létszámnövekedést figyelhetünk meg, ám az ezt követő folyamatos és radikális csökkentés – hat év alatt 139-ről 32-re csökkent a latin (klasszika-filológia) szakra felvettek száma – nagyjából a rendszerváltás körüli évekre történő visszaesést jelenti,¹ s ha ez a tendencia még rövid ideig folytatódik (az ideai felvételi adatok a dolgozat írásának pillanatában még nem ismertek), akkor a legrosszabbra is fel kell készülnünk: a hazai latin- (klasszika-filológia-) oktatás felsőoktatási jelenléte rövid időn belül egy, legfeljebb két egyetemre fog korlátozódni, ha ugyan el nem tűnik teljesen.

3. táblázat. A latin (klasszika-filológia) szakon kiadott oklevelek számának alakulása Magyarországon²

Év	Oklevél
1991	12
1992	26
1993	n.a.
1994	28
1995	43
1996	n.a.
2001	72
2002	80
2003	89
2004	67
2005	43
2006	39
2007	32
2008	29
2009	43

4. táblázat. A klasszika-filológia mesterképzésre (MA) felvettek száma

	Állami finanszírozású	Összes
2009	11	13
2010	11	14
2011	10	10
2012	15	16

Végezetül az 5. táblázat a PTE Klasszika-filológia Tanszékén az utolsó négy évben (2008 és 2012 között) végzett hallgatók számának alakulását tekinti át. A táblázatból kiderül, hogy az elmúlt években a szakon diplomát szerzettek száma egyenletesen alakult. Ide tartozó információ, hogy a PTE BTK vezetésének az utóbbi időben több ízben is kinyilvánított – noha írásban nem közölt – szándéka (döntése?) az, hogy a tanszék bezárja, a képzést beszünteti, az oktatók egy részét más tanszékeken helyezi el, míg többségük munkaviszonyát megszünteti.

5. táblázat. A PTE BTK Klasszika-filológia Tanszékén végzett hallgatók számának alakulása, 2008–2012

Szak	2008	2009	2010	2011	2012	Összesen
Latin	3	1	2		4	10
Latin–magyar				1		1
Latin–orosz			1			1
Latin–pedagógia			1	1		2
Latin–történelem				1		1
Ókori nyelvek és kultúrák (BA)			5	5	4	14
Összesen	3	1	9	8	8	29

Köszönetemet szeretném kifejezni Varga Júlia és Köllő János szakközgazdász barátainknak, akiknek szakterületei között kiemelt helyen szerepel a hazai oktatáspolitikai és munkaerőpiaci kutatása; segítségük nélkül ez a dolgozat nem készülhetett volna el.

Jegyzetek

- 1 Mivel ebben a 32-ben a BA- és MA-hallgatóként felvételt nyertek is szerepelnek, így a helyzet jóval rosszabb, mint pl. az 1992-es adat esetében.
- 2 Itt 2009-ben jelennek meg az első végzett MA-hallgatók, tehát inentől kezdve osztanak BA- és MA-diplomákat is.

Felhasznált források

- Borzák István 1990. *Kell-e a latin?* Budapest.
- Ritoók Zsigmond 2000. „A középiskolai latinitás helyzete Magyarországon 1945 és 1995 között”: *Valóság* 49/7, 46–60.
- Országos Felvételi Iroda adatbázisai
 Educatio Kht. adatbázisai
 Oktatási Minisztérium adatbázisai
 Nemzeti Erőforrás Minisztérium adatbázisai
 Közigazgatási Intézményi Rendszer Statisztika adatbázisai
 Oktatási Hivatal Nyelvvizsgáztatási Akkreditációs Központ
 Központi Statisztikai Hivatal évkönyvei, adatbázisai

Takács László (1968) klasszika-filológus, a PPKE BTK Klasszika-filológia Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense. Kutatási területe Nero korának irodalma és az ókori latin kommentáriródalom.

Tisztelt Elnök úr, Tisztelt Társaság!

Először is köszönöm a megtisztelő fölkérést, hogy a vita-esten fölkért előadóként mondhatom el véleményemet, benyomásaimat, illetve javaslataimat. Hat problémakörben kérték véleményemet, s igyekszem is valamennyiben véleményt nyilvánítani, de mondandómban ezeket a kérdésköröket nem egymás után érintem, hanem úgy, ahogy mondandóm logikája szerint következnek. Szeretném leszögezni, hogy bár elfogadom az ókortudomány szélesebb értelmezését, kompetensnek csak egy részterületen, a klasszika-filológián belül érzem többé-kevésbé magam, így megnyilatkozásom közép-pontjában ez a terület áll. Le kell azt is szögezmem, hogy jelen alkalomra elsősorban a problémákra, anomáliákra, nehézségekre összpontosítottam figyelmemet, így a továbbiakban az általam kritikusként látott pontokkal foglalkozom.

Kiinduló tételem az, hogy a magyar ókortudomány mindenkori és mai állapotát diszciplináris, történeti, illetve történelmi-politikai és emberi tényezők alakították. Egyes vonatkozásokban egyik vagy másik, többnyire azonban mindhárom. A tudomány belső logikáját, fejlődését aligha lehet külső akarral megváltoztatni, a másik két vonatkozásban azonban nem vagyunk eszköztelenek. A legnehezebb azonban az emberi vonatkozások felmutatása. Nem ezzel kezdem, de ezt sem fogom elhallgatni.

Először is: diszciplináris adottság, hogy az ókortudomány magába foglalja az egyiptológiát, az ókori Izraelt és a klasszikus görög-római világot, amelyek kutatása önmagában is tovább specializálódott az elmúlt évtizedekben, vagyis az ókortudományon belül képviselt tudományterületek egyre messzebb kerültek egymástól. Ennek intézményi következményei is voltak: az elmúlt bő évtizedben létrejött például a patrisztikai, neolatin és bizantinológiai társaság, amely tudományterületek sok szállal kötődnek a klasszika-filológiához. Diszciplináris adottság, hogy az ókor hagyatéka írásos és anyagi relikviákra osztható.

A fennmaradt szövegek köre alig bővül, így a klasszika-filológia feladata egy jól behatárolható szövegtudomány vizsgálata, értelmezése, míg például a classica archaeologia folyamatosan gyarapítható bázisra épül.

Másodszor: történelmi adottság, hogy a magyar nem nemzetközi tudományos nyelv, vagyis nekünk egyszerre kell magyar nyelvű vagy nemzeti és nemzetközi tudományt művelni; történelmi adottság, hogy szinte alig rendelkezünk olyasmivel, ami a klasszika-filológiai kutatások materiális bázisát adná (alig vannak klasszikus auktorokat tartalmazó kódexeink), történelmi szerencse viszont, hogy miénk Pannonia nagy része és a dunai *limes* jelentékeny része. Mindebből szükségszerűen következnek: *tudományos és történelmi* imperatívusz a magyar klasszika-filológia számára, hogy bekapcsolódjék a nemzetközi tudományosságba. Erre azonban a magyar klasszika-filológia egészében sosem volt képes, csak egyes képviselői (pl. Kerényi Károly, Alföldi András, Moravcsik Gyula stb.). Ennek okai véleményem szerint a következők: egyfelől a magyar ókortudomány mögött sosem volt szilárd intézményi háttér – ahogy ma sincs. Jelen helyzetben kifejezetten azt érzem, hogy a több évtizede működő egyetemi tanszékek sorsa is könnyen bizonytalanná válhat. Jó példa erre a debreceni klasszika-filológiai tanszék sorsa,¹ de nem lehetek nyugodt a magam egyeteme, a PPKE intézetével vagy tanszékével kapcsolatban sem. Az utóbbi években – sajnos – sikeres hadjárat indult a bölcsészképzés és a hamisan értéktelennek kikiáltott bölcsészdiplomák, illetve az ún. kis szakok ellen, és miközben mélyülő demográfiai válságban van az ország, az egyre fogyatkozó generációk tagjai közül egyre kevesebben választják a klasszikus szakokat. Nemcsak a görög és latin szakosok száma csökkent drámai módon az elmúlt években, hanem megfogyatkoztak a hebraisták is. Bár az egyiptológia és a régészet népszerű, nem tudom fölmérni, hogy a jelentkezőket mi hajtja jobban, az egzotikus kutatások és a kincskereső kalandvagy, vagy a tudomány iránti őszinte érdeklődés.

Ha tehát az intézményrendszert nézem, bár egy akadémiai intézet vagy egy intézeti osztály sem jelent önmagában garanciát a folyamatos működésre, mégis szilárdabb alapot jelenthetett volna, mint egy néhány éves mandátummal rendelkező, bizonytalan infrastrukturális háttérű, ilyen vagy olyan pénzből finanszírozott kutatási program, vagy a hallgatói jelentkezések és a kiszámíthatatlan oktatáspolitikai függvényében és a szűklátókörű egyetemi vezetés ellenében olykor élet-halál harcot folytató tanszékek. A nemzetközi jelenléthez szükséges lenne ugyanis egy olyan, a magyar klasszika-filológiát felmutató közös tudományos vállalkozás, amely kellően reprezentatív és színvonalas a nemzetközi elismerés megalapozásához. Ilyen igazából sem a háború előtt, sem azóta nem volt. Olyasmire gondolok, mint Juhász László *Bibliothecája*, és bár nemzetközileg jelentős, ezt a funkciót természeténél fogva mégsem töltheti be a magyarországi latinság szótára. De nem tölthetik be ezt a funkciót az idegen nyelvű folyóiratok sem: az *Acta Antiqua* és az *Acta Classica* nemzetközi folyóiratok, amelyek folyamatos és színvonalas működtetése mindannyiunk kötelessége és feladata, de ezek hangsúlyozottan nemzetköziesek, én pedig olyasmire gondolok, ami úgy nemzetközi, hogy közben nem sújtja a folyóiratok eltagadhatatlan efemeresége.

Nagy kérdés, hogy erre alkalmas-e egyáltalán a magyar klasszika-filológia. Képesek vagyunk-e olyan rést találni a nemzetközi tudományos piacon, amelyet a siker reményében kísérhetünk meg betölteni? Ha végigtekintünk az elmúlt évtizedeken, azt tapasztaljuk, hogy születtek értékes, akár reprezentatívnek is tekinthető vállalkozások, ezek azonban egy idő után kifulladásra nem folytatódott az akadémiai kétnyelvű könyvsorozat, sem az *Auctores Latini*, s még a legerősebb tudományos műhelyek sem voltak képesek (különböző okokból) az egész magyar klasszika-filológiát összefogó vállalkozás indítására. Az egyetlen kivétel talán a Havas László kezdeményezésére megszületett *Bevezetés az ókortudományba* kötetei jelentik. Ezek a kiadványok azonban nem nevezhetők nemzetközieseknek, hiszen hatókörük a magyar nyelv határainál véget is ér. S mi hiába fogjuk rá valamire, hogy nemzetközi mércével mérve is jelentős, ha a valódi megmérettetés lehetőségét nem tudjuk megragadni. Ki merem jelenteni, és azt gondolom, ez az egyik legsúlyosabb problémánk: a magyar klasszika-filológiának, de talán az egész magyar ókortudománynak sincs tartós és keresett, a szaktudomány közel egészét nemzetközi szinten reprezentáló exportcikke.

Erre azért is lenne szerintem lehetőség, mert a magyar klasszika-filológiai kutatás megfelelően gazdag és a nemzetközi trendekhez igazodó. Nyilvánvaló, hogy különféle irányzatok, iskolák vannak jelen, és bár hajlamosak vagyunk a magunk szempontjait egyedül üdvözítőnek tekinteni, valójában kizáró-

lagosságról nem beszélhetünk. Ez tulajdonképpen egyébként szerves folytatása a hazai klasszika-filológia bő évszázados történetének, hiszen egymással rivalizáló irányzatok mindig voltak, és sohasem hiányzott a nyugati orientáció sem. Tény azonban, hogy az utóbbi időben a német irányultságot fölvaltotta az angolszász, és sajnos továbbra is gyenge a francia és a spanyol, de növekszik az olasz, illetve hajlandóság mutatkozik a közép-európai klasszika filológiai együttműködés erősítésére, amelynek személy szerint elkötelezett támogatója vagyok.

Megfontolásra, továbbgondolásra ajánlott javaslataimat hat pontban foglalom össze:

1. Az Ókortudományi Társaságon belül a regionális tagozódást vagy egészítse ki, vagy váltsa fel a tudományterületi tagozódás: jöjjenek létre a különféle tudományterületeknek megfelelő tagozatok.²
2. A magyar ókortudomány képviselőinek mindent el kell követniük a hosszú távú intézményi bázis biztosítására.
3. A magyar ókortudományon belül az információáramlás sokkal hatékonyabb formáinak kialakítását tartom szükségesnek; s célszerűnek tartanám emiatt az online jelenlét maximális kihasználását.³
4. Speciálisan a klasszika-filológusokra gondolva azt javaslom, meg kell vetnünk az alapjait a közös és reprezentatív nemzetközi jelenlét kiépítésének, vagyis a folyóiratok mellett szükségesnek tartom egy nemzetközi érdekeltsgű vállalkozás kidolgozását, amihez nyilvánvalóan előkészítő munkálatok szükségesek.
5. A tudományos klikkek az egész ókortudomány érdekében vizsgálják fölül az elzárkózás (rosszabb esetben az elutasítás) logikáját. Nem kell egymás nyakába borulni, de tarthatatlan helyzet, hogy nincs normális tudományos diskurzus. Sehová sem vezet, ha nem reflektálunk egymásra, ha elbeszélünk egymás mellett, ha érdektelenségből kiadványok sora marad visszhangtalan s tűnik el az ismeretlenségben.
6. Javaslom továbbá, hogy ugyanennek a logikának a meghaladására kísérletet téve mindenki, aki abban a helyzetben van, gondolja végig, hogy a közösség által rá bízott döntési, irányítási, vezetési felhatalmazást hogyan tudja a leghatékonyabban a magyar ókortudomány egész közössége javára fordítani. Vagyis – hogy Simon Attila szavaihoz csatlakozzam – nyitottnak kell lennünk diszciplínárisan és emberileg is.

Köszönöm a megtisztelő figyelmet!

Takács László

Jegyzetek

- 1 A vitaest óta a pécsi klasszika-filológiai tanszék sorsa is bizonytalanra vált, tudomásom szerint a tanszék elvesztette önállóságát, s nincs biztosíték a megváltozott keretek közt való fennmaradásra sem.
- 2 Ezt a javaslatomat többen félreértették. Nem a hagyományos pénteki felolvasóülések fől számolásáról van szó, hanem arról, hogy a szakterületek képviselői részvételével több olyan tudományos ta-

nácskozást, műhelykonferenciát stb. lehetne tartani, amelyek kevésbé vagy egyáltalán nem érdekesek a más területekkel foglalkozók számára, de az adott téma szakembereinek lehetőségét adnának az eszmecsere.

- 3 A vitában elhangzottak ellenére is úgy gondolom, hogy vannak olyan szövegek, amelyeket nem érdemes nyomtatásban megjeleníteni, valamilyen nyilvánosságát azonban szükséges lenne bizto-

sítani ezeknek a szövegeknek is. A társaság honlapján nyugodtan meg lehetne jelentetni a felolvasott előadások szövegét, vagy a megjelent ókortudományi kiadványokról egy rövid, akár a szerző által írt tartalmi összefoglalót, képpel – könyvajánlóként. És a tár-

saság honlapján szerepelhetnének hasznos linkek, valamint a digitalizált ókortudományi könyvek, anyagok adatbázisa. De talán az is megfontolandó lenne, hogy érdemes-e minden disszertációt könyvként közreadni.

Horváth László (1967) klasszika-filológus, az ELTE BTK Görög Tan-
székének habilitált egyetemi docen-
se, az Eötvös Collegium igazgatója.
Kutatási területe: attikai szónokok,
történetírás.

Tisztelt Elnök úr, tisztelt Elnökség, Hölgyeim és Uraim!

Mindenekelőtt köszönöm az Ókortudományi Társaság Elnökségének a megtisztelő felkérést, hogy elmondhatom gondolataimat, és engedjék meg, hogy rögtön némi mentegetőzéssel kezdjem. Szükségképpen erősen szubjektív megközelítésből fogom elmondani mindazt, ami a felvetett kérdésekkel kapcsolatban eszembe jutott. Az objektívebb megközelítés, a kritikai elemzés adatokat kíván, akár statisztikákat is, amellyel bizonyára közelebb kerülhetünk a kívánt célhoz. Úgy gondolom, ilyen szempontból a helyes megközelítés épp Karsai György tanár úr elemzése volt. Kérem, így fogadják mindazt, amit mondok.

Nemcsak adatok híján nem látok rá a magyar ókortudomány egészére, de megvallom, bár az ókortudomány egységét mindig elérendő, követendő ideának gondoltam, mostanra már be kell látnom, aligha fogom valaha is megközelíteni ezt az eszményt, amelyet mindannyian szeretnénk követni. Óhatatlanul maradok tehát én is a kaptafánál. Miképp Takács László tanár úr az imént megfogalmazta: magam is klasszika-filológus vagyok, ráadásul pontosan nem ismerem, mi, hogyan történik más helyeken az oktatásban és az intézmények működésben. Elsősorban az ELTE oktatási tevékenységében vannak tapasztalataim, mindemellett az Eötvös Collegiumban alkalmam van a különféle ókori területek között bizonyos általános kutatási és képzési összefüggéseket felfedezni, vagy legalábbis vélelmezni. A Collegiumban ugyanis a klasszika-filológiai műhely mellett orientalisztikai műhely is működik. Itt elsősorban a képzés és a kutatási módszertan területén szembesülnek hasonló problémákkal és kérdésekkel a diákjaink. Hozzáteszem, hogy nem katalógusát kívánom adni azoknak a kérdéseknek – és értelemszerűen a válaszoknak –, amelyeket írásban felvetett az Elnökség, hanem olyan pontokat fogok kiemelni, ahol úgy érzem, talán mondhatok, hozzátehetek valamit a közös gondolkodáshoz. Gyakorlatiasan követem tehát a felvetett kérdések sorrendjét és egyenként elmondom a hozzáfűznivalómat.

A művelt szakterületek közül szeretnék kiemelni néhányat. Fontosnak tartom a bizantinológiai és a középlatin kutatások erősítését. Nemcsak a kutatás megújítása szempontjából fontos területek ezek – hiszen különösen a középlatin területen folyamatos és folytonos a kutatói aktivitás –, hanem a képzés területén is. Különösen igaz ez az újjáéledő magyar bi-

zantinológiára. Ehhez kapcsolódva három gondolatot, illetve területet szeretnék hangsúlyozni, amelyet a „hungaricum” fogalmához kötök. Az első átfogóbb gondolat: fontosnak tartom, hogy vigyük tovább és fejlesszük azt a készségünket, amely máig jellemzője a magyar ókortudománynak: tudniillik a hazai képzésnek köszönhetően a magyar ókortudomány és klasszika-filológia jelen van a nemzetközi szintéren, képes olyan teljesítményekre, hogy beleszóljon a nemzetközi vitákba. Ezt a vitára és beleszólásra való képességet tekintem az első és legfontosabb magyar sajátosságnak, amelyet a képzésre alapozva fenn kell tartanunk, illetve célként mindig követnünk kell. A második ilyen „hungaricum”, amelyről nem szabad megfeledkeznünk: a Magyarországon, tehát területileg hazánkban fellelhető írott és tárgyi források gondozása, kiadása. Ide értem természetesen a feliratokat, a kódextörödékeket, vagy épp a Szépművészeti Múzeumban őrzött görög papiruszok feldolgozásának kérdését, amelyet Nagy Árpád Miklós szorgalmaz. A harmadik „hungaricum”-ként megnevezhető terület, amelyet feltétlenül és töretlenül művelnünk kell, a magyar kultúrához kötődő, szorosan kapcsolódó témák, kérdések értő feldolgozása, hiszen kitől mástól, mint épp magunktól várhatjuk mindezt.

Az egyes szakterületeken végzett kutatások időszerűségének kérdésével kapcsolatban: az időszerűség fogalmát nehezen lehet meghatározni, itt értelemszerűen nem arra kell gondolnunk, ami az OTKA-értékelésekben felmerül, hogy van-e a kutatásnak gazdasági hasznosíthatósága. Ez a természettudományi kutatásokra igaz lehet, de nálunk időszerűség alatt elsősorban talán a közvetlenül kiváltott szakmai érdeklődést érthetjük. Ugyanakkor ez utóbbit is nehéz objektíven mérni, mert rendkívül viszonylagos. Egy szempontot szeretnék azonban felvetni. Minden témáról bárki szubjektív módon állíthatja, hogy éppen időszerű-e vagy sem, de érdemes lenne megvizsgáljunk – a nagy adatbázisok, nyilvántartások (gondoljunk akár az MTMT-ben tárolt adatokra) kényszerű példájából kiindulva –, hogy kit, milyen témában, mikor hívnak meg külföldi konferenciára. Sokatmondó lehetne egy „meghívott konferencia-előadások”, illetve „elfogadott absztraktok” mutató. Érdemes volna megnézni, vajon a nemzetközi tudományos közösség meghívására hány előadás vagy publikáció születik (és milyen témában). A sokat kárhoztatott idézettségi listákat sem volna szabad lebecsülnünk, noha bölcsészkutató számára mindez gyakran visszatetsző. Milyen a

nemzetközi visszhang, az idegen nyelven publikált írásainkat miként és hányszor idézik külföldi – ez is mutató lehet, ha objektíven próbáljuk megítélni, hogy az adott téma, az adott terület mennyire időszerű.

A hazai kutatásainknak a nemzetközi ókortudományhoz fűződő viszonyára vonatkozó kérdéshez kapcsolódóan: nekem az a benyomásom, hogy egyetemlegesen is jó a magyar ókortudomány megítélése külföldön. Mindezt külföldi kollégákkal találkozva nem csak a saját szűk területén tapasztalja az ember. Meggyőződésem, hogy mindennek az alapja a jól képzett filológus, a jól képzett ókortudós. Hallgatóinkat, fiatal kutatóinkat keresik külföldön, még akkor is, ha ezek a klasszika-filológiai területek (akár a papirologiára is gondolhatunk) nem csak hazánkban szűkültek vagy szűkülnek be. Az a tapasztalatom, hogy ha valaki a klasszika-filológiai képzést elvégzi, tisztességesen megállja a helyét abban az összesítő öt évben, amelyet magunk is végigjártunk, komoly előnybe kerül, olyan alapokat, háttérrel szerez, amellyel külföldön is érvényesülhet.

Ha az adatokat tekintjük, mondhatjuk: akik állhatatosan végigjárták a hazai képzés útját, azoknak csak-csak sikerült, meg tudtak maradni a tudomány művelésénél. Épp ezt szoktam mondani a kezdő görögös hallgatóknak: van remény, igenis, meg tudnak majd állni a lábukon, ha valaki úgy végzi el a szakot, ahogy azt kell. Természetesen ehhez szükséges a tanári segítség is, az a felelősség, amelynek mindannyiunkat jellemeznie kell: a képzésbe kerülő ifjú embert, ha megvan hozzá a tehetsége, végig kell kísérnünk a pályán. Ha tehát tehetséges, és úgy dönt, hogy a szakmát szeretné művelni, akkor kötelességünk öt célhoz juttatni. Ez nagyon nehéz feladat, de vannak kapaszkodók: az ifjú kutatók számára nagy pályázatok révén is teremtsünk lehetőségeket, alkalmazásokat – ez a közögeneráció komoly felelőssége. Szép példákat sorolhatnánk nagy pályázatokból, hirtelen most a Bölcsészettudományi Kar nemrég zárt TÁMOP pályázata jut eszembe, ahol az egyetem vezetése és Dékán úr jóvoltából számos fiatal ideig-óráig „lélegzethez jutott”.

Az ókortudomány magyar oktatásban kialakult helyzetére térve, úgy érzem, hogy végveszélyben vagyunk. Az előttem szólók is kiemelték már, Takács tanár úr is, a hazai latinoktatás az utolsó óráit éli, ha nem tudunk cselekedni, akkor úgy járunk majd, mint a görög esetében, beszorulunk az egyetemi falak közé, és a középiskolai latin eltűnésével az ókortudomány természetes utánpótlása megtörik. Itt azonnali cselekvésre van szükség. Valójában a bölcsész szakokat érintő átfogó összeomlás következhet be. Példaképpen említhetem a francia képzést. Kilenc kéttannyelvű gimnázium működik Magyarországon, és ha megnézzük, hogy ezen gimnáziumok végzős tanulói közül hányan jönnek francia szakra, akár csak az ELTE-re, illetve hányan tervezik, hogy tanárok vagy kutatók lesznek, a végeredmény soralmas. Tehát nemcsak a klasszika-filológia utánpótlása van rendkívüli veszélyben, hanem általános romlásnak vagyunk tanúi, amelynek természetesen megvannak a társadalmi okai. Meggyőződésem, hogy az oktatáspolitikai pozitív diszkriminációja híján el fogunk veszni. Arra kellene törekednünk, és erre véleményem szerint van fogadókészség a mostani kormányzatban is – hozzáteszem, hogy az előző kormányzatnak minisztert, a mostani kormányzatnak helyettes államtitkárt „adott” a latin szak –, egyszerű, gyakorlatias javaslattal élve:

mondják, mondjuk ki, hogy a görög, a latin és egyéb ókortudományhoz kötődő szakoknak a felvétele „ingyenes” legyen, ne járjon költségtérítési kötelezettséggel: ha már a megélhetés később bizonytalan, szabadon, kedvére tanulhasson az egyetemi hallgató. Legyenek ezek és az ezekhez hasonló szakok oktatás- és tudománypolitikai szempontból kiemelve, tudniillik működésük és fenntartásuk nemzeti érdek. Mindez költségvetési szempontból sem jelentene érvágást. Ehhez a kérdéshez tartozik, hogy az érdeklődés fenntartása, a népszerűsítés mellett – amire törekednünk kell – változatlanul alapvetőnek tartom a rendkívül szigorú és alapos képzést, amely a nemzetközi szerepvállalásunk záloga. Ebben az összefüggésben az elmúlt évtizedben sokszor hangzott el a versenyképesség hívószava. Sokan úgy gondolták, mindezt leginkább úgy érthetjük, hogy például – sarkítva a dolgot – egy Erasmus Mundus pályázat keretében (az egyetemek között az átjárhatóság biztosított) a hallgató akár szinte fél évente máshol hallgathatja az órákat Európában. A mobilitás tehát rendkívüli lehet, ami nagyon szép és nagyon jó, de a klasszika-filológia területén önmagában sehova nem vezet. Csak akkor leszünk valóban versenyképesek – ezt nemcsak magam tapasztaltam, hanem tanítványok, pályatársak is, akik külföldre kikerültek –, ha azt az alapos, első-sorban nyelvi képzést biztosítjuk, amelyet tanárainktól mi magunk is kaptunk. Ez teremti meg a valódi versenyképességet, és ezt nem szabad feladnunk, különben végképp elveszítjük a nemzetközi távlatokat.

Néhány gondolat a hazai ókortudományi folyóiratok kérdésköréhez. Hivatalból is tisztelettel kérem a Tagságot és az intézményeket, hogy támogassák a hazai két nagy, reprezentatív, akadémiai folyóiratot, az *Antik Tanulmányokat* és az *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*t, amelyek működése tudományunk szempontjából létkérdés. Szükség van egy magyar és egy idegen nyelvű akadémiai folyóiraatra, ahol a filológiai dolgozatokat és tanulmányokat közölhetjük. Egymást jól kiegészítve párban működött és működhet továbbra is a két folyóirat. Az *Antik Tanulmányokban* a kutató a hazai közönség számára fogalmazhatja meg az eredményeit (főként, ha van disputa), hogy azután kellő átgondolás és a remélt visszhangok meghallgatása után idegen nyelven a külföldiek számára is közölje, és így kerüljön át a tanulmány az *Acta* hasábjaira. Kérem, és figyelmebe ajánlom a tisztelt intézmény-képviselőknek, rendeljük meg ezeket a folyóiratokat. Igaz, viszonylag drágák, és a költségvetés szerény, pályázatok azonban vannak. Az Eötvös Collegiumban megrendeltük mind a két hazai folyóiratot. Ezen folyóiratok mellett természetesen igény van más időszakos kiadványokra is, és minél színesebb és szélesebb, változatosabb a kínálat, annál jobb, de e két folyóiratunk működtetése stratégiai érdek.

A magyar ókortudomány utolsó száz éve és az elmúlt két-három évtized összefüggésében azt tapasztaltam, hogy a folyamatosan egyre kedvezőtlenebbé, sőt ellenségesebbé váló társadalmi és különösképp gazdasági környezet ellenére igenis fennmaradt a magyar klasszika-filológia és ókortudomány művelése, kiemelkedő színvonala, és ezt a történelem sajátos finctorának is tarthatjuk. Tudniillik a poroszos képzés megragadt a tervgazdálkodásra épített későbbi rezsimben, és tulajdonképpen ez biztosította a legmodernebb típusú, kevés diákkal, de hatékonyan működő, amolyan *tutori* képzést. Öt éven át a hallgató arra volt és van kényszerítve, és ezt nem szabadna felad-

nunk, hogy tanárától közvetlen irányítást kapva haladjon előre. Egyedi jellegzetesség volt ez, nyugaton ilyesmi elvétve van, ezt is tapasztaltam, ezt kellene őriznünk, és ebben van – ismételtelen visszatérve a gondolatra – a magyar klasszika-filológia nemzetközi elismertségének és jövőjének is a záloga.

Nem törekedtem minden kérdés megvizsgálására, azokat a gondolatokat állítottam előtérbe, amelyek régóta foglalkoztatnak, így kérem, bocsássák meg, ha nem tértem ki sok fontos szempontra. Köszönöm a figyelmüket.

Horváth László

Ritoók Zsigmond (1929) klasszikus-filológus, az MTA rendes tagja, az ELTE BTK Latin Tanszékének ny. egyetemi tanára. Fő kutatási területe az antik irodalom- és esztétikatörténet.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
A Szeikilosz-költemény (2009/1).

A rendelkezésemre álló rövid idő alatt természetesen nem tudok mindazon kérdésekről beszélni, melyeket a vitaülés szervezői előkészítettek. Mindössze két kérdéskörhöz kívánok hozzászólni: a folyóiratokéhoz és az egyetemi oktatáshoz.

A folyóiratok számával nem lehetünk elégedetlenek. Két idegen nyelvű és két magyar nyelvű folyóirat talán még egy kicsit sok is: olykor probléma a folyóiratok teleírása. A folyóiratok azonban egy feladatukat mégis csak fogyatékosan teljesítik. Az utóbbi években, évtizedekben örvendetesen nőtt a magyar ókortudományi könyvek száma – elmarad azonban ezek kritikai ismertetése vagy egyáltalán tudomásul vétele. (Ez utóbbiban az *Ókortudományi Értesítő* igyekszik valamelyest segíteni – ha meg tud jelenni.) Mikor Szilágyi János György szerkesztette az *Antik Tanulmányok* kritikai rovatát, ő gondoskodott arról, hogy a folyóirat recenzíós példányokat kapjon. Felkért recenzenseket, és szelíd kényszerrel be is hajtotta rajtuk az ismertetéseket. Így kialakulhatott a tudomány munkatársai között az eszmecsere, a termékeny tudományos közélet. Magától azonban ez nem megy.

Pedig nagy szükség volna rá. Ókortudományunk közéletében ugyanis a tudományos szempontok egyre gyakrabban háttérbe szorulnak. Micsoda tudományos közélet az, ahol némelyek nem írnak X folyóiratba, csak Y-ba, mások viszont fordítva? Micsoda tudományos közélet az, ahol csak Z iskola számít tudományosnak, Q nem, és fordítva? Micsoda tudományos közélet az, ahol az emberi rokon- vagy ellenszenvet nem tudjuk megkülönböztetni a tudományos értékeléstől? Hogy ez nem csak a magyar ókortudományban van így, hanem több más tudományterületen is, az nem ad fölmentést. A bírálat, a vita, a „trónkövetelő” fiatalok oroszlánköröm-mutogatása biztosítja a nemzedékek közti folytonosságot. A bírálat, a vita, az eszmecsere (akár a rögeszmecsere) mégiscsak valamilyen párbeszéd kezdetét jelenti az egymással szót nem értők között, amelyben nyilván soha senki nem fogadja el teljesen, amit a másik mond, de a válaszfalak mégis repedeznek. A folyóiratok kritikai rovatának megelevenedése – ha valóban tárgyilagos, kritikai tartal-

mú, s nem érzelmi gesztusgyakorlás – egész tudományunk megelevenedését indíthatná el.

A másik kérdéskör, melyben egy gondolatot fel kívánok vetni, az egyetemi oktatás. A latin a középiskolai oktatásból kiszorulóban van. Nem akarjuk ezt tudomásul venni, hivatkozva statisztikákra, más országok példáira – nálunk jelenleg mégis ez a helyzet. Kérdés, hogy ilyen helyzetben helyes-e az egyetemi latinoktatás középpontjába még mindig a tanárképzést állítani? Nem kellene-e inkább a tudósképzésre áttérni? Helyes-e a közepes eredményeket elérőket átengedni, nem lenne-e helyesebb csak, vagy elsősorban a tudományos pályára alkalmasokkal foglalkozni? Utóbbi esetben pedig helyes-e egy egész évet (vagy többet) „kedvcsinálással” (mindenből egy kicsit, semmit alaposan) eltölteni? Valamikor az ötvenes évek elején, mikor olyanok mentek az orosz szakra, akik egy szót sem tudtak oroszul, egy éven át egyebet sem csináltak, mint nyelvet tanultak, s mikor megtanulták, mehettek tovább. Töttössy tanár úr úgy képzett indológusokat, hogy irlagmatlanul elbűcsűztatta azokat, akik nem feleltek meg. Tanítványai viszont Oxfordban is kitűnően megállják a helyüket. A klasszika-filológiában ma valami hasonlót kellene csinálni: egy évig csak latin és görög nyelvet tanítani, és azt alaposan és megtanítani, hogy azután szilárd alapja legyen a tudósképzésnek.

Tudom, komoly ellenvetéseket lehet tenni (vannak későn érők; nem lesznek hallgatóink, megszüntetik a tanszékeket, elbocsájtják az oktatókat, stb.), ezek mind igazak. Mégis kérdés, hogy megengedhetjük-e, hogy az egyetemeken nagy számban olyan személyeket képezzünk, akik a jelenlegi kétéves latinoktatás és valamilyen latinpótló követelményeinek megfelelnek, de egyre kevésbé lesz szükség rájuk. Vagy elsősorban tudósokat kellene képeznünk, ha ilyenek nyilván kevesebben lesznek is. Viszont megtalálják és megállják a helyüket a tudományos életben.

Mindezeket csak megfontolásra ajánlom, de megfontolásra igenis ajánlom.

Ritoók Zsigmond

Az Ókorról

Az *Ókor* tudományos folyóirat. Célja az ókori Mediterráneum kultúráival kapcsolatos naprakész ismeretek terjesztése, valamint az ókortudomány egyes részdiszciplínái közötti szakmai párbeszéd előmozdítása. Szerkesztőségünk ennek megfelelően örömmel ad helyet olyan tanulmányoknak (és persze recenzióknak!), amelyek mondandójukat aktuális – akár a kortárs társadalom- és kultúratudományok megközelítéseivel érintkező, akár a jelenkor égető problémáira reflektáló – kérdésfeltevés összefüggésébe ágyazzák, melyek túlmutatnak az adott szűk szakma kutatási problémáin: ezáltal ugyanis egyszerre képesek eleget tenni a szakmaiság és a szélesebb horizontra való törekvés kívánalmának. Természetes és mindenkor érvényesített elvárás ezen kívül szerzőink irányában, hogy mondandójukat a legfrissebb kutatási eredmények ismeretében, azokra reflektálva fogalmazzák meg, akár új eredmények ismertetése, akár egy-egy téma elemző áttekintése az elsődleges céljuk. Évi két tematikus számunk inkább az ismertető áttekintés, két nem tematikus számunk pedig inkább az új kutatási eredmények közlését szolgálja – azzal a fontos megszorítással, hogy ezek a kategóriák sosem abszolutizálhatók.

Az *Ókor* tehát korántsem ismeretterjesztő és dialógusteremtő célkitűzései ellenére, hanem éppen *ezekkel egyetemben* tekintendő tudományos folyóiratnak. Tudományfelfogása nem áll távol attól a teljességében persze sosem elérhető eszménytől, az egyetemes ókortudomány eszményétől, amelyet a 20. században Magyarországon mindenekelőtt Kerényi Károly és köre képviselt. (Az Ókortudományi Társaság éppen e felfogásunkat s az ebből adódó törekvéseinket honorálandó ítélte 2011-ben szerkesztőségünknek a Marót Károly díjat.) Célunk, hogy az ókor – számunkra definíció szerint nem hozzáférhető – történeti valóságát a lehető legtöbb ókori kultúra és az összes forrástípus tanulmányozása révén, az egyes civilizációkat egymástól nem elszigetelve, hanem komplex kulturális kölcsönhatásaik felmutatásával, a jelenkori kutató kérdezőhorizontját nem elrejtve, hanem reflektáltan megmutatva, az azóta eltelt idő „rarakódásait” (az ókori kultúrák és forrásaik hagyományozás-, recepció- és tudománytörténetét) nem hiábavaló módon „lekaparni” igyekezve, hanem jelentéshez és jelentő-

séghez juttatva, a különféle megközelítési lehetőségeket nem abszolutizálva, hanem egymással lehetőség szerint párbeszédbe léptetve igyekezzünk *megjeleníteni* a 21. századi olvasó számára. A megjelenítés elkerülhetetlenül bizonyos ókorképek megalkotásával jár, amelyből kiküszöbölhetetlen az *értelmezés* mozzanata. Az már a tudományosság etikai dimenziójához tartozik, hogy egyetlen kutató vagy közösség sem tekintheti saját, az ókorról kialakított képét, interpretációját kizárólagosnak. Ezt magunkra nézve is kötelezőnek ismerjük el, így az összes hazai (és nem hazai) ókortudományi folyóirattal partneri viszonyra törekszünk. Mindennek szellemében az *Ókor* szerkesztőbizottsága és szerkesztősége úgy véli helyesnek, hogy a folyóiratban publikált tanulmányok, a folyóirat szerkesztési filozófiájának és gyakorlatának megfelelően, az eddigiekhez hasonlóan továbbra is tudományos közleményekként legyenek feltüntetve.

Az ókortudomány ugyanakkor, legalábbis a kutatási területek döntő többségét tekintve, nemzetközi szakma. A szakmai publikációknak ebből fakadóan – s ez nemcsak a tudósok, de az általuk feltárt eredmények és az általuk megalkotott értelmezések elemi érdeke is – mindenekelőtt a nagy idegen nyelvek valamelyikén érdemes megjelenniük. Éppen ezért szerzőinket nálunk megjelent tanulmányaik párhuzamos – akár megelőző, akár későbbi – idegen nyelvű közlésére biztatjuk, ebben az értelemben a másodközlés ódiumát is vállalva. Folyóiratunk szakmai dimenziója ugyanis egy percre sem vonhatja maga után, hogy elszívjuk az energiákat a nemzetközi tudományos kommunikációban való részvételtől, amely megítélésünk szerint a hazai ókortudomány – kutatók, intézmények, kutatási projektek, és mindenekelőtt: gondolatok – túlélésének egyetlen esélye.*

A szerkesztőbizottság és a szerkesztőség

* Az *Ókor* eddigi számainak teljes repertóriumát megtalálható az Ókorportálon (<http://okorportal.hu/folyoirat/rolunk>). A repertóriumot készítette Götz Andrea.

Koltai Kornélia (1972) hebraista, nyelvtanár, egyetemi adjunktus az ELTE BTK Assziriológiai és Hebraisztikai Tanszékén. Kutatási területe a Héber Biblia nyelve és szöveggyománnya.

Főbb fordítástudományi tárgyú publikációi:

Péchi Simon kiadatlan Biblia-fordítása (1634). MTA Judaisztikai Kutatóközpont, Budapest, 2011.

„The Limits of the Transmission of the Hebrew Bible”: Eszter B. Gantner – Péter Varga (szerk.): *„Transfer – Interdisziplinär!” Akteure, Topographien und Praxen des Wissenstransfers*. Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main, 2013, 165–185.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:

„Berekesztett kert”: *Gondolatok a bibliafordítás korlátairól a 2010-es Énekek éneke fordítói verseny kapcsán* (2012/2).

Az ELTE BTK Ókortudományi Intézetének 2012-es fordítói versenyéről

A *Jesája* 28,7–22 díjazott műfordításai

Koltai Kornélia

Az Ókortudományi Intézet 2012-es műfordítói versenyéről

A 2011/2012-es tanév tavaszi szemeszterében az Ókortudományi Intézet – immár hagyományosan – műfordítói versenyt hirdetett hallgatói számára. A verseny egységes volt abban a tekintetben, hogy idegen nyelvről kellett mindenkinek magyar nyelvre fordítani, a kategóriák azonban (értelemszerűen) nyelvenként különböztek, illetve potenciálisan akár egy nyelven belül műnemenként (líra, epika stb.), sőt műfajonként is eltérhettek. Az intézet hallgatóinak tehát számos kategóriában lehetőségük nyílt a megmérettetésre. A tanszékek által oktatott valamennyi ókori és modern nyelvből fordítandó szövegeket az egyes kategóriák felelős oktatói jelölték ki.

Bibliai héber nyelvből 2012-ben is két kategóriát írtunk ki: külön kategóriában lehetett indulni a költői, illetve külön kategóriában a prózai szövegrészlet versenyfordításával.

Néhány mondat a kategóriák elnevezéséről

A korábbi, 2010-es kategória-elnevezéseket („Klasszikus héber vers”, „Klasszikus héber próza”) 2012-ben tudatosan megváltoztattam („Bibliai héber – poétikus szövegrész”, „Biblia héber – prózai szövegrész”). A nyelvtörténeti korszakolás szerint ugyanis a „klasszikus” csak egy rétegét képezi a Héber Biblia nyelvének,¹ hiába is lehet tágan értelmezni (például a „modern”-nel szembeállítva). Ugyanígy a „vers” kifejezés is félrevezető: bizonyos műfaji-tartalmi totalitást sugall, egy (és ugyanazon) alkotói individuummal a háttérben – ez a kitétel a Héber Biblia poétikus egységeire legfeljebb csak megszorításokkal (részben, szupraszegmentálisan stb.) alkalmazható.

Bár elismerem, hogy a szókapcsolatok így kissé körülményesebbé váltak, vesztettek egzotikumukból és gördülékenységükből – de az egzotikumnál és a zeneiségnél előbbre helyeztem a fogalmi precizitás érvényesítését: ezekkel a kategórianevekkel már világosan lefedhető az a nyelvi és műfaji réteg, amelyből a szövegek származnak.

A „névválasztásban” mindeközben azt a negatív szempontot sem hagytam figyelmen kívül, hogy a jó hangzás a mi esetünkben nem bír extra motiváló erővel.

A szövegválasztás indítékairól

A bibliafordítás általános nehézségeiről Waard–Nida összefoglalását² idézve már szóltam, és ugyanitt megfogalmaztam azokat a speciális kihívásokat is, amelyekkel egy egyetemi fordítóverseny során a Biblia fordítójának szembe kell néznie.³

Nem részleteztem ugyanakkor, hogy ha a korpuszt lecsupasztjuk, „megfosztjuk” szakrális jellegétől, és pusztán mint irodalmi alkotást vagy irodalmi szöveggyűjteményt szemléljük, művészi fordíthatóság tekintetében is milyen nagyfokú heterogenitást mutat. Ez részben annak köszönhető, hogy a Biblián belül is vannak irodalmi szempontból értékesebb – jól megformált, nyelvileg és képíleg igényes, eredeti, ki-

fejező –, illetve művészileg kevésbé jelentős szövegek. Egy versenyszituációban fontos, hogy számoljunk a lehetséges esztétikai hatásokkal, célszerű tehát olyan szövegekből válogatni, amelyek hiteles átültetésével a célnyelvi befogadó közönség esztétikai élményt él át. A „magas irodalom” közvetítésének szándéka termékenyítőleg hathat az alkotói tevékenységre, inspirálhatja a fordítót, és ideális esetben irodalmi érték, esztétikai minőség jön létre a fordítás eredményeként. Mivel azonban a kánon egészét tudomásom szerint még nem vizsgálták komparatív esztétikai-stilisztikai alapon – az irodalmi színvonalra-színvonalasságra tekintettel –, szövegválasztásom némi képp szubjektív értékítéletet tükröz.

A műfordításra való megfelelés ezenfelül az érthetőség kritériumával is mérhető. Nem szerencsés, ha olyan részlet kerül kiválasztásra, amelynek fordításáig *ad absurdum* el sem jut a versenyző, mert az eredeti jelentés megfejtésénél elakad. A Héber Biblia bővelkedik az olyan szakaszokban, amelyek – bár a „magas irodalmat” képviselik (persze azzal a megszorítással, hogy egyelőre nincsenek egzakt ismérvek a definícióra) – nagyon nehezen érthetők, mert pl. nem grammatikusak a mondatai (a fennmaradt kanonikus változatban), vagy mert szó- és nyelvhasználatukban elütnek a normától stb.

De természetesen az sem megoldás, ha egy olyan részt választunk, amely tartalmi egyszerűségében nem jelent kihívást a fordító számára, mert ezáltal nem jön létre valódi versenyhelyzet.

Mindezen megfontolásokból, hosszas mérlegelés után úgy döntöttem, hogy az Ókortudományi Intézet 2012-es műfordítói versenyére a „Bibliai héber – poétikus szövegrész” kategória versenyfeladatául a Jesája 28,7–22-t jelölöm ki.

A részlet több összefüggő egységből áll – Childs⁴ két nagy egységre bontja –, amelyek műfaja: fenyegető prófécia, „ítéletes orákulum”.⁵ A papok, hamis próféták és gonosz tanácsadók elleni fenyegető próféciák keletkezését a történetkritikai rekonstrukciók Szín-ahhé-eriba Kr. e. 701-es jeruzsálemi hadjárata előtti időszakra teszik.⁶ Csupán a Cion újjáépítéséről szóló jóvendülés (Jes 28,16–17a) nem illeszkedik ebbe a műfaji és időkeretbe, amelyet a kommentátorok egységesen késői szerkesztői betoldásnak is vélnek.⁷ Az elbizakodott, öntelt, korrupt vezetőréteg (papok, próféták, tanácsadók) elleni itéletes orákulumok bár állandó kellékei a prófétairodalomnak (így pl. kézenfekvő a kortárs Ámosz szakaszaival való egybevetés),⁸ a jesájai interpretáció mégis egyedülálló, kimagasló a maga nemében (különösen is a Jes 28,7–13).

Kimagaslík nyelvi-gondolati koherenciája, kommunikációs üzenetének fejlett kidolgozottsága; de kiemelkedő irodalmi teljesítményre vall (az alkotó) érzékletes ábrázolásmódja is, amely a rétegnyelvi, trágár és homályos kifejezésekben ölt testet. És éppen e nyelvi komplexitás, a szakaszban megnyilvánuló nyelvi leleményesség (a nyelvben, nyelvhasználatban rejlő lehetőségek adekvát kiaknázása, a nyelvvel mint a kommunikációs stratégia eszközével való tudatos bánásmód) az, amely nehézséget teremt a megértésben – mindenekelőtt a Jes 28,9–13-ban.

Mivel tehát a versenyre kiválasztott szövegrészlet legnehezebben érthető-értelmezhető részét a Jes 28,9–13-as egység képezi, fontos, hogy nyelvi és irodalmi sajátosságait kicsit részletesebben is áttekintsük.

A részlet tartalmi-fogalmi nehézsége abból adódik, hogy nem evidens, ki a beszélő, illetve hogy kiről beszél (9–10, 12),

valamint az sem, hogy mit mond (10, 13). Bár eligazít az értelmezésben a jellemző hangnem: a gúny és az ironia dominanciája, de az esztétikai minőség felismerése önmagában nem oldja meg a szemantikai talányt.

Childs szerint⁹ a 9–10-nek a beszélői kétséget kizáróan a próféta által ostorozott papok és hamis próféták. A kétértelmű szöveget (10) pedig csakis úgy lehet értelmezni, mint gúnyoló-dó megjegyzésüket, amellyel a próféta orákulumait az ábécét recitáló, értelmetlen gyerekbeszéddé degradálják. A 12–13-ban viszont a próféta az őt kifigurázó, zagyva, „összevissza” beszédet az asszírok idegen nyelvű, érthetetlen beszédévé minősíti át – azaz: a papok és a hamis próféták hamarosan a hódító-ostromló asszírok szájából fogják visszahallani azt az összefüggéstelen szöveget, amelyet a próféta szájába adtak. És amikor eléri őket a vég, belátják majd, hogy mindaz, ami a prófétától elhangzik, sőt az is, amit a prófétától hallani véltek vagy gúnyosan-kifigurázva-hamisan idéztek, beigazolódik.

A próféta tehát még a gúnyoló-dó papok és próféták őt „idéző” értelmetlen kifejezéseinek is értelmet ad a küszöbön álló asszír támadás megjövendölésével, s így módon saját fegyverüket fordítja ellenük: a gúnyoló-dók végül saját gúnyos kijelentésük áldozataivá válnak.

Blenkinsopp több lehetséges magyarázatot is felsorol,¹⁰ köztük azt is, amely szerint nem a papok és a hamis próféták a beszélők, hanem ellenkezőleg: ők azok, akikről a gúnyos megjegyzés szól. A 9–10 eszerint nem más, mint egyetlen retorikai kérdés, amellyel a „beszélő/író” arra „kérdez rá”, hogy az efféle papok és próféták képesek-e bárkit is bármire tanítani – a kisiskolás gyerekeken kívül, akik épp csak most kezdik az ábécét elsajátítani.

Blenkinsopp (ugyanitt) olyan példákat is idéz a kommentárirodalomból, amelyek az értelmetlen beszéd megfejtésére tesznek javaslatot. Ezek az értelmezések a nyilvánvaló hangszimbolikának, azaz a hangok által előidézett érzelmi-hangulati jelentéstöbbletnek csak másodlagos fontosságot tulajdonítanak, és a szavakat konkrét jelentéssel ruházzák fel. Így például a וצו-ot ‘parancs’-nak, a וק-ot ‘vonal’-nak feleltetik meg, vagy más, értelmes kifejezéssé egészítik ki (‘parancsolat-remény’; de: ‘ürülék-hányás’ is).

Összességében megállapíthatjuk: nem kis feladat visszaadni a Jes 28,7–22 magas irodalmiságát (nyelvi bravúrait, összetett esztétikai minőségét, retorikai komplexitását, kétértelműségeit stb.). A műfordítóversenyre beérkezett alkotások azonban arról tanúskodnak, hogy – bizonyos feltételekkel és határok között, de – igenis lehet!

A díjazott alkotások: a Jes 28,7–22 műfordításai

Az ELTE BTK hebraisztika szakán a 2011/2012-es tanév tavaszi szemeszterében meghirdetett „Biblia-fordítás: elmélet, gyakorlat” című MA-s kurzus hallgatói is részt vettek a 2012-es műfordítóversenyen, és a díjazott fordítások is tőlük kerültek ki. Az alábbiakban a három helyezett – a 3. helyezett Lesták Eszter, a 2. helyezett Nemeshegyi Dávid és az 1. helyezett Götz Andrea –, valamint a kiemelt különdíjas – Polyák Ágoston – műfordításait közöljük, rövid jellemzés kíséretében, amelyben közvetetten az elbírálás szempontjai is előkerülnek.

Felhívjuk kedves olvasóink figyelmét külön is a problematikus 9–13-as egység eltérő interpretációira az egyes fordításokban!

A díjazott alkotások között ugyanis láthatunk olyan megoldásokat (Lesták Eszterét, Nemeshegyi Dávidét), amelyek a zeneiség stílus eszközeit, a hangszimbolikát háttérbe szorítva a szavak eredeti/feltételezett jelentését adják vissza – bár kisebb hangsúlyt helyeznek így a poétikus-stiláris megjelenítésre, de olvasatuk szervesen illeszkedik a tágabb értelemben vett bibliai stiláris kohézióba és bibliafordítói tradícióba (vö. „ami homályos és emelkedett, az a bibliai stílus”-attitűd).¹¹

Találunk azonban az eredeti intenciót (szójátékot, esztétikai minőséget, kommunikációs stratégiát) érzéketlenül visszaadó variációkat is (Götz Andreáét, Polyák Ágostonét), amelyekben a forrásnyelvi kontextusba helyezésnél fontosabb fordítói elvnek bizonyul a prófétai mondanivaló: a jesájai üzenet autentikus közvetítése.

Lesták Eszter fordításáról

A 3. helyezést elért fordítás alkotója, Lesták Eszter a Biblia hű tolmácsolására törekszik. Erre utal, hogy meghagyja a bibliai versek számozását, valamint, hogy nyelviileg (szóválasztásban, grammatikai formák használatában) és fordítástechnikailag (a szó szerinti megfeleltetés preferenciájával) a bibliafordítói hagyományból merít. A funkcionális ekvivalencia háttérbe szorítását leginkább a verstani jellemzők terén érezzük, de még sincs hiányérzetünk, mert olyan fordításról van szó, amelyen átüt a szöveg szakralitása és e szakralitás iránti tisztelet.

Lesták Eszter fordítása (3. helyezés)

7. *És ezek is bortól tántorognak és a részegítő italtól tévelyegnek; pap és próféta tántorog a részegítő italtól. Elnyelettek a bor által, tévelyegnek a részegítő italtól, tántorognak a látásban, támolyognak a döntéshozatalban.*
8. *Mert minden asztal telve van ocsmány hányással, anélkül hogy hely lenne.*
9. *Kit tanít tudásra? Kivel érteti meg a tudósítást? Azokkal, akik tejtől el lettek választva? Azokkal, akik kebeltől el lettek távolítva?*
10. *Mert parancs van parancsra, parancs van parancsra; vonal van vonalra, egy kicsi itt, egy kicsi ott.*
11. *Mert dadogó ajakkal és idegen nyelven fog beszélni ehhez a néphez.*
12. *Az, aki ezt mondta nekik: Ez a nyugalom, adjatok nyugalmat a fáradtnak, és ez a pihenés. De nem voltak hajlandók meghallgatni.*
13. *És az Úr szava ez lesz nekik: parancs van parancsra, parancs van parancsra; vonal van vonalra, vonal van vonalra, egy kicsi itt, egy kicsi ott. Azért, hogy járjanak és hátra botoljanak, összetörjenek, törbe ejtessenek és elfogassanak.*
14. *Ezért halljátok az Úr szavát, gúnyolódók, akik uralkodnak ezen a népen, amelyik Jeruzsálemben van.*
15. *Mert ezt mondtátok: Szövetséget kötöttünk a halállal, az alvilággal kapcsolatban látomásunk volt, a túlára-*

dó korbácsolás, ha áthalad, nem ér el minket, mert a hazugságot tettük menedékünké és a csalásban rejtőztünk el.

16. *Ezért így szólt az Úr Isten: Lefektettem Sionban egy alapkövet, egy próbakövet, egy drága sarokkövet. Az alap meg van alapozva, aki hisz, nem siet.*
17. *És az ítéletet mérővonallá tettem, az igazságot színtevővé, és elsöpri a jégeső a hazugság menedékét és a rejtekhelyet elmossa a víz.*
18. *Befedetik a halállal kötött szövetségeitek, az alvilággal kapcsolatos látomásotok nem áll. A túlárado korbácsolás, ha áthalad, eltapos benneteket.*
19. *Akárhányszor elhalad, elkap benneteket, mert minden reggel áthalad, nappal és éjszaka és csak reszketés megérteni kinyilatkoztatását.*
20. *Mert rövidebb az ágy annál, hogy az ember kinyújtózhasson, és a takaró kényelmesebb annál, hogy beburkolózhasson.*
21. *Mert mint Perazim hegyén felkel az Úr, mint Gibeon völgyében haragra gerjed, hogy megtegye tettét, furcsa tettét, hogy véghezvigye munkáját, különös munkáját.*
22. *És most ne gúnyolódjatok, nehogy erősebbek legyenek köteleitek, mert döntő pusztítást hallottam a Seregek Úr-Istenétől az egész föld felett.*

Nemeshegyi Dávid fordításáról

A 2. helyezést elért fordítás alkotója, Nemeshegyi Dávid már merészebben él a funkcionális ekvivalencia kínálta lehetőségekkel. Az eredeti hatás kiváltása érdekében, ha kell, változtat is a forrásnyelvi szöveghez képest: néhol magyarázó betoldást iktat be, néhol pedig grammatikai cserét hajt végre. A felkiáltó mondatok sűrű használatával is az eredeti érzelmi-hangulati háttér dinamikus közvetítését célozza. A biblikus kerettől-miliőtől azonban nem távolodik el: a versszámozás is ennek a szándéknak a kifejezését szolgálja – ám igazán biblikussá emelkedett irodalmi-prófétikus nyelvezete és fennkölt stílusa teszi.

Nemeshegyi Dávid fordítása (2. helyezés)

- 28: 7 *Ők is bortól támolyognak, és részegítő italtól dülöngélnek.
A pap is, a próféta is részegítő italtól támolyog, mindegyikük borban fulladozik, részegítő italtól dülöngél.
Még akkor is támolyognak, amikor látomásuk van, tántorognak a döntéshozatalkor!*
- 28: 8 *Minden asztal hányással van tele,
odapiszkoltak mindenhová!*
- 28:9 *Kinek adhat át tudást az ilyen?
Kinek magyarázhatja el a hallottakat?
Az anyatejtől elválasztottaknak? Netán az emlőről leszokottaknak?*
- 28:10 *„Sorminta az A betűből, aztán sorminta a B betűből!
Ebből is, abból is tanulj egy keveset!”*

- 28:11 *Ezért csak annyira fogják érteni azt, ami feléjük elhangzik,
mintha valaki dadogva vagy idegen nyelven beszélne hozzájuk.*
- 28:12 *Erről mondta nekik korábban az Úr:
„Ez a jó pihenőhely, itt adhattok pihenést a fáradtnak, ez itt a nyugvóhely!”
Ők mégsem hallgattak rá.*
- 28:13 *Ezért számukra az Úr beszéde olyan lesz, mint a betűkből álló sorminta.
Így ha járnak is, hátraesnek majd, összetörnek, csapdába esnek és fogságba kerülnek.*
- 28:14 *Halljátok hát az Úr szavát, ti gúnyolódók, akik vezetitek ezt a népet Jeruzsálemben!*
- 28:15 *Ezt mondtátok:
„Szövetséget kötöttünk a Halállal, megállapodtunk a Seollal!
Ha majd jön a dühöngő áradat, nem söpör el minket,
Mert a hazugság lett a mi oltalmunk, és a hamisság rejt el minket!”*
- 28:16 *Ezért így szól az Úristen:
„Íme, én elhelyezek egy alapkövet Sionban, amely sablonul szolgál majd,
egy ritka sarokkővet, erős alappal.
Nem kell annak megfutamodnia annak, aki kitart mellette!*
- 28:17 *A jogosságot használom majd mérőzsinórként,
és az igazságot mérőónként,
jégeső söpri el a hazug oltalmat, a rejtekhelyet pedig víz önti el.*
- 28:18 *Vége lesz a Halállal kötött szövetségeknek,
nem lesz tartós a Seollal való megállapodásokotok,
amikor jön a dühöngő áradat, eltípor titeket!*
- 28:19 *Bármikor eljön, elragad titeket!
Minden reggel eljön, nappal is és éjjel is!”
– Rettegésbe ejtő üzenet ez!*
- 28:20 *Rövid lesz az ágy a nyújtózáshoz,
szűkös lesz a takaró a takarózáshoz.*
- 28:21 *Az Úr felkel, mint az Áttörés-hegyi csatánál tette,
Tombolni fog, miképpen a Gibeon-völgyben is,
Bevégi munkáját – és az rendkívüli és példátlan lesz!*
- 28:22 *Ti pedig ne gúnyolódjatok a hallottakon,
Nehogy aztán bilincseitek még szorosabbra fűződjenek!
Tudom: az Úr, a seregek Istene elhatározta a pusztulást az egész föld felett!*

Götz Andrea fordításáról

Az első helyezést elért fordítás alkotója, Götz Andrea leszámol a biblikus kontextussal – legalábbis annyira, amennyire megengedik fordítási elvei. Így például a tulajdonneveket, valamint az ezekkel alkotott szókapcsolatokat hűen közvetíti – miközben magát a szöveget teljességgel mai szépirodalmi alkotássá alakítja át. Paradox módon azonban így tudja csak igazán hűen közvetíteni a jesájai nyelvi és képi világot, hiszen a verssorok,

a rímek, a ritmus, a stilisztikai-retorikai alakzatok, a szóképek mind-mind az eredeti (prófétai) kommunikációs funkciók (a profétai fenyítés, intés, rábeszélés, meggyőzés és felhívás) szolgálatában állnak. S az alkotás ezáltal – elsősorban is expresszív stílusának és mesteri megkomponáltságának köszönhetően – olyan esztétikai élményt nyújt, amelynek hatására már nemcsak az eredeti címzettek, hanem mi magunk is megszólítottá, érzelmileg érintetté válunk. Götz Andrea szépirodalmi adaptációja a funkcionális ekvivalencia ideáját valósítja meg: a Biblia üzenete átível saját korán, egyetemes méreteket ölt – és a mindenkori célnyelvi befogadóhoz ér el.

Götz Andrea fordítása (1. helyezés)

*De ők, a papok és a próféták,
ők is spiccesek és mélék,
bort és sört vedeltek,
tántorognak és remegnek,
ha víziójuk van, az dúlt és zavaros,
ha ítélkeznek, szavuk szűk és darabos.
Itt minden asztalt betérít az epés hányás
nincsen egy hely, ahol pucolni nem kell.
Mégis kinek akarná átadni a tudását?
Kinek magyarázná a kinyilatkoztatást?
Csecsemők vagy újszülöttek?
Némelyiknek már kinőtt a foga,
és nem szorul többé cumira.
– Blablabla, blablabla – így gagyogja –,
ez meg az, blablabla.
Dadogja majd valami idegen nyelven,
aki korábban ezt mondta nektek:
„itt van a nyugalom, itt van a pihenés
aki fáradt, annak az üdülés.”
Nem hittek neki.
És akkor szól hozzájuk az ÚR SZAVA,
azt mondja: „Blablabla, ez meg az,
blablabla.” Ettől lépten-nyomon
megbotolnak, hanyatt esnek,
csontot törnek, elvesznek
és lépre mennek.
Halljátok hát az Úr szavát,
gúnyos emberek, akik
uralkodtok Jeruzsálem
népe felett.
Ti így beszéltek:
– A halállal kötöttünk egyezséget, a Seollal
szerződöttünk le. Nem félünk a fergeteg
csapásától, nem árthat nekünk, mert hazugságból
emeltünk ellene gátat, cselszövésünk leple alatt
minket te nem láthatsz.
Ezért azt mondja az Úr:
Alapzatot fektetek le a Sionra, erős követ,
nemes követ,
akinek van hite, el tőle nem siet.
A törvény lesz a méret és az igazság a mérleg,
hazugok, cselszövők, gátastul-leplestül, jaj nektek.
Jégeső, sűrű ár elmossa a rejteket.
Az egyezés a halállal, a szerződés a Seollal*

*mind semmis, mintha vernének ostorral,
lever titeket az özönló víz.
Ahányszor kiönt, elkapja mindegyikőtök,
minden nap minden percében,
a rettegés lesz, ami megtanítja,
mit jelent az ÚR SZAVA.
Rövid lesz az ág és a takaró,
se kinyújtózni, se belebújni nem jó.
Haragra gerjed az Úr
és munkához fog látni,
mint a Pörácim-hegyen,
mint a Gibeón-völgyben,
valóra váltja döbbenetes,
váratlan tervét.
Elég legyen hát a csúfolódásból,
bilincsetek csak szorosabbra zárul.
Mert tudom, az Úr döntött,
pusztulás lesz a földön mindenütt.*

Polyák Ágoston fordításáról

Polyák Ágoston fordítását önállóan értékeltem a versenyben, mert a többiekétől különböző, sajátos fordítási típust (kulturális átértelmezés) választott: Jesája szövegét kiemelte a Héber Biblia nyelvi-kulturális kontextusából, és a mai magyar szociopolitikai, társadalmi helyzetre aktualizálta. A mai (posztmodern) valóság a verstípus (prózavers) evokálásával, az íráskép (központozás hiánya) és a nyelvhasználat szintjén is megjelenik. A fordítási típus megválasztásával hangsúlyt nyer az alkotó mondanivalója: a bibliai elbeszélések világa és a mindenkori jelen között „kiáltó a hasonlóság”.¹² A műfordítás tökéletes megfeleltetéssel illeszkedik az alkotó által kijelölt rendszerbe, és verstani szempontból is az egyik legjobb a mezőnyben.

Polyák Ágoston fordítása (kiemelt különdíj)

*bortól tántorog mámortól imbolyog
pap és politikus tántorog mámortól kábult bortól
imbolyog a mámorban tántorog az éleslátás
bukdácsol az ítélőképesség
mert minden asztal hányással van tele és szar van mindenütt
ugyan kit taníthatnának és ki értené dumájuk
karonülő vagy óvodás
hogya ne-ne-ne meg de-de-de
icipicit ebből icipicit abból
mert halandzsanyelven vagy hazugul beszél a néphez
aki ezt mondta nekik itt a béke hadd pihenjen a fáradt
itt a nyugalom aztán nincs belőle semmi
ezért az Igazság szava is
ne-ne-ne meg de-de-de lett nekik
icipici ebből icipici abból
így aztán folyton visszaesnek bedőlnek csalatkoznak
de figyeljete az Igazságra bohócok
akik a népen zsarnokoskodtok Budapesten
mert így szóltatok magatokban szövetségünk a halál
mert az alvilággal szerződötök
ha el is jön mint az ár a megtorlás minket el nem ér
mert a csalás a mi fedezékünk a hazugság rejtekünk
de az Igazság ezt mondja
erős alapra helyezem Európát hogy vízvázasztó legyen
értékes alappal szilárdítom meg hogy a ráhagyatkozónak
ne kelljen futnia
az emberi jogot teszem mércévé és a társadalmi igazságot
mérleggé
jég söpri el a csalás fedezékét a rejteket pedig a víz mossa el
feloszlik halálszövetségeitek szerződéseitek az alvilággal
érvényét veszti
és eljön mint az ár eltipor titeket
akárhányszor jön mindig elragad benneteket
hisz minden reggel eljön meg nappal és éjjel
már megérteni is iszonyú mindezt
mert rövid az ág a nyújtózáshoz a takaró a rejtőzéshez
és felkel az Igazság mint '45 május 8-án és mint
'56-ban felzúdul
hogya megtegye a váratlant hogy elvégezze a szokatlant
most pedig ne bohóckodjatok tovább nehogy szoruljon
a hurok
rájöttem hogy biztos a pusztulás
ezt követeli az egyetemes Igazságosság*

Jegyzetek

Az írás olvasható az Ókorportál bibliatudományi rovatában, a Koltai Kornélia és Götz Andrea által indított bibliafordítási cikksorozatban is (lásd <http://okorportal.hu/oktatas/bibliatudomany>). Aki a Héber Biblia fordításának elméleti és gyakorlati kérdései iránt érdeklődik, itt számos további érdekességet talál. *(A szerk.)*

- 1 Sáenz-Badillos 1996, 52.
- 2 Waard–Nida 2002, 251–253.
- 3 Koltai 2012, 50–52.
- 4 Childs 2001, 204.

- 5 Childs 2001, 207.
- 6 Jesája könyvének „asszír ciklust” alkotó mondásgyűjteményről, valamint a jesájai autenticitás kérdéséről jó összefoglalást ad Rózsa 1996, 98–99.
- 7 Lásd Blenkinsopp 2000, 393.
- 8 Lásd Childs 2001, 207; Blenkinsopp 2000, 388.
- 9 Childs 2001, 207.
- 10 Blenkinsopp 2000, 389.
- 11 Vö. Waard–Nida 2002, 12, 63, 67 stb.
- 12 Waard–Nida 2002, 57.

Bibliográfia

Blenkinsopp, Joseph 2000. *Isaiah 1–39, A New Translation with Introduction and Commentary*. New York.

Childs, Brevard S. 2001. *Isaiah*. The Old Testament Library. Louisville, Kentucky – Westminster.

Koltai Kornélia 2012. „»Berekesztett kert«. Gondolatok a bibliafordítás korlátairól a 2010-es Énekek éneke fordítói verseny kapcsán”: *Ókor* 11/2, 50–52.

Rózsa Huba 1995. *Az Ószövetség keletkezése I.* Budapest.

Sáenz-Badillos, Angel 1996. *A History of the Hebrew Language*. Cambridge.

Waard, Jan de – Nida, Eugene A. 2002. *Egyik nyelvről a másikra. Funkcionális ekvivalencia a bibliafordításban*. Ford. Pecsuk Ottó. Budapest.

Pásztókai-Szeőke Judit régész, 2007 és 2012 között az Európai Unió Kultúra Programja által támogatott *DressID: Clothing and Identities – New Perspectives on Textiles in the Roman Empire* nemzetközi kutatási projekt *Production and Trade* kutatócsoportjának vezetője (www.dressid.eu). Főbb kutatási területei: római provinciák régészete, pannoniai textilművesség, textilművesség és társadalom kapcsolata a régészeti korokban, valamint a római viselet.

Legutóbbi írása az *Ókorban*:
Császármetszés-ábrázolások római kori guzsalyokon (2010/2).

Annette Paetz gen. Schieck klasszika archaeológus, 2012-ig az Európai Unió Kultúra Programja által támogatott *DressID: Clothing and Identities – New Perspectives on Textiles in the Roman Empire* nemzetközi kutatási projekt menedzsere (www.dressid.eu). Jelenleg a Deutsches Textilmuseum Krefeld (Németország) igazgatója. Fő kutatási területe: ókori textilek.

Bevezetés

Ahogy Cassius Dio (LXXV 2. 6) leírásából is megtudhatjuk, az itáliai civil lakosság megütközve fogadta Septimius Severus pannoniai határvidékről Rómba érkező csapatait – a római katonák általuk korábban nem tapasztalt, szokatlan kinézete miatt. Nem véletlenül lepődtek meg, hiszen a Kr. u. 3. századi pannoniai sírköveken megörökített római katonai viselet, amely egy pár hegyes orrú bakancsból, hosszú, szűk ujjú tunicából, köpenyből és nemegyszer hosszú nadrágból állt, szembeötlően különbözött a korábbi, Kr. u. 1–2. században megszokottól.

Ennek az új katonai öltözetnek az eredetére vonatkozóan megoszlanak a vélemények. A leginkább elterjedt feltételezés szerint, mely a gyapjúköpenyből, hosszú ujjas gyapjú tunicából és hosszú, szűk nadrágból álló thorsbergi leletegyüttest veszi alapul, a 3. századi katonák öltözetét alkotó új ruhadarabok (a hosszú ujjas tunica és a hosszú nadrág) az Európában élő bennszülöttek ruhásládájából került át a római katonák ruhatárába, mégpedig először az északi tartományokban vagy a határokon túlról sorozott segédcsoportokban szolgálók közvetítésével. E vélemény követői tehát a római katonai viseletben a 2–3. század fordulóján bekövetkező és ikonográfiailag is jól dokumentálható változást elsősorban a növekvő germán befolyásra vezetik vissza.

Mások is leginkább a helyi, európai hatások kizárólagosságát hangsúlyozzák, azonban szerintük a fenti változás nem etnikai eredetű, hanem a 2–3. század fordulóján bekövetkező klimatikus változásoknak, a korábbi melegebb és szárazabb éghajlat hűvösebbé és csapadékosabbá válásának tudható be.

Jelen dolgozatban egy több mint egy évtizede Komárom-Szőnyben (római Brigetio) feltárt, Kr. u. 2. század végére vagy a 3. század első felére keltezhető római kori falfestmény alapján érvelünk amellet, hogy az említett katonai viselet egyes díszítő elemei szír eredetűek voltak, és a teljes összeállítás különböző hagyományok ötvöződésének eredményeként alakult ki.

Inspiráció, imitáció és imázs

A Kr. u. 3. századi katonai viselet szír eredetű elemei

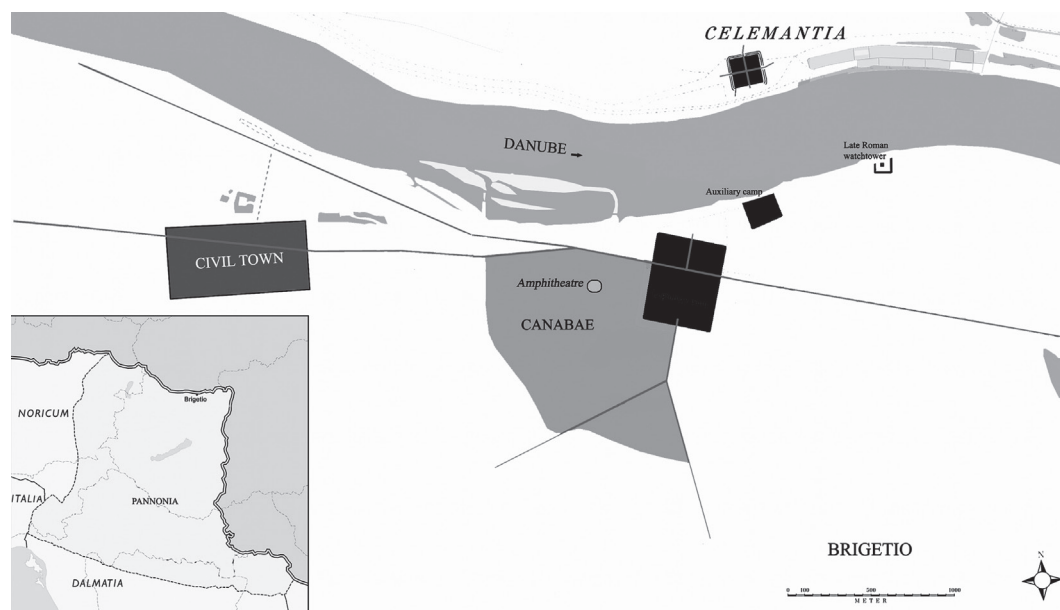
Pásztókai-Szeőke Judit –
Annette Paetz gen. Schieck

Brigetio és a falfestmény

Az egykori római Brigetio (1. kép) a Duna jobb partján helyezkedett el, és három különböző települési egység alkotta: a legio I adiutrix tábora, az azt körülölelő civil település (*canabae*), valamint egy, ezektől mintegy 3 km-re nyugatra fekvő másik polgári település (*municipium*, később *colonia* ranggal). Azokat az időszakokat leszámítva, amikor a fent említett legio csapategységei más térségekben harcoló római expedíciós hadsereg részeként (például Caracalla alatt keleten) távol voltak a Duna-vidéktől, az egész legio a brigetioi állandó táborhelyén állomásozott, kiszolgált katonái pedig gyakorta telepedtek le Pannoniában, nem egyszer éppen Brigetióban.

Az epigráfiai adatok azt mutatják, hogy a helyi bennszülött népesség alulreprézantált volt a polgárváros lakosai körében. A markomann háborút követően Brigetio lakosságának összetétele jelentős átalakuláson ment át, és a keleti származású polgárok nyilvánvalóan jelentős befolyással rendelkező tagjai lettek a helyi közösségnek. A városi önkormányzatban is jelentős számban találunk szír eredetű tagokat, decuriói közt szír származású kiszolgált katonák is tevékenykedtek.

1999 és 2001 között Brigetio polgárvárosában egy leletmentés során sikerült az ún. III. római ház falfestményeinek maradványait feltárni. A régészeti kutatás korlátozott lehetőségeiből adódóan ugyanakkor a római épületnek csak azok a részei kerültek dokumentálásra, melyek a jelen kori melléképület, valamint a modern ház udvara és a tervezett garázs jövőbeni alapjai alatt terültek el (összességében 21,46 m²-en). A régészeti munkálatok során feltételezhetően egy oszlopos körfolyosóval övezett (peristylumos) udvar oldalfalairól lezuhalt falfestmény maradványai kerültek elő összefüggő egységekben és számtalan töredékben a leomlott tető érintetlen rétege alatt, a kavicsos-agyagos római járósíntre hullva. Habár a római falfestmény konzerválása és a fennmaradt töredékek összeillesztésének embert próbáló munkája máig nem fejeződött be, az már most világosan látható, hogy a peristylum oldalfalait egy folytatólagos képi program díszítette, és a

1. kép. A római kori Brigetio (Páztókai-Szeőke Judit rajza)

teljes nyugati fal, valamint az északi fal nyugati végét díszítő festmény elméleti rekonstrukciója elkészíthető. Mikor a római épületet a 3. század folyamán tűz emésztette el, a peristylum kifestése még nem készült el teljes egészében.

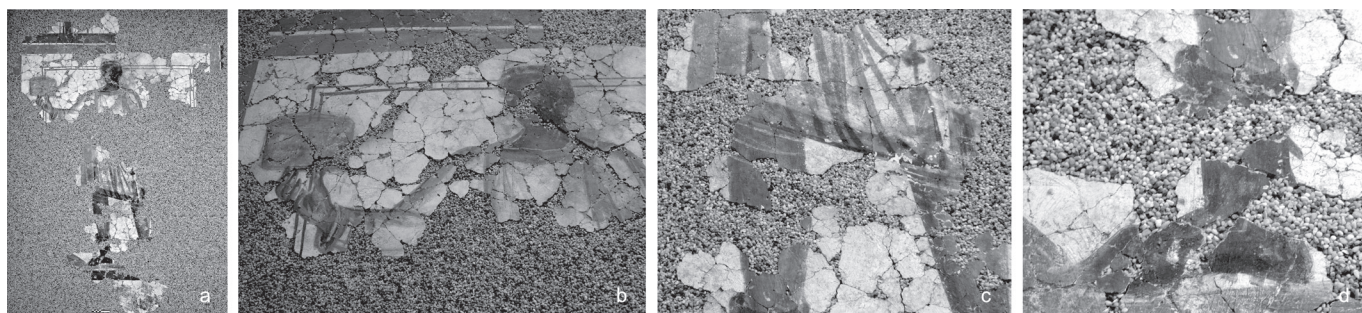
Az agyagtéglákat és falfestménytöredékeket is tartalmazó érintetlen omladékrétegből a Kr. u. 2. és 3. század fordulóját megelőző időszakra keltezhető terra sigillata-töredékek, valamint egy Severus Alexander kori, felfüggesztésre alkalmas, ezüstkeretbe foglalt, samosi bronzérme került elő. A késő seve-

rusi kelteztést a brigetiói polgárvárosban másutt tett megfigyelések indirekt módon megerősíteni látszanak: az itteni épületeket lakosaik a Kr. u. 3. század 30-40-es éveiben hagyhatták el, újbóli benépesülésükre-újjaépítésükre pedig nagy valószínűséggel csak Aurelianus és Probus uralkodása alatt (Kr. u. 270-es évek) kerülhetett sor.

Amint azt már korábban említettük, egyelőre csak a peristylum nyugati faláról készült elméleti rekonstrukció áll rendelkezésünkre (2. kép). Az alsó zóna három különböző négy-

2. kép. A brigetiói III. épület falfestményének elvi rekonstrukciója (Kurovszky Zsófia és Harsányi Eszter felvétele)

3. kép. A bal oldali emberalak
(fotó: a: Harsányi Eszter és Kurovszky Zsófia; b: Annette Paetz gen. Schieck; c–d: Pásztókai-Szeőke Judit)

szögletes paneltípusból épül fel: egyikük középpontjában egy emberalak áll, melyet egy nagymacskaféle kifeszített bőrét ábrázoló újabb egység követ, a harmadik pedig stilizált virágkandelábert ábrázol.

Esetünkben azonban a két emberi alak a leginkább figyelemre méltó: mindkettő egy-egy álló férfit ábrázol, akik egyforma tunicát viselnek, de eltérő módon. A jobb oldali alak fejét hátrahajtva jobb kezével valamilyen ételt helyez a szájába, nagyméretű textíliával fedett bal alkarján pedig ovális, ezüsből vagy üvegből készült tálcát egyensúlyoz (4. a és b kép). A tálcán három egymással párhuzamosan elhelyezett hosszúkás tárgyat ábrázoltak, melyek egyik vége zöld, és hegyben végződik, míg a másik megvastagított, és fehér színű. A jelenleg elfogadott értelmezés szerint ezek grillezett tavaszi pórőhagymák (latinul *porri capitati*) lehetnek.

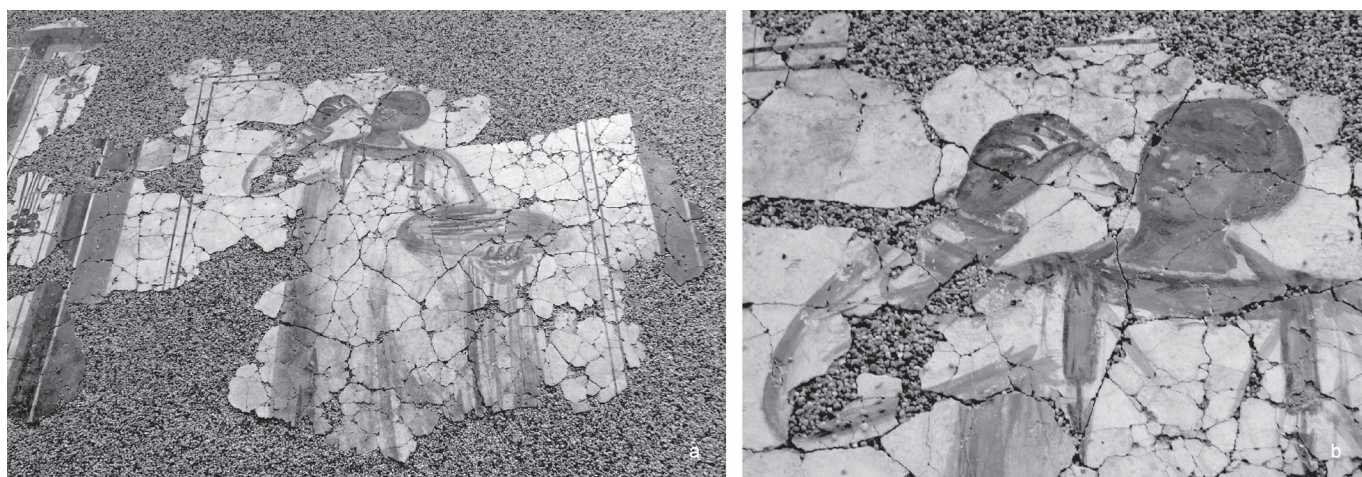
A bal oldali alak bal karját teste mellett lelógatja, míg jobb karját szinte függőlegesen kinyújtva felfelé fordított kezének ujjain egy henger alakú tégelyt egyensúlyoz. Ebben az edényben talán a hagymához felszolgált szőszet kínálhatta.

Mindkét férfi fiatal felnőtt, sötét arcbőrű, simára borotvált, dús, sötét haját rövidre vágva viseli (3. a–b és 4. a–b kép). Öltözetük egységesen fehér alsóruhájuk felett, mely a külső réteggént viselt ruhadarab nyaknyílásában, valamint annak ujjá alól villan ki, csuklógig érő, szűk ujjaitól eltekintve bő szabású, térd alá érő, fehér alapon szimmetrikusan elrendezett sötétvörös motívumokkal díszített tunica (3. a és 4. kép).

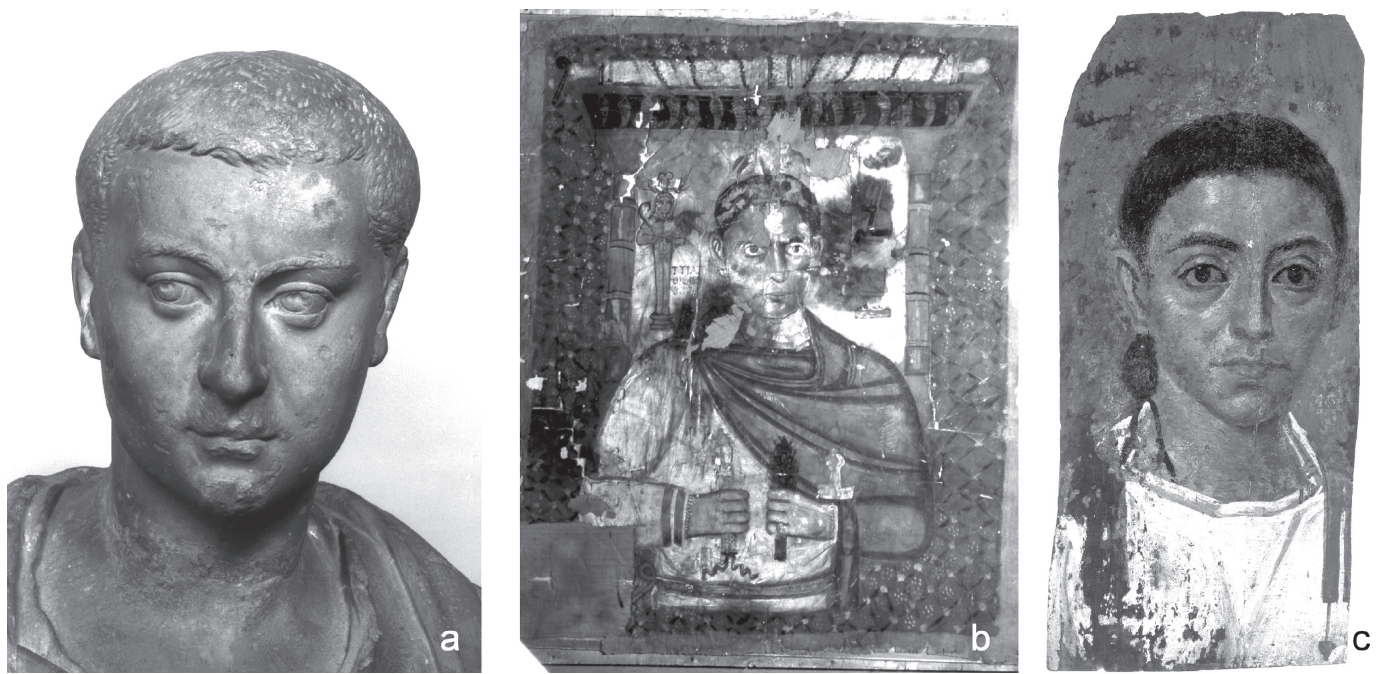
A tunica formája és részletei leginkább a jobb oldali figura ábrázolásán vizsgálhatóak. Míg ez az alak öv nélkül viseli a

fenti ruhadarabot, addig a másik talán felövezve hordhatta, bár az öv ábrázolását (mind ez idáig) nem lehetett a falfestmény töredékeiből rekonstruálni. Az így magasabban húzódo ruhaszegély alól valamiféle alsóneműnek tartható ruhadarab részletei is elővillannak: minthogy az alak alsó lábszárait ugyanazzal a színnel festették meg, mint az arcot, feltételezhető, hogy a láb ezen alsó részét pőrén ábrázolták. Megközelítőleg a térdék magasságában enyhén ívelt fehér vonalak láthatóak, melyek véleményünk szerint egy könnyű fehér szövetből készült, tunica alatt viselt térdnadrágra engednek következtetni. Hasonló hosszúságú (alsó)nadrág kilógó szárai figyelhetőek meg egy Ares nevű, övvel viselt hosszú ujjas bő tunicát és a brigetiói falfestményen ábrázolthoz nagyon hasonló, magas szárú bakancsot viselő katona sírsztéléjén is.

Brigetióban a bal oldali férfi magas szárú, sötét lábbelibe bújtatott lábait sötétbarna, lábszárig érő zoknival ábrázolták (3. d kép). Ez a lábbeli, amint arról a talpát sűrűn borító bakancsszegek is egyértelműen tanúskodnak, inkább volt utcai, mint beltéri viselet. A lábfejen és a lábszáron nyitott bakancsot egymáson keresztbe futó és bújtató füleken átvezetett fűző erősítette a lábra. A brigetiói falon megörökítetthez nagyon is hasonló római kori bőr lábbelik birodalomszerte kerültek elő régészeti leletként. A szakirodalomban Ramshaw-típusnak elnevezett magas szárú bakancsot a többi római lábbelitől egyértelműen megkülönbözteti a bújtatókkal és fűzővel együtt azonos darabból kiszabott, elöl nyitott egyedi felsőrésze. A régészeti leletek alapján ez a típus a Kr. u. 2. század végétől

4. kép. A jobb oldali emberalak (Anette Paetz gen. Schieck felvétele)

5. kép. Az egyiptomi ábrázolások

(forrás: a: www.arachne.uni-koeln.de; b: B. V. Bothmer és K. Parlasca; c: J. Laurentius Antikensammlung, SMB felvétele)

kezdődően a 3. század folyamán használatban volt az egész birodalomban. A Brigetióban ábrázolt bakancs csúcsban végződő, hegyes orra is a 3. századi keltezés mellett szől, hasonló orrkialakítású lábbelik láthatók a római katonák Pannoniából ismert 3. századi sírkőábrázolásain is.

A tunica nyaknyílását körben széles, sötétvörös csík keretezi, amelyből a nyílás mindkét végén nyílhegyben (*sigillum*) végződő függőleges csíkok (*clavi*) futnak le a mellkas közepéig (3. b és 4. b kép). Mindkét vállat egy-egy sötétvörös, a *clavi*hoz kapcsolódó háromszög borítja. Ugyanez a nyílhegyben végződő motívum ismétlődik meg a tunica aljának díszítésében, azonban itt felfelé mutat (*paragaudae*) (3. a és c, valamint 4. a képek). A ruhada-

rab hosszú, szűk ujjainak csuklóhoz közeli szegélyét pedig két, egymással párhuzamosan futó keskeny csík (*manicae*) díszíti.

Noha a Kr. u. 3. századtól kezdődően a tunicák díszítésének fentivel egyező elrendezése egyre általánosabbá vált, és a római kori ábrázolások által is kellőképpen jól reprezentált, a *clavi* és *paragaudae* végeit díszítő *sigilla* ritka és Annette Patetz gen. Schieck kutatása szerint a katonatisztek alkalmi öltözetét díszíthette. Az ábrázolások és a fennmaradt textilmaradványok a nyílhegyben végződő *clavi* két fajtájáról: szimpláról és dupláról tanúskodnak (3–4; 5. b–c és 7. kép), melyek egykor talán valamiféle különbségtételre is szolgálhattak. Egyelőre a nyílhegyben végződő bíbor színű *clavival* és *paragaudae*-

val díszített tunicák jelentik az egyetlen olyan ismert római ruhadarabot, amelyről egyáltalán feltételezhető, hogy egykor a korabeli katonai egyenruha részét képezte.

Képi ábrázolások Egyiptomból és Szíriából

Jelen tudásunk szerint a brigetiói fal-festmény a hosszú ujjú, bíbor színű, nyílhegyekben végződő *clavival* és *paragaudae*val díszített fehér tunica egyetlen ismert európai ábrázolása. További képi megjelenítései (fal-festmény, halotti lepel, múmiaportré és mozaik formájában) a Földközi-tenger keleti medencéjéből, így Szíriából és Észak-Afrikából ismertek. A tunicát kivétel nélkül mindig férfiakon ábrázolják (5. b–c és 6. kép).

6. kép. A dura-europosi Terentius-falfestmény ábrázolása

(Cumont, F. 1926. *Fouilles de Doura-Europos (1922–1923)*. Paris, pl. L nyomán)

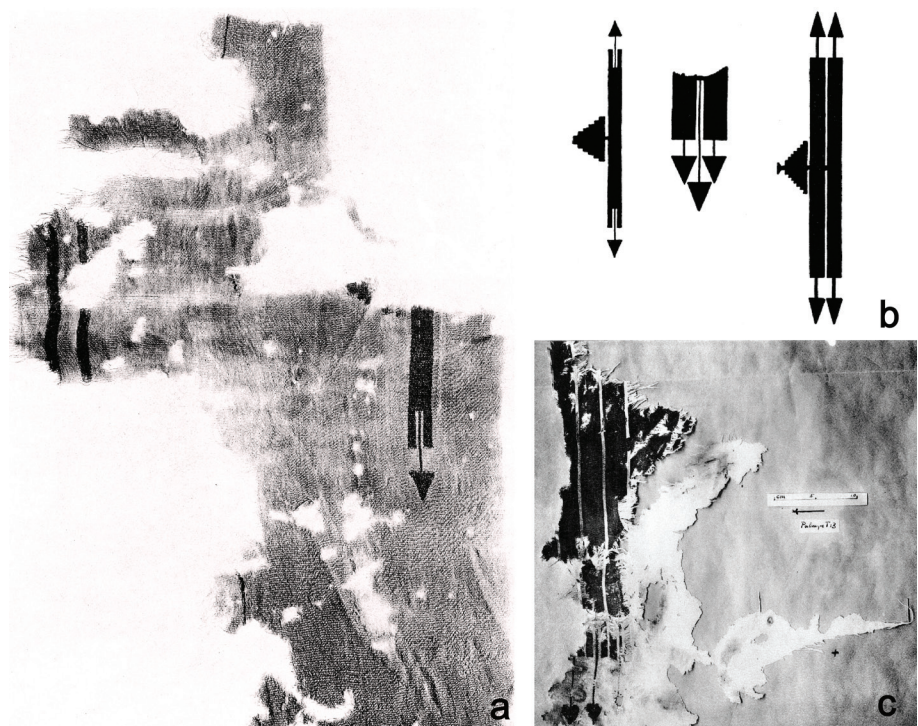
Egyiptomból két olyan festményről tudunk – egy festett halotti lepelről és egy múmiaportréről (5. b–c kép) –, melyek a tunica felső részét részletezve jelenítik meg. Egy harmadik ábrázolás Szíriából, Dura-Europosból ismert (6. kép).

Az egyiptomi halotti lepel egy általunk itt tárgyalt tunicába öltözött fiatal férfit ábrázol, akinek megjelenését okker színű köpeny, katonai gyűrűcsatos öv, kard és egy aranygyűrű egészíti ki. A festmény egy nagyméretű lenvászonra készült, melyet a Nílus nyugati partján fekvő Deir-el-Medinében találtak, itt a közép-egyiptomi Luxorral/Thébával szemben táborozott egy katonai egység. A leplen ábrázolt férfi valamikor a Kr. u. 3. század első harmadában hunyhatalom el, és eltemetését teljes mértékben a korabeli egyiptomi szokásoknak megfelelően szervezték meg. A görög nyelvű feliratról nevének is megtudjuk: a római hadsereg tisztjeként megjelenített elhunytat Tyranosnak hívták.

A halotti leplen részletekbe menően ábrázolt öltözet feltűnő hasonlóságot mutat a Dura-Europosból ismert falfestményen megjelenített tisztjekével. Ez a falkép jobb oldalán két sorban álló római tisztet, középen egy katonai jelvényhordozót és az isteneknek oltárnál áldozatot bemutató fő alakot jelenít meg. A festményhez kapcsolódó felirat egyértelműen megnevezi az ábrázolt személyeket, és a jelenet katonai kontextusa felől sem hagy semmiféle kétséget: a középpontba állított fő alak Julius Terentius tribunus, akit a cohors XX Palmyrenorum elit egységének tisztikara kísért. Az ábrázoláson látható alakok öltözete azonos: mindannyian sötétvörössel díszített fehér, térd fölé érő tunicát viselnek övvel, az összeállítást pedig hosszú szárú, sötétbarna szűk nadrág és barnás fekete magas szárú bakancs teszi teljessé (6. kép). Sajnos a fehér tunicák díszítésének tekintetében a falkép ábrázolása nem túlságosan részletező, mindenestre jól kivehető, hogy a nyaknyílást és az alsó szegélyt minden esetben széles sötétvörös csík keretezi, valamint hasonló színű *manicae* látható a ruhaujjakon is. Ez a sötétvörös–fehér színkombináció, valamint a díszítések elrendezése is megegyezik a fent tárgyalt Tyranos ábrázolásán megfigyelttel (5. b kép), így feltételezhető, hogy a Dura-Europosban elnagyoltan ábrázolt *clavi* és *paragaudae* is a nyílhegyben végződő, a vállakon egy-egy háromszöggel kiegészülő díszítés kevésbé részletező megjelenítése. Ezt a feltevést megerősítik a Dura-Europos hasonló korú régészeti jelenségeiből származó eredeti textilleletek is.

Szíriából és Egyiptomból származó régészeti textilleletek

Fehér háttérbe szőtt, nyílhegyben végződő bíbor színű csíkokkal díszített római kori textileket egyelőre Egyiptom Arab-, valamint Szíria keleti sivatagából ismerünk (7. a–c kép). Az ilyen leleteket felvonultató legjelentősebb lelőhely, az egyip-

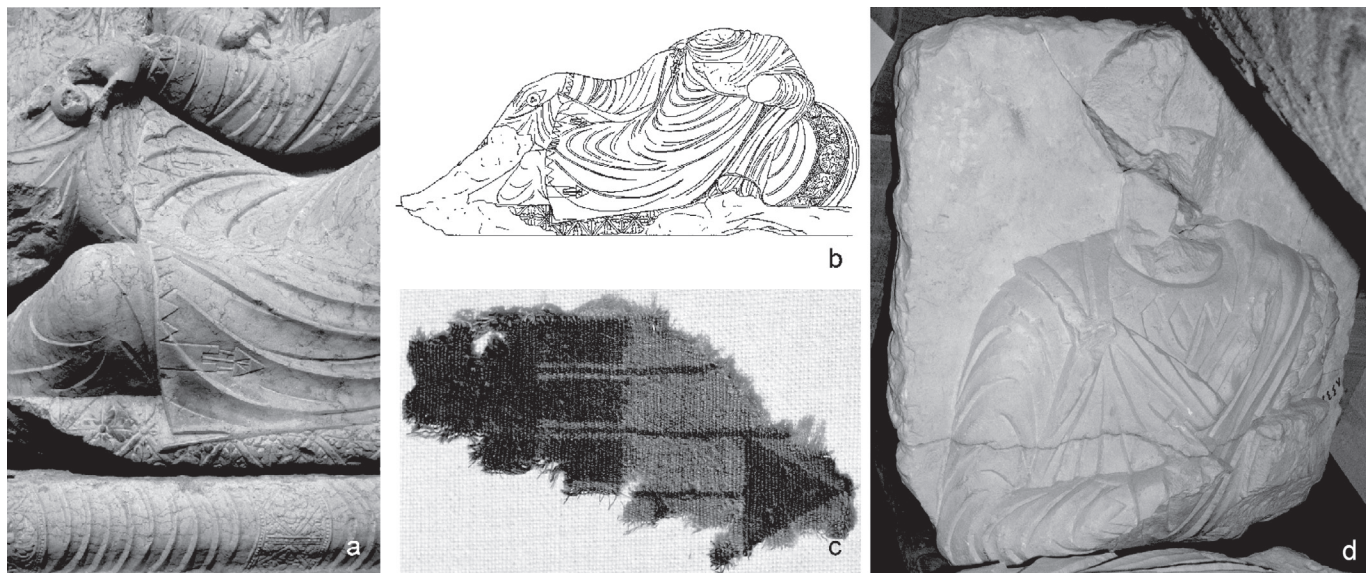
7. kép. Textilmaradványok Dura-Europosból és Palmyrából (Pfister, R. – Bellinger, L. 1945. *The Excavations at Dura-Europos... Final Report IV. Part II. The Textiles*. New Haven, pl. VII. 3 nyomán)

tom keleti sivatagban római praesidiumként működő Didymoi textil-leletanyagát csak nemrégiben közölték. A praesidiumok a sivatagon áthaladó karavánok számára védett pihenőhelyet és vizet nyújtó, katonai egység által őrzött táborhelyek voltak, melyekbe a Kr. u. 2. század végén vagy a 3. század elején a sivatagi karavánutak védelmében már nagy tapasztalattal rendelkező egységeket telepítettek. Nem meglepő tehát, hogy egy Koptosból származó felirat szerint ezt a funkciót Palmyrából származó szír csapategység látta el.

Az ismert feliratok szerint Didymoi Kr. u. 76/77-ben alapították, majd 240 körül hagyták fel. Az erődön belül talált számtalan római kori textil közül kilenc természetes fehér színű, festetlen gyapjúból készült háttérbe szőtt, bíborra színezett, (szimpla és dupla) nyílhegyben végződő motívumokat mutat. A jól dokumentált rétegeknek köszönhetően ezeket a töredékeket meglehetősen bizonyossággal a Kr. u. 2. század végére vagy a 3. század első felére lehet keltezni. Minthogy a régészeti lelőhely elsősorban egy katonai egység állandó állomáshelyeként szolgált, feltételezhető, hogy a kilenc textiltöredék a csapat egykori tagjai elhasználódott és kidobott ruhadarabjainak maradványaként azonosítható, és a minta ismétlődése és a viszonylag nagyszámú előfordulása alapján az sem zárható ki, hogy a katonai alakulat egyenruhájához tartoztak.

A Kr. u. 256. évet megelőző időszakra keltezhető és a didymoi textilekhez hasonló darabokat már az 1920-as évek feltárásai óta ismerünk a szíriai Dura-Europosból is (7. a–c kép).

Az ismert darabok egy része esetében a díszítés valódi, kagylóból nyert bíborral színezett, míg mások ugyan hasonló árnyalatot mutatnak, azonban ez különböző növényi színezőanyagok kombinációjának köszönhető. Nyilvánvaló, hogy a fenti motívumnak nemcsak a formája, de bíbor színe is meghatározott volt.

8. kép. Helyi szír viselet ábrázolásai és szövetmaradványa Palmyrából (a és c: Palmyra-Archiv Bern, A. Schmidt-Colinet felvétele; b: Seyrig, H. 1937. „Armes et costumes iraniens de Palmyre”: *Syria* 18, 21, fig. 12. nyomán; d: Annette Paetz gen. Schieck felvétele)

A nyílhegyben végződő bíbor színű *clavi* és *paragaudae* eredete

A fennmaradt textilelemek, valamint a képi ábrázolások együttes vizsgálata alapján egyértelművé vált, hogy a nyílhegyben végződő bíbor színű *clavi*, *paragaudae* és a vállon elhelyezett háromszögek katonai környezetben fordulnak elő, továbbá feltételezhető, hogy különböző katonai rangokat szimbolizálhattak. Ezek először a Földközi-tenger keleti medencéjében, Szíriában és Egyiptomban tűnnek fel a Kr. u. 2. század végén és a 3. század első felében, de a palmyrai sírokból származó textilelemek, valamint az elhunytak ábrázolásainak (lakomázó szír férfialakok) közeli vizsgálata rávilágít arra is, hogy a felsőruhák díszítésének ehhez hasonló elrendezése és fehér-bíbor színkombinációja már a Kr. u. 1–2. század folyamán használatban volt itt a helyi szírek parthusokéval rokon férfiviseletében (8. a–d kép).

A palmyrai sírsztéléken ábrázolt férfiak ingének nyaknyílását, alsó szegélyét, valamint hosszú ujjainak végét háromszögek sora keretezi. A nyílhegy alakú motívumok egyrészt a nyaknyílásnál, a *clavus*-térségben helyezkednek el, másrészt az alsó szegély háromszögösorát zárják le mindkét oldalról. Az ujjakon a háromszögek alkotta egy-egy sort két párhuzamosan futó csík (*manicae*) egészíti ki.

Mind a szobrok, mind a textilmaradványok a helyi társadalom bennszülött eredetű felső rétegéhez tartoztak. Ők voltak azok, akik megengedhették maguknak a költséges temetkezési kamrákat, valamint akik halottaik testének túlvilágra való felkészítésénél a már elhasznált és felvágva újrahasonosított, bár valaha értékes ruhadarabokat ezt megelőzően viselték. Az ábrázolt férfiak öv nélküli, combközépig érő ingben, bő nadrágban, csizmában és jobb vállon összeerősített köpenyben jelennek meg. Mind az ingeket, mind a nadrágokat a szegélyek mentén, valamint középvonalukban függőlegesen futó sávban szőtt minták díszítették.

A palmyrai szírek hagyományos férfiviseletében ilyen módon alkalmazott motívumok valamiképpen utat találtak a ró-

mai katonai viseletbe is. Nem zárható ki, hogy éppen Szíria és Egyiptom területén, Severus-kori újjászervezése idején adaptálhatta az ottani katonaság, amikor is szír, elsősorban palmyrai eredetű segédcsoportokat vezényeltek az egyiptomi keleti sivatag kereskedelmi útjainak védelmére. A díszítés meggyökerezését a római katonai közegben elősegíthette, hogy eredeti, szír környezetben a férfierények megjelenítőjeként olyan szimbólum lehetett, amelyet a rómaiak is könnyen sajátjuként adaptálhattak, hiszen a római társadalom által is használt színkombinációt alkalmazták ezen értékek kifejezésére: így a „hivatalos szolgálatot teljesítő” római szenátorok és lovagok jól látható megkülönböztetésére többek között tunicájuk eltérő szélességű bíbor csíkjai szolgáltak. A széles bíbor csíkot (*latus clavus*) kizárólag a szenátorok, míg a keskenyebbet (*angustus clavus*) a római lovagok is viselhették.

Az általunk is tárgyalt tunica nem sokkal azt követően, hogy a Keleten tartózkodó római katonaság sorain belül szélesebb körben is elterjedt, a római csapategységek mozgása útján a birodalom más tájaira is könnyen eljuthatott. Így Brigetióba is, azoknak a pannoniai alakulatoknak a jóvoltából, melyeket a keleti hadjáratokban távoli vidékekre vezényeltek, így az Euphratéshez (például Zeugmába) is, majd a harcok végeztével eredeti állomáshelyükre, például Pannoniába vezényelték vissza őket. A Keletről Közép-Európába hazatért csapatok egyszerűen magukkal hozhatták az ott beszerzett ruhadarabokat, de a megismert új technikákat, mintákat tartalmazó mintakönyveket is, vagy éppen az ottani kézművesek közül néhányan visszakísérhették őket a távoli északra szerencsét próbálva, ami a későbbiekben a helyi gyártást is lehetővé tette.

A katonai csapategységek igényeit azonban abban az időben sem feltétlenül kellett helyi forrásokból kielégíteni, erre vonatkozóan más lehetőségek is rendelkezésre álltak: így például más katonai csapatokhoz hasonlóan a legio I adiutrix saját ellátására távolsági kereskedelem útján is beszerezhetett nagy mennyiségű ruhaneműt. Figyelembe véve, hogy az epigráfiai adatok a 2. század végétől jómódú szírek folyamatos jelenlétéről tanúskodnak Brigetióban is, feltételezhetjük, hogy ők

továbbra is virágzó és jövedelmező kapcsolatot tarthattak fenn egykori hazájukkal és az ott élő kézművesekkel. A gyakorlat, hogy ilyesfajta távolsági tranzakció lebonyolítására közvetítőt alkalmazzanak, nyilvánvalóan nem volt ismeretlen a Brigetióban állomásozó legio számára sem, mint arról egy ismeretlen lelőhelyű, Kr. u. 1. századra keltezhető ezüsttál felirata tanúskodik. Az erősen rövidített szöveg szerint a nemesfém edényt a fent említett csapategység egyik különítménye ajándékozta egy bizonyos Aemilianusnak, aki ruhakereskedőként (*vestiarius*) Galliában vagy Cappadociában bonyolított le üzletet a legio nevében. Talán éppen nagyobb mennyiségű ruhanemű beszerzését intézte a legio I adiutrix számára. Hozzá kell tennünk, hogy a többnyire Brigetióban állomásozó, de több keleti katonai expedícióban is részt vevő csapategység maga is szoros kapcsolatot ápolhatott a Szíriában élő és dolgozó textilkészítőkkel és -kereskedőkkel, így a szükséges ellátmányt közvetlenül is beszerezhetette onnan.

Vadászat a nagymacskára

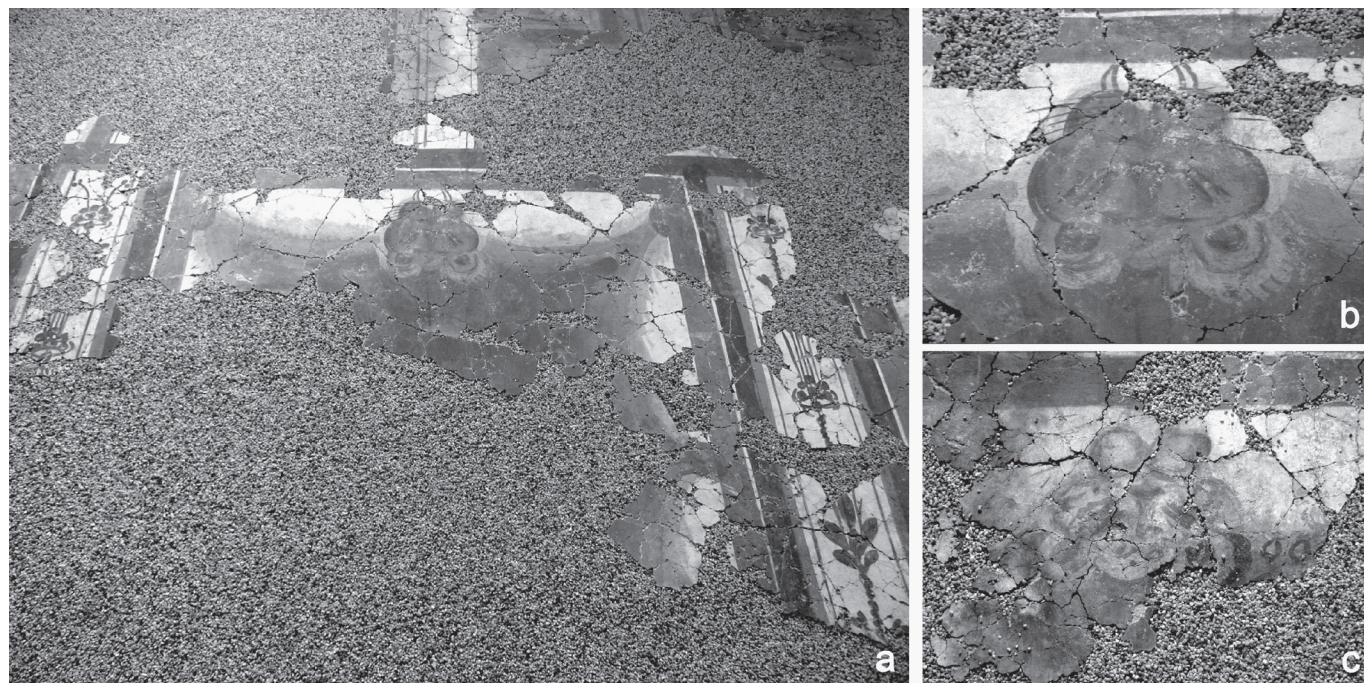
Nyílban végződő *clavival* díszített rövid tunicát lovaglólőtőzékként is viselhettek férfiak, ahogy azt többek között egy Kr. u. 250–275 között feltehetően Alexandriában készített, Róma városában talált aranyozott aljú üveg tál, illetve a Kr. u. 4. századra keltezhető Leptis Magna-i Nílus-villa padlómozaikjának ábrázolása bizonyítja. Mindkettő lovon ülve vadászó férfiakat ábrázol, az üveg tál ábrázolásán vadkanra, a mozaikon egy nőstény és egy hím oroszlánra. A késő római időszak vadászjelenetei tehető férfiak szabadidős tevékenységének ábrázolásával a férfias élet ideálját jelenítik meg, továbbá az egyén gazdagságát, hatalmát, valamint erejét és ügyességét szimbolizálják, mely utóbbi erényeket a legyőzendő, különösen veszélyes vadállatok jelenléte tovább hangsúlyoz.

Bár a brigetiói falfestmény a tárgyalt tunica térd alá érő, hosszú, felővezetlen változatát szintén ábrázolja – amely inkább lakomák, és nem a vadászatok kényelmes viseletének felelhetett meg –, a lakoma-elem mellett az elejtett nagyvadak kifeszített bőrének képében mégis tartalmaz vadászatra történő utalást is (9. a–c kép). Az Észak-Afrikában egykor honos, de a Kárpát-medencében ismeretlen nőstényoroszlán és párduc bőre ez esetben nemcsak vadászuk gazdagságát, fényűző életvitelét hangsúlyozza, de férfias erejét és virtusát szimbolizáló egzotikus vadásztrófeaként is értelmezhető.

Kijelenthetjük, hogy a Brigetióban ábrázolt férfiak megjelenésén túl a nagymacskák feltűnése is a Római Birodalom észak-afrikai és keleti területei felé mutat. Minthogy a brigetiói falfestmény az építmény legutolsó (újja)építési fázisához kapcsolható, a III. épület nagymacska-ábrázolásai talán a megrendelő kilitére, származására is utalnak.

Konklúzió

A régészeti kontextusból származó textilleletek és a korabeli ábrázolások alapján egyértelmű, hogy a nyílhegyben végződő bíbor színű *clavi* eredete a Kr. u. 1–2. századra keltezhető tradicionális helyi palmyrai viseletben gyökerezik. Ezzel a díszítéssel valószínűleg a kora Severus-kori Szíriában talákozott először a római katonaság, majd innen terjedt el Észak-Afrikába az egyiptomi keleti sivatag karavánútjait ellenőrző és védő szír, elsősorban palmyrai eredetű segédcapatok révén. A római katonai egységek mobilitásának köszönhetően aztán a birodalom más tájaira, így Pannoniába is eljuthatott, véleményünk szerint leginkább talán a keleti hadjáratokban részt vevő római seregekhez rendszeresen áthelyezett pannoniai csapatok eredeti állomáshelyükre történő visszatérésekor. A pannoniai, ezen belül brigetiói feliratok tanúsága szerint Marcus

9. kép. Kifeszített állatbőrök ábrázolása a III. épület falfestményén (Anette Paetz gen. Schieck felvétele)

Aurelius uralkodásától kezdődően jelentős számban telepednek le keleti származású lakosok a tartományban. A Közel-Kelet és Pannonia között fennálló szoros kapcsolat több aspektusa a későbbiekben is kimutatható, egyúttal nagy valószínűséggel állítható, hogy e kapcsolatok kialakulásának kezdeti mozgatórugója éppen a római katonaság lehetett.

Továbbá, minthogy a jelen cikk tárgyát képező, nyílhegyben végződő *clavi* eredetileg is kizárólag férfiak viseletében volt fellelhető Szíriában, hagyományos szimbolizmusának nagy valószínűséggel szintén részét képezhette a férfiertékek egy csoportja (például a bátorság). Minthogy a kortársak megítélése és véleménye szerint a Palmyrából származó szír csapat egységek nem mindennapi katonai erényeket felvonultató, elit alakulatoknak számítottak, a hagyományos viseletük fontos részét képező jellegzetes díszítéseket könnyedén átvehették más katonák, csapategységek is. A római hadseregben szolgálók számára nem okozhatott komolyabb gondot ennek az idegen eredetű szimbólumnak a befogadása és meghonosítása, minthogy azt a római gondolkodásba is könnyedén be lehetett illeszteni: hiszen maga a római társadalom hagyományosan – mind színében, mind formájában – nagyon is hasonló szimbólumrendszert alkalmazott. A római férfiak társadalmi helyzetét és rangját a férfiviselet, így a fehér, illetve gyapjúfehér színű toga és tunica részét képező, különböző vastagságú bíbor csíkok fejezték ki.

Mivel a római hadsereg elhasználódott felszerelését (fegyverzet és egyéb katonai felszerelések, ruházat, lábbeli stb.) a keleti hadjáratok során általában ugyancsak helyi forrásokból, esetenként nagyobb katonai ellátó központokban készült termékekkel pótolták, a hadjárat végeztével ezek a keleten készült tárgyak a visszatérő katonákkal együtt a csapategységek eredeti állomáshelyére kerülhettek, így Pannoniában a dunai határvidékre. Későbbiekben ezek a javak akár a helyi termelés archetípusaiként is szolgálhattak, de nem zárható ki az elhasználódott keleti eredetű ruhadarabok Szíriából történő közvetlen utánrendelése sem.

Bibliográfia

Jelen dolgozat az alábbi tanulmány rövidített, magyar nyelvű változata: Paetz gen. Schieck, A. – Pásztókai-Szeőke, J.: „Power Dressing in Pannonia. Tunics with Arrow-Shaped Purple Decoration Represented in a Roman Wall-Painting from Brigetio”: Alfaro Giner, C. (szerk.): *Political Power and Appearance: Luxury and Dress in the Roman Empire and its Provinces*. València (megjelenés alatt).

Magáról a falfestményről összefoglalóan:

Borhy L. – Harsányi E. – Kovács L. O. – Kurovsky Zs. – Magyar M. – Paetz gen. Schieck, A. – Pásztókai-Szeőke J. – Szamadó E. 2010. *Római kori falfestmények Brigetióból. A komáromi Klapka György Múzeum római kori falfestményeinek katalógusa*. Acta Archaeologica Brigetionensia I/3. Komárom.

Összefoglalásként elmondható, hogy a Brigetióban feltárt falfestmény egyértelműen bizonyítja, hogy egy bizonyos fajta, fehér alapon bíbor színű mintákkal díszített, a palmyrai hagyományokban gyökerező, de a római katonaság által is elfogadott hosszú ujjas tunica legalábbis a 3. század első felében már biztosan használatban volt Európában is. Ebből következően mindenképpen számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy a Kr. u. 3. században ezen a kontinensen szolgáló római katonák öltözte a maga teljességében különböző hagyományok ötvözéséből alakult ki, illetve egyes elemei éppenséggel keleti, szír eredetűek lehettek.

Azt is megállapíthatjuk, hogy a falfestményen ábrázolt elemek többsége az egykori Pannoniában idegen eredetű, egzotikusnak számító luxuscikk volt. Mivel maga a peristylumos épület építészeti típusa, valamint dekorációjának több eleme is mediterrán eredetű, nem zárható ki, hogy a tulajdonos-megrendelő célja éppen a mediterrán életstílus fényűzésének és extravaganciájának megjelenítése volt. Természetesen nem ismerjük az egykori épület peristylumának kifestését megrendelő tulajdonos személyét vagy származását, de valószínűleg tisztában lehetett az ábrázolt ruhadarab kelet-mediterráneumi eredetével, valamint a Duna-vidéken egzotikus fényűzést megtestesítő jellegével. Noha a keleti birodalomrész és Pannonia közt egyelőre csak feltételezhető textilkereskedelem egészében még nem kutatott, mégis valószínűsíthető, hogy abban jelentős szerepet játszott maga a római katonaság, valamint a markomann háborúkat követően Szíriából és Észak-Afrikából Pannoniába nagyobb számban áttelepülő, polgári és katonai háttérrel rendelkező személyek is. A brigetiói épület peristylumát díszítő falfestmény alakjain látható, fehér alapon sötétvörös mintával díszített tunicák eredete is ebben a térségben keresendő, mint amelyek a falkép több elemével együtt a gazdagság, a jólét és a római *savoir vivre* jelképei lehettek ebben a távoli, Duna-vidéki városban.

A Komáromban is ábrázolt tunica bíbor színű díszítéseinek katonai környezetben lehetséges szimbolikájáról lásd az alábbi tanulmányokat:

Paetz gen. Schieck, A. 2010. „Mumienporträts und ihre kulturellen Bezugssysteme – Formen der Selbstdarstellung und des Totengedenkens im römischen Ägypten”: *Mannheimer Geschichtsblätter* 19, 81–98.

Paetz gen. Schieck, A. 2011. „Über das Bildnis eines römischen Offiziers aus Ägypten, textile Überreste und militärische Rangabzeichen im 3. Jh. n. Chr.”: Drauschke, J. – Prien, R. – Ristow, S. (szerk.): *Untergang und Neuanfang. Jahrestagung des Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung e.V., Detmold am 1. 9. 2009*. Tagungsbeiträge der Arbeitsgemeinschaft Spätantike und frühes Mittelalter / Studien zur Spätantike und zum Frühmittelalter 3, 79. Hamburg, 305–333.

Paetz gen. Schieck, A. 2012. „A Late Roman Painting of an Egyptian Officer and the Layers of its Perception – On the Relation between Images and Textile Finds”: Nosch, M.-L. (szerk.): *Wearing the Cloak. Dressing the Soldier in Roman Times. Proceedings of the Military and Textiles Conference, Copenhagen 19. 5. 2008*. Oxford, 85–108.

Hagyományteremtő szándékkal indította útjára 2003 telén a Szépművészeti Múzeum Antik Gyűjteménye „Az évszak műtárgya” kamarakiállítás-sorozatot. A sorozat fő célja, hogy rendszeresen a közönség elé tárja a Gyűjteményben folyó munka eredményeit: egy-egy újonnan megszerzett, illetve restaurált művet, vagy olyanokat, amelyekről új és bemutatásra érdemes tudományos eredmények születtek.

A kiállítás-sorozat weboldala:
classics.mfab.hu/antik_gyujtemeny/evszak_mutargya

A groteszk arcai (és testei)

Mikhail Bahtyin, a 20. század kiemelkedő irodalomtudósa az emberi test ábrázolásának két alapvető típusát állította szembe egymással. Az egyik a klasszikus test, amely önmagába zárt tökéletesség, a másik a groteszk test, amely nyitott a külvilág felé, és azzal folyamatos keveredésben, kölcsönhatásban létezik. Nemcsak a külvilág hatol be a groteszk testbe (amiért ennek irodalmi ábrázolásainál olyan fontos az evés, ivás, szeretkezés), hanem a test is a külvilágba túlhangsúlyozott testrészeivel, mint a nagy orr, has, ülep, phallos vagy púp (1–4. kép). A klasszikus test időtlen, a groteszk test pusztuló és újjászülető. A klasszikus test zártóságából nem következik mozdulatlanság vagy statikus ábrázolás: a klasszikus test is a térben létezik, csak határai határozottan jelöltek. Míg ez a komolyság kultúrájához kapcsolódik, addig a nevetés kultúrájában a groteszk test uralkodik.

A groteszk mint esztétikai minőség megnevezése a 16. században született meg. Nevét az olasz *grotta* (‘barlang’) szóról kapta, mégpedig arról az ábrázolásmódról, amelyet Nero betemetett (és ezért barlangszerű) Róma városi palotájának freskóin figyeltek meg. Ezekon gyakran szinte egybefolyik az

1. kép

4. kép

emberi test a növényi ornamensekkel, egymásba alakulnak át, összefonódnak a különböző eredetű elemek. Az emberi test klasszikus zártságát és integritását megkérdőjelező, bahtyini értelemben groteszk ábrázolásnak azonban a névadástól függetlenül is lényegében folyamatos volt a hagyománya az európai kultúrában az ókortól legalább a reneszánsz végéig. Így a kiállított, Leonardo da Vinci rajza után Wenzel Hollar (1607–1677) által készített rézkarc groteszk portréi (5. kép) ugyanúgy mutatják a korábban említett, túlhangsúlyozott, torz vonásokat, mint a hellénisztikus terrakották. Jacques Callot francia grafikusművész (1592–1635) rézkarc-sorozatának képein (6. kép) pedig a bahtyini groteszk felfogásmód legfontosabb közege: a karnevál, a vásár jelenetei elevenednek meg. A metszeteken a háttérben jelenik meg a vásártéri sokaság, és az előtérben szereplő párosok nekik mutatják be a *sfessania* nevű, a középkor végén kialakult táncot, amely eredetileg a keresztények és mórok harcát szimbolizálta. Ezek a vásári mutatványosok – a tollas kalapos, szűk ruhás „katonák” és a bő ruhás, hatalmas karimájú kalapot viselő „bohócok” – vehemens mozdulatokkal és obszcén gesztusokkal, gyakran testüket fájdalmasan kicsavarva provokálják egymást, karddal vagy éppen kobozzal „viaskodnak” a nézők szórakoztatására.

Ez az ábrázolási hagyomány azonban a 18. század végére megváltozik: a romantikus groteszk – az európai kultúra újkori elkomolyodásával összefüggésben – már elveszítette felszabadító, egyetemes kinevető jellegét, és komor, fenyegető, ijesztő lett. A klasszika archeológiában a szó a romantikus groteszk je-

8. kép

10. kép

5. kép

lentésben vált általánossá (minthogy a tudományág kialakulása is erre a korszakra tehető). Már nem azt nevezik groteszknak, ami nevetséges, vidám (ezt inkább karikatúrának), csak ami egyszerűen torz vagy rút.

A görög művészet hellénisztikus korszakában (Kr. e. 3–1. század) a test groteszk ábrázolása korábban soha nem látott jelentőséget kapott. Ez a realiztikus részletekben vájkáló irányzat olyan korábbi ikonográfiai típusokkal kapcsolódott össze, mint a pocakos Silénoszé (7. kép) vagy az emberi test

6. kép

integritását megkérdőjelező satyrosé: mindkettő a komolyság világát eleve felforgató Dionysos szférájába tartozik. Már a hellénisztikus kor előtt is voltak a görög művészetben olyan ábrázolások, amelyek a klasszikus, ideális emberi test helyett, illetve azzal szemben torz, abnormális alakokat jelenítettek meg. Kr. e. 630 körül jelentek meg azok a korinthusi feketealakos vázák, amelyek kitömött ruhájú táncosokat vagy mulatózókat ábrázolnak. Az alakok jelentős hasonlóságot mutatnak az ókomédia (Kr. e. 486 – 400 k.) színészeivel, akiket számos későbbi, 4. századi dél-itáliai vázán is megőrkítettek: kitömött, rövid chitont, nagyméretű phallost, valamint groteszk, torz maszkot viseltek. A kitömött mulatózók egyes későbbi képviselőinél, amelyeket a Kr. e. 6. század közepe után már ritkán ábrázoltak, megjelenik ez a phallikus aspektus is, ám a komikus maszk ekkor még hiányzik. A korai karikatúrák másik jelentős csoportja a boiótiai Thébai közelében található Kabeirionból került elő. A külsőre Dionysoshoz hasonló Kabeiros és a pohárnok fiúként ábrázolt Pais („a Fiú”) szentélyében számos olyan figurális díszítésű, feketealakos – a Kr. e. 5. század második és a 4. század első felében készült – ivóedényt találtak, amelyeken pocakos, karikírozott arcvonásokkal és nagy phallosszal ábrázolt szereplők, továbbá pigmeusok és lakomázók tűnnek fel. A jól azonosítható mitológiai jelenetek paródiái közt Odysseust több darab is megőrkíti.

Az ókori művészeti groteszk par excellence műfaja azonban a hellénisztikus agyag kispasztika. A terrakották zöme fejtördék; a szobrok nyakrésze ugyanis a földre kerülve könnyen sérülhetett, de az illegálisan kiasott leletekről is gyakran letörték a „szebb”, ezért könnyebben eladható fejet, a testet pedig ki-dobták. A groteszk ellentmondásosságát tökéletesen kifejezik a Bahtyin által is említett állapotos öregasszony-szobrocskák: az élete végéhez közelítő testben egyszerre egy megszületendő új test jelenléte is felsejlik. A kiállításban szereplő vénaszszonyalak (8. kép) még ruháját is felhúzza; a feltáruuló test az öregség helyett sokkal inkább a termékenység szimbóluma. A jellemzően klasszicista beállítottságú ókortudomány sokféleképpen próbálta magyarázni ezeknek a tárgyaknak a létét. Indoklásra szorult, hogy az ideális szépséget megalkotó görögök vajon miért is készítettek szobrokat csúnya emberi testekről. Miért nem volt jó az idealizált, zárt, szép test? Kinek volt szüksége nyomorékok, betegek, törpék szobrára? Egy elmélet szerint a testi torzulások ábrázolása (9–11. kép) orvosok tanítását szolgálta oktatási segédeszközként; mások szerint betegek fogadalmi ajándékaival van dolgunk, amelyeket Asklépios szentélyében helyezhettek el, gyógyulásért könyörögve. A törpék, nyomorékok egy része láthatóan táncol, ami lehet a nagyváros életének realista ábrázolása (utcai szórakoztatók, koldusok), vagy éppen valamilyen ünnephez, rítushoz, tehát a kultusz szférájához is kapcsolhatja a szobrocskákat – a többi alak fején is megjelenő koszorút szintén erre utaló jelnek tartják (12–13. kép). A kiállított kora császárkori bronz törpe (14. kép) azonban valószínűleg nem hétköznapi alak, sokkal inkább a pigmeusok mitikus, Afrikában élő népének tagja lehet, akiket már az archaikus kortól legtöbbször a darvakkal vívott csatájuk közben ábrázoltak. A bronzszobrocska két átfűrt kezében – a harcias póz alapján – eredetileg fegyvert, baljában talán pajzsot tarthatott. Az eltúlzott, karikírozott jelleg a színháznak is sajátja. A maszk (15. kép) hatása hasonló lehet, mint az eleve torz fejé (18. kép); egyes maszk nélküli, de termé-

12. kép

14. kép

szetellenesen ágáló szobrokban *mimos*-színészeket lehet sejtetni. Ennek a klasszikus korban kialakuló drámai műfajnak a szereplői ugyanis hétköznapi ruhában és maszk nélkül léptek föl, így saját grimaszoló arcukat láthatta a közönség. Az is le-

hetséges, hogy a terrakották egy része színészportré vagy egy jellegzetes színpadi figura mása volt, amit színházi szuvenírként adtak el. De az ókori színház világa is sokkal több, mint profán szórakoztatóipar, hiszen eleve része volt a kultusz szférájának. A sírmellékletként talált groteszk szobrok köre is összefügghet Dionysos-szal, hiszen bizonyos, a klasszikus korig visszavezethető misztériumkultuszok beavatottjai számára ez az istenalak – az orphikus mitológiában leírt elpusztuló, majd újjáéledő Dionysos – ígért halál utáni boldogságot. A temetőkből és a lakóházakból előkerült példányokról egyaránt feltételezhető, hogy bajelhárító amulettként szolgáltak. Ennek bizonyítéka a több szobrocskán is megfigyelhető függesztő gyűrű vagy furat – hiszen a rútság maga is elijesztheti az ártó erőket.

Hajdu Péter és Süvegh Eszter

Az itt nem szereplő, a szövegben sorszámmal hivatkozott képek megtekinthetők az Antik Gyűjtemény honlapján:

http://www2.szepmuveszeti.hu/antik_gyujtemeny/eos/hu/az_evszak_mutargya_-_leprellok

15. kép

18. kép

További irodalom

- Bahtyin, Mihail M. 1982. *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Ford. Könczöl Csaba. Budapest.
- Burn, Lucilla 2004. *Hellenistic Art: from Alexander the Great to Augustus*. London, 72–78: „Genre Figures and Grotesques”.
- Kayser, Wolfgang 1957. *Das Groteske. Seine Gestaltung in Malerei und Dichtung*. Oldenburg–Hamburg.
- Török László 1995. *Hellenistic and Roman Terracottas from Egypt*. Roma (további irodalommal).
- Uhlenbrock, Jaimee P. 1990. *The Coroplast's Art: Greek Terracottas of the Hellenistic World*. New York, 72–80: „East Greek Coroplastic Centers in the Hellenistic Period”.
- Posner, Donald 1977. „Jacques Callot and the Dances Called slessania”: *The Art Bulletin* 59/2, 203–216.

Az évszak műtárgya – 2013. nyár
Szépművészeti Múzeum
Reneszánsz Csarnok
2013. június 25. – 2013. szeptember 8.

A fotókat Mátyus László készítette.

A kiállítás a Napfolt Kft.
támogatásával valósult meg.

Napfolt Web Művek

Kozák Dániel: Achilles másik pajzsa. Hagyomány és értelmezés Statius Achilleisében. Classica & Theoria 3. Ráció Kiadó, Budapest, 2012, 359 oldal, 3125 Ft.

Feltehetően nincs ma Magyarországon senki, aki annyi mindent, mondhatni mindent tud Statius *Achilleis*éről, mint Kozák Dániel. A *Classica & Theoria* sorozat harmadik köteteként megjelent monográfia, az *Achilles másik pajzsa* szerzője olyan művet vizsgál, amely szinte napjainkig nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi klasszika-filológia figyelmét sem vonta magára. Miként Kozák a *Bevezetés*ben írja: „A szerző eposzai közül először inkább a *Thebais*, majd pedig az 1990-es évektől kezdve – különösen angolszász területen – már az *Achilleis* kutatása is új lendületet kapott. ... Az első *Achilleis*-monográfia azonban így is csak 2005-ben jelent meg” (8. o.). Az *Achilleis* a középkorban még igen olvasott mű, az iskolákban pedig tananyag volt, vélhetően azért, mert a Thetisnek mindenben, akár hősi identitását feladva – vagy a szerző által láthatóan kedvelt szóhasználatot élve: felfüggesztve – is engedelmessé Achilles alakja ideális példaként szolgált a diákok nevelésében.¹ Az ezt követő és a 20. század végéig tartó recepciótörténeti hiátusban bizonyára meghatározó szerepe volt a mű befejezetlenségének. Biográfiai olvasatban, Statiust Kr. u. 95/96-ban bekövetkezett halála akadályozta meg abban, hogy megvalósítsa az eposz *prooemium*-mában ígért költői programot: elbeszélni Achilles egész élettörténetét, elsősorban azt, ami az *Iliás*ból kimaradt, vagyis életét Trója előtt és Hector meggyilkolása után. Mindebből csak annyi készült el, amely Achilles scyrosi tartózkodását beszéli el, kezdve azzal, ahogy Thetis delphin fogaton elviszi a fiát Chirontól, majd lezárva azzal, ahogy Achilles elhajózik Scyrosról Aulis felé a görög harcos társakkal együtt. Ennek az 1127 sornak az elemzését kínálja Kozák Dániel 316 lapon.

A kötet *Bevezetését* (1–26) hat elemző fejezet követi (27–293), amelyeket – a bevezetőben említett szerzői „mindentudást” is dokumentáló, több mint imponáló *Bibliográfia* (295–316) után – *Függelék* (319–349) és a célirányos olvasást megkönnyítő *Névmutató* (351–359) zár. Már itt külön kiemelendő a *Függelék*,

amelynek értéke nem csupán az, hogy az *Achilleis* kevésbé ismert és nem könnyen hozzáférhető szövegének a ma létező egyetlen magyar fordítása. Kozák deklarálta a magyar klasszika-filológia új irányát részesíti előnyben, amely a költői szöveget nem verses műfordításban adja vissza, hanem – miként Ferenczi Attila és Körösi Imre Seneca *Hercules Oetaeus*ának a párbeszédés szakaszait – prózában. Egy költői szöveg próza fordítása mint megoldás inkább a tartalmi tájékozódást segíti, mintsem fényt vetne a szöveg poétikai világára. Jelen esetben olyan korrekt fordítást kapunk, amely olykor képes megcsillantani a szöveg költői szépségét is: „Már kiszorította a nappal az égről a csillagokat, gyöngyöző lovait Titán a mély tengerből kiemelte” (326. o.).

A hat elemző fejezet elméleti alapvetése (11. o.) világos. Kozák interpretációja az intertextualitás posztstrukturalista elméletének alaptételére épül, mely szerint egy szöveg csakis más szövegekhez való viszonyában értelmezhető, a befogadás folyamatát, az ennek során megtörtént jelentésképződést alapvetően meghatározza, hogy a befogadó a szöveget milyen más szövegek kontextusában értelmezi. Az I. fejezet (*Befejezett befejezetlenség*) ezt az értelmezői pozíciót még csak oly mértékben és módon alkalmazza, hogy az *Achilleis* recepciótörténetének áttekintésébe és a fejezetnek címet adó központi kérdés körbejárásába bevonja más, befejezetlen (Valerius Maximus *Argonauticája*) vagy olykor akként felfogott (Vergilius *Aeneise*) epikus szövegek befogadástörténetét is. A szerző végigvezeti az olvasót azon az úton, amely megmutatja, hogyan értékelték, illetve többnyire kérdőjelezték meg a középkortól napjainkig az *Achilleis* befejezetlenségét, és hogyan vált a szöveg az apró kiegészítéseknek vagy a különféle átstrukturálásoknak köszönhetően metaforikusan és metapoétikusan mégiscsak befejezetté. Ő maga hermeneutikailag értelemben használja a befejezetlenség fogalmát, amelyet az eposz *prooemium*-ában megfogalmazott költői program és a szövegben elbeszélte cselekmény közti ellentmondás hoz létre és tart fenn. A monográfia kitűzött célja, az *Achilleis* intertextuális háttérének feltérképezése, ezzel pedig annak a bemutatása, hogy az így felépült irodalmi hagyomány milyen szerepet játszik az eposz

értelmezésében, a további fejezetekben kerül kifejtésre.

A II. fejezet (*Intertextualitás és kánon*) az *Achilleis*nek és Valerius Flaccus csaknem kortárs művének, az *Argonauticának* az intertextuális kapcsolatát vizsgálja, az irodalmi kánonképződés kontextusában. Statius eposzának a kutatásban már korábban felismert, kézenfekvő sajátossága a szoros kapcsolata az *Iliással*. Ezt árnyalja tovább a III. fejezet (*Achilles a válaszüton*), amely az *Achilleis* három hajnaléírását értelmezi, ezzel a példával mutatva be a két szöveg közötti párbeszédet. A kötet egészének is címet adó IV. fejezet (*Achilles másik pajzsa*) Achilles leleplezésének központi jelentőségű epizódjával foglalkozik, mindenképp az antik epikus ekphrasis-hagyománnyal, illetve a műalkotás befogadásának irányíthatóságával összefüggésben. Az *Iliás* és az *Argonautica* után ebben a fejezetben kap leginkább hangsúlyt Ovidius *Metamorphosese* (XIII. 162–170) mint olyan előszöveg, amellyel az *Achilleis* intertextuális kapcsolatba lép. Az V. fejezet (*A hírnév magvai*) Achilles énekét vizsgálja az epikus hírnév, énekmondó-költői hagyomány, illetve mítoszteremtés kontextusában, a szövegek közötti párbeszéd szempontjából kiemelten Catullus 64. *carmen*jére fókuszálva. Végül a VI. fejezet (*Emlékezet, felejtés, hagyomány*) Achillesnek a fennmaradt Statius-szöveget záró önéletrajzi elbeszélését elemzi az emlékezet-felejtés identitásképző szerepével összefüggésben, valamint a Pindaros 3. nemeai ódájával folytatott párbeszéd felől értelmezve. Ez a fejezet ily módon a Statius-filológia legújabb irányához csatlakozik, amely szerint Pindaros különösen fontos helyet foglal el Statius egész költői világában.

Iliás, 3. nemeai óda, *Aeneis*,² 64. *carmen*, *Metamorphoses*, *Argonautica* – ezek azok a görög-római epikus és nem epikus szövegek, amelyekből felépül az az irodalmi hagyomány, amellyel az *Achilleis* intertextuális kapcsolatba lép, és amely felől Kozák Statius eposzát értelmezi. Ami magukat az interpretációkat, azok módját és eredményeit illeti, a kötet egészére érvényesíthető értékelést – az értelmezés jellege miatt – nem lehet megfogalmazni. Ezért két példát idézek fel, mintegy a vizsgálat eredményességének két végpontját illusztrálandó. A kötet egyik legsikerültebb részének tartom a II.

fejezetet, amelyben Kozák az *Achilleiszszel* összefüggésben ritkán vizsgált szöveget, Valerius Flaccus *Argonauticáját* vonja be Statius szövegének interpretálásába – a megvalósítás sikere vélhetően összefügg a megközelítés eredetiségével is. A két epikus szöveg Achilles-figurájának összehasonlításával, valamint a szövegek közötti intertextuális kapcsolatot bemutatásának eredményeként Kozák szépen bontja ki, végül mutatja fel a Statius-szövegnek azt a sajátosságát, ahogy az *Argonautica* gyermek Achillesét nemcsak felidézi, hanem a figurát továbbírja, és ezzel továbbformálja. Az *Argonauticában* még csak epizód szereplő gyermek Achilles az *Achilleis*nek már főszereplője. Az ifjú hős azonban a felnőttkorra még csak a küszöbén áll, amikor oroszlánvadászatából hazatérve megjelenik Chiron barlangjánál az éppen róla beszélgető kentaur és Thetis előtt. A Valeriusnál Hercules oroszlánbőrét csodálattal bámuló gyermek immár maga vadászik oroszlánra: férfivá érett, fizikai értelemben mindenképpen. A megölt oroszlán helyett azonban annak kicsinyeit hozza magával játékszernek, és ebben mégiscsak felidéződik az *Argonautica* gyermek Achillese. Így segíti Kozáknak az irodalmi hagyomány felől közelítő interpretációja a szöveg megértését, és egészíti ki vagy inkább teszi teljessé abban az értelemben, hogy elvezeti a befogadót Achilles felnövekedésének és hőrosszá válásának addig a pontjára, amely biográfiai és poétikai értelemben egyaránt határhelyzetként írható le. Miként az *Achilleis* egésze felől is, amelynek narratívája a hős formálódásának éppen ezen a 'már nem gyerek, még nem felnőtt' pontján szakad meg.

Ennek a szövegérzékeny és meggyőző olvasatnak az ellentétéként hat a kötet leghosszabb, címadó IV. fejezete, az *Achilles másik pajzsa. Ekphrasis, hagyomány és értelmezés*. Az olvasóban gyanút kelthet már a pusztán tény, hogy a valójában hiányzó ekphrasisról közel 60 oldalon értekezik a szerző. Az *Achilleis* ugyanis mindössze annyi információval szolgál – néhány sorban – a Scyroson rejtőző hős kilétét leleplező pajzsról, hogy azon csatajelenetek és valódi csaták nyoma, vérfoltok láthatók. Kozák természetesen nem is a pajzs ábrázolásának elemzését adja, hanem a pajzs látványa keltette különféle reakciókét. Tehát kétszeresen is befogadói nézőpontból

vizsgálja az *Achilleis* kulcsjelenetét: egyrészt a szereplők, másrészt a maga pozíciójából. Ennek a roppant részletesen taglalt fejezetnek csupán egyetlen pontját kiemelve, Kozák szembeállítja a jelenet szereplőinek a görögök ajándékainak látványa kiváltotta reakcióit, pontosabban az erre alkalmazott elbeszélői szóhasználatot. Értelmezése szerint Lycomedes leányai nem egyszerűen kiválogatják (*legant*) a nekik való ajándékokat (thyrusok, dobok, drágakövek, szalagok), hanem az ige másik jelentésének értelmében „olvassák”, és pedig „erőteljesen gender-szemponthoz értelmében” (183–184. o.). Interpretációjában az ajándékalmaz mint „szöveg” funkcionál, amelyet a lányok férfias-nőies elemekre osztanak. Ezzel ellentétben Achilles számára „a férfias pajzs lesz az ajándékok alkotta »szöveg« kiemelt eleme” (184 o.). Lycomedes leányainak a magatartását, pontosabban „szövegértelmezését” Kozák egyszerűnek, kezdetlegesnek minősíti, sőt a szóhasználat alapján szerint az elbeszélő is annak tartja: „Az ajándékalmaz e szétválogatása férfias és nőies tárgyakra korántsem rossz vagy helytelen, de viszonylag egyszerű, kezdetlegesnek is nevezhető interpretáció. Éppen ilyennek tekinti az elbeszélő is, aki szerint a lányokat „nemük és természetük vezérli” (184. o.). Olvasatában az *iners* jelentése nem 'gyenge, férfiatlan', hanem 'ars nélküli.' Mindennek a konklúziója: Lycomedes leányaiból mint befogadókból – nemükre jellemzően – hiányzik a képzettség, implicite azt sugallja, hogy „a férfiak jobb, kifinomultabb stratégiákat alkalmazó értelmezők,” mert a férfilet velejárója az „önálló értelmezés képzettségen (*ars*) alapuló képessége” is (185. o.).

Miközben Kozák ízekre szedi azt a két sort, amelyben a királylányok kiválogatják a nekik való ajándékokat, *ebben* a kontextusban szót sem fordít – bár idézi – arra a sorra, amely ugyanebben a jelenetben Achilles reakciójáról számol be: *at ferus Aeacides, radiantem ut communis orbem / caelatum pugnas – saevis et forte rubebat / bellorum maculis – adclinem conspicit hastae / infremuit torsitque genas, et fronte relicta / surrexere comae* („A vad Aeacides azonban, alighogy karnyújtásnyira meglátta egy dárdának támasztva a ragyogó pajzsot, melyet csatajelenetek díszítettek – és történetesen háborúk vad nyomaitól vö-

röslött –, felhördült és forgatta a szemét, és homlokától elemelkedve égnek álltak hajszálai”, ford. Kozák D., 852–856). Értelmezésnek nevezhető az, ami egy szempillantás (*conspicit*) alatt megy végbe? *Ars* az, amely nem *eruditusszá*, hanem *ferusszá* teszi az értelmezőt? Képzettségen alapuló, kifinomult értelmezői stratégiának lehet minősíteni azt, amikor az értelmező gondolkodás nélkül, szinte vadállati (*ferus*) ösztönösséggel veti rá magát a csillogó és véres pajzusra, miként ezt a folytatásban következő oroszlánhasonlat – amely az oroszlánbőrt csodáló gyermek, majd az oroszlánt elejtő, de a kölykökkel játszadozó kamasz alakja után már előrevetíti az el nem készült folytatás hősz Achillesét – szemlélteti?

Ez az egyetlen értelmezés arra világít rá, hogy a kötet nemcsak számos alapos és meggyőző értelmezést fog egybe, hanem olykor a túlinterpertálástól sem mentes. Ennek okát pedig kizárólag abban látom, hogy a szerző a maga értelmezői pozícióját indokolatlanul leszűkítette azzal, hogy az *Achilleist* kizárólag egyetlen szempontból, a már említett szövegekkel felépített intertextuális kapcsolatából értelmezi. Csak sajnálni lehet, hogy azt a széleskörű és elismerésre méltó szövegismeretet, valamint szakirodalmi tájékozottságot és irodalomelméleti megalapozottságot, amelynek a szerző birtokában van, nem egy több szempontot követő értelmezés megvalósítására mozgósította. Ez annál is inkább indokolt lett volna, amit az *Achilleis* recepciójáról ír: az első monográfia 2005-ben jelent meg. És tegyük rögtön hozzá: az első magyarországi monográfia 2012-ben, Kozák Dánieltől.

Az *Achilles másik pajzsa* tökéletesen megvalósítja a *Classica & Theoria* sorozat célkitűzését: antik szöveget értelmez a modern irodalom- és kultúratudományok belátásainak alkalmazásával. Pontosabban egyetlen belátás alkalmazásával. A *Bevezetést* záró bekezdésből kiderül, hogy ez a kötet Kozák 2011-ben megvédett doktori disszertációjának átdolgozott és kibővített változata. Az itt említett bővítés lehetővé tette volna, hogy a modern irodalom- és kultúratudományok belátásait alkalmazza interpretációjában. Fontos szempont lehetett volna az ezüstkori irodalom sajátossága: a szövegek erőteljesen epizodikus jellege.³ Statius eposza ennek is szép példája, mert a Chiron–Scyros- és a már megírat-

lanul maradt Trója-szál önállóan is megálló egységei a cselekménynek, ezért is tesszük le az elkészült szöveget a befejezettség érzésével, befejezetlenségének tudatában is. Avagy, éppen az, amit Kozák az *Achilleis* irodalmi háttérét alkotó hagyományból vezet le, mélyen gyökerzik a Flavius-kor kulturális közegében is, amelyben a szöveg született. Ez a kor nemcsak a világ birtokbavételének az időszaka, kulturális értelemben is,⁴ hanem egyben annak a fontos változásnak a korszaka, amikor – ha nem is teljesen harmonikus, de – addig nem tapasztalt egyensúlyba kerül görög és római hagyomány, és e kettő nem versenyben áll egymással, hanem egyenértékű forrása minden művészi alkotásnak. Mert az a görög-római hagyomány, amely az *Achilleis* irodalmi háttérét jelenti, nemcsak intertextualitásában értelmezendő, hanem maga kulturális közegében is. A Kozák Dániel által kitűnően felvázolt szöveg-hálózat kulturális és műfaji sokszínűsége, mindezeknek a harmonikus egybesimulása annak az egyensúlynak is a fontos dokumentuma, amely a görög és a római teljesítmény folytonos *aemulatio*-ja után először a Flavius-korban mutatkozik meg, és amelyet olyan művek is dokumentálnak, mint a kortárs Quintilianus összegző munkája, annak is első-

Az Olympos mellett. Mágikus hagyományok az ókori Mediterraneumban. Szerkesztette Nagy Árpád Miklós. I. kötet: Egyiptom, Mezopotámia, Anatólia, Italia. II. kötet: Hellas, Imperium Romanum, Az ókor után. Gondolat, Budapest, 2013, 1064 oldal, 7990 Ft.

A több mint 1000 oldalas, 40 szerző közreműködésével készült kétkötetes munka elismerésre méltó vállalkozás. *Mixtum compositum* a szó több értelmében is: szöveggyűjtemény és tanulmánygyűjtemény egyszerre, mikor mire volt szükség, vagy mire volt megfelelő közreműködő. Ez utóbbiak vállalása is sokrétű volt: elmélyült tanulmány, összefoglaló áttekintés, szövegfordítás, kommentárkészítés, fordítást bevezető vagy kísérő néhány oldalas tanulmány. Nem maradt egyetlen szöveg sem magyarázatlanul,

de gyakoriak a forgácsszerűen rövid szemelvények és magyarázatok, melyek olykor széthullóvá teszik az egész mű szerkezetét, és hullámvá a színvonalát. Egészében mintha a munka túllépte volna azt a terjedelmet, amit még jól kézben lehet tartani.

De nem tagadhatjuk a változatosságban rejlő vonzerőt sem, különösen egy ilyen összetett téma esetében. A könyv szerkesztője előszavában leszögezi, hogy „az antik varázslás nem határozható meg univerzális kategóriaként”. Ráadásul itt nem is csak az antik, hanem az egész ókori mágia van a terítéken. Az *Előszó* még rövid áttekintést ad a görög-római mágia kutatástörténetéről, majd három mozzanatot nevez meg, melyek hozzájárultak ahhoz, hogy ez a diszciplína az ezredfordulótól önálló kutatásterületé alakult: a régészeti leletek jelentőségének megnövekedése (papiruszok, amu-

Darab Ágnes

Jegyzetek

- 1 Dominik, W. J. 2005. „Statiust”: J. M. Foley (szerk.): *A Companion to Ancient Epic*. Blackwell, 524–525.
- 2 Az *Aeneis*-ről mint az *Achilleis* egyik legfontosabb római mintájáról, amelyet allúziók és párhuzamos szituációk sorozata emel be a szövegbe, Kozák a *Bevezetés*-ben ad összefoglalást (17–20), nyilván azért, mert – mint a hivatkozások sokaságából is látszik – a szövegnek ezt a sajátosságát már részletekbe menően elemezte a kutatás.
- 3 Williams, G. 1978. *Change and Decline. Roman Literature in the Early Empire*. California, 250–253. Williams a korszak irodalmának ezt a sajátosságát alapvetően a felolvasásokból vezeti le, amely – első sorban az epikus szövegek esetében – az előadó és közönsége számára lehetővé teszi a szünetet anélkül, hogy a folytatás előtt vissza kellene utalni az előzményekre. Lásd még Hutchinson, G. O. 1993. *Latin Literature from Seneca to Juvenal. A Critical Study*. Oxford, 170.
- 4 Carey, S. 2003. *Pliny's Catalogue of Culture. Art and Empire in the Natural History*. Oxford, különösen 75–102.

lettek, átoktáblák), a történeti dimenzió előtérbe kerülése és a tudománysszakok közötti korlátok lebomlása révén.

Az I. fejezet *Egyiptommal* foglalkozik, és nyolc egységből áll. Terjedelme alapján (179 oldal) akár önálló kötet is lehetne. Egyiptomot akár a mágia őshazájának is nevezhetnénk, ahol ilyesfajta eljárások és szertartások nem korlátozódtak a magánszférára, hanem az államvallás részei is voltak, mint amilyen például az ellenség megsemmisítésének szertartása (Schreiber Gábor). Az amulettek és a mágikus szövegek legnagyobb része azonban a halottkultusszal és a rendkívül fejlett túlvilághittel függ össze. Ebből a gazdagságból egyetlen különleges és kicsiny csoportot ragadunk ki, ez pedig a túlvilágra küldött levelek (Horváth Zoltán). Kik is volnának alkalmasabbak e levelek közvetítésére, mint a frissen eltemetett halottak? Melléjük,

vagy sírjukban helyezték el a papiruszra vagy cseréptöredékre írt kívánságait, melyeknek a címzettje a család valamely korábban elhunyt hozzátartozója volt. Az eljárás mögött az a hit húzódott meg, hogy a túlvilág akár jó, akár rossz irányban befolyásolni tudja a földi élet eseményeit. Az elhunyt hozzátartozónak tehát lehetősége van arra, hogy élő családtagjait megsegítse. Az eredetileg órális szertartás írásos gyakorlata a vidéki, közép-egyiptomi temetőkből figyelhető meg. Az írásbeliség világosan utal arra, hogy ezek a levelek nem a népi vallásosághoz tartoztak, hanem sokkal inkább az elit családokhoz.

Az Egyiptom fejezetet kopt szövegek zárják (Endreffy Kata). Az átokszövegek többsége 5–6. századi, és a császárkori defixiók jellegzetességeit tükrözi, így akár az *Imperium Romanum* fejezetbe is sorolhatnánk őket. Bennük egyiptomi istennevek, graeco-egyiptomi mágikus szavak és bibliai nevek egyaránt előfordulnak. A holtakhoz és istenekhez írt leveleket általában a túlvilágra címezték – ezen a szokáson a kereszténység elterjedése sem tudott változtatni, sőt átvette a később betelepülő arab lakosság is. A fejezetet – ahogy a továbbiakat is – gazdag bibliográfia zárja le.

A II. fejezet – *Mezopotámia* – hat egységből áll. A bevezető tanulmány (szerzői Bácskay András és Niederreiter Zoltán) felhívja a figyelmet arra a jellegzetességre, hogy Mezopotámiában a mágikus jellegű szertartásokat tudós papok végezték, mert az ő feladatuk volt az isteni jelek dekódolása és közvetítése. Ők őrizték az ehhez szükséges szöveg hagyományt, mely kiterjedt az állati belsőségekből, a csillagokból, az álmokból és a madarak röptéből való jóslásra egyaránt. A kutatók nem kis öröme az assziri ásatások során elő is került a ráolvasó papok háza és 631 tételből álló könyvtára. Ez szolgált arra, hogy „a tudás a tudósnak táruljon föl, de a tudatlan ne láthassa!” – ahogy az egyik tábla írja. A májból való jóslás széleskörű elterjedését a fennmaradt feliratos agyag májmodellek bizonyítják. A feláldozott állat belső szervének minden része egy-egy jel hordozója volt, melynek összeolvasása adta meg az isteni üzenetet.

A mágia Mezopotámiában nemcsak a vallás, de az orvoslás része is volt, melyhez amulettköveket és ráolvasásokat egyaránt alkalmaztak (Simkó Kriszti-

án). A „Ha az ember szeme szikrákat lát” kezdetű receptkönyv kivonata felsorolja azokat a köveket, melyeket alkalmazni kell a szembetegségre, és a hozzá tartozó ráolvasást is. Az olajjölés – melynek leírása szintén fennmaradt egy agyagtáblán – már népiesebb eljárásnak tűnik. Olajat kell cseppenteni a víz színére, és a fénylés, illetve elsötétülés helyéből lehet kiolvasni a kedvező (*pars familiaris*) vagy kedvezőtlen (*pars hostilis*) jeleket a konkrétan meghatározott kérdéshez.

A III. fejezet *Anatóliát*, azaz a hettita kultúrát tárgyalja. Itt a törésvonal nem a mágikus és nem mágikus között húzódott, hanem az állami és magán szertartás között (Simon Zsolt). A mágia szerves részét képezte mind a jóslásnak, mind az orvoslásnak. A gyógyítás a természetfölötti erők befolyásolását jelentette. A fekete mágiát viszont szigorúan büntették. Hála az időtálló agyagtábláknak, az eredeti szövegek szép számmal fennmaradtak, melyek az írónoki tudomány és tudás részét képezték. Ezek fordításaiából kapunk is ízelítőt a fejezet második felében.

A IV. fejezet témája *Italia*. Joggal lehetne felvetni a kérdést, hogy Perzsia miért maradt ki. Az idősebb Plinius ki-fejezetten a perzsáktól származtatja a mágiát, az elnevezés is a perzsa eredetű *magus*-ból származik. Ettől eltekintve az Italia fejezet tartalmával kapcsolatban is sok hiányérzetünk támadhat. Az etruszkokról mindössze 3 átoktábla kapcsán esik szó két és fél oldalon (Simon Zsolt). Pedig hát jól tudjuk, hogy az isteni akarat kifejezésének ők voltak a legjobb szakemberei. Nem véletlen, hogy a rómaiak is hozzájuk fordultak a *disciplina Etrusca* tanulmányozására. Jó párhuzammal kínálkozott volna a mezopotámiai májöléshez a piacenzai májmodell, melynek feliratai megérdemelték volna az elemzést. Ugyanígy a haruspexek és az augurok tudománya is az etruszkokhoz vezethető vissza. Némi kárpótlást jelent az oszk átoktáblák kevésbé ismert csoportjának a fordítása és a kísérő tanulmánya (Simon Zsolt, Lakatos Szilvia).

Miközben hiányoljuk az etruszkokat, egy 33 oldalas tanulmányt olvashatunk *Bacchoi kai mystai* címen (Bencze Ágnes), mely bármennyire is kiváló, vajmi kevés köze van a mágiához, hacsak az eszkatologikus hiedelmeket nem soroljuk ide. Való igaz, hogy Dél-Itáliában különleges jelentősége volt a túlvilág-

hitnek az orphizmus és pythagoreizmus révén, de kérdés, hogy ez indokolja-e a jelenség bemutatását ebben a könyvben. Amennyiben az aranylemezeknek annyi figyelmet szentelünk, mint ez a tanulmány, úgy az egyiptomi *Halottak könyve* is legalább annyi figyelmet érdemelt volna. Az alvilág-vázák és a terrakották Hadés- és Persephoné-ábrázolásai Dél-Itáliában kiemelkedő jelentőségűek, essék szó róla, de ők az olimposzi világrendhez tartoznak, és nem mellé.

A korai Rómával két rövid írás foglalkozik: egyik az idősebb Catónál olvasható ráolvasás ficam ellen (Kulin Veronika), másik *A mágia tilalma Rómában* (Hajdu Péter). Ennél azért jóval nagyobb a mágia szerepe a korai római vallásban. Legyen elég említeni az ún. Numa-féle naptár nagybetűs ünnepeit, melyek mágikus jellegét Varro és Ovidius leírásai alapján elég pontosan ismerjük. A *Carmen Arvale* is megérdemelt volna egy elemzést, ami tipikusan ráolvasó imádság, és a nagyon kevés eredetiben fennmaradt római rituális szövegek közé tartozik. Az összes többi alfejezet esetében, mely Vergilius-, Horatius-, Ovidius-, Lucanus- és Tacitus-szemelvényekkel foglalkozik, feltehető a kérdés, hogy miért itt, és miért nem az *Imperium Romanum* fejezetben szerepelnek. Különösen azt figyelembe véve, hogy az adott szemelvénynek nem ősi itáliai, hanem hellén vagy hellénisztikus gyökerei vannak, mint például a *Hős az alvilágban* (Ferenczi Attila) vagy a *Szerelmi varázslás Theokritosznál és Vergiliusnál* (Tordai Éva, Hajdu Péter) című írásokban.

Az V. fejezetet jelentő *Hellas* már a második kötetben van. Kétségtelenül ez és az ezt követő *Imperium Romanum* a könyv két legalaposabban kidolgozott fejezete. A válogatásban komoly szerepet kapnak az irodalmi szövegek részletei (Homéros, Sapphó, Aischylos, Sophoklész, Pindaros, Euripidész, Apollónios Rhodios), melyek kapcsán joggal merül fel a költészet, az ima és a mágia viszonyának kérdése (lásd Horváth Judit írását). Sapphó Aphrodité-himnuszának vizsgálata kapcsán azt a választ kapjuk erre, hogy ez elsősorban költészet, költői beszéd, mely rituális imát, illetve mágikus ráolvasást utánoz. Lehet, hogy egykor mágikus erővel is rendelkezett – gondolja a szerző –, de ma már csak költői erejét őrzi. „A költemény mágikus szöveglamában a varázslónő szerepe megszlik

az istennő és a költő között.” A költői szövegek elemzése között Aischylos *Eumenisek* című tragédiájának részlete (307–396) a leginkább figyelemre méltó, ezen belül is a *hymnos desmios* értelmezése (Agócs Péter). A konklúzió: a *hymnos* valójában nem átok, hanem kardal, mert ténylegesen senkit nem „köt meg”.

Átfogó és alapos vizsgálatot kapunk a mágia és a mágus jelentéséről az archaikus és a klasszikus görög kultúrában (Betegh Gábor). Ez a tanulmány már kezdő mondatával igen fontos megállapítást tesz: „kudarca vannak itélve azok az erőfeszítések, amelyek a mágia általános, minden kultúrára egyaránt érvényes definíciójának megfogalmazására irányultak”. Ez persze nem jelenti azt, hogy ennek a törekvésnek csak akkor van értelme, ha az adott kultúra rendelkezik ezzel a fogalommal. Ha nem így volna, az archaikus korban sem lehetne vizsgálni e fogalom mibenlétét. A mágia kritikája azonban csak az 5–4. században jelenik meg. Odysseus az *Odysseia* XI. énekében megidézi a holtak lelkét. (Tehát nem jár Hadésban, ahogy ezt az 508. oldalon olvashatjuk Aischylos halottidézése kapcsán.) A halottidézést az 5. században már a *magosok* tevékenységi körébe sorolták. Kirké alakja a klasszikus korra a mágus egyik paradigmikus alakjává vált. A halottak feltámasztása szintén a mágus képességei közé tartozott. Rövid kitérőt olvashatunk itt a szó perzsa eredetéről és jelentéséről vonatkozóan, amit korábban hiányoltunk. A *magus* egyszerűen papi személyt jelentett. Hérodotos tudósít róla, hogy részvétele nélkül a perzsák nem mutattak be áldozati szertartásokat, és ő fejtette meg az álmokat és az *omeneket*. Az 5. század második felére azonban a görögöknél a *magos* nem a perzsa papokra, hanem a kétes praktikákat űző sarlatánokra vonatkozott. Az irántuk megnyilvánuló bizalmatlanságot fokozták az érthetetlenül elmormolt imák és a hagyományostól eltérő rítusok.

Ha kis számban is, de előfordul néhány képi ábrázolás vizsgálata is mágikus megközelítésben. Ezek egyike a szalagamulett (*periamma*), amit a harcások a bokájukon viseltek, és a Szépművészeti Múzeum egy vörösalakos vázáján van rá példa (Bélyácz Katalin). A szalagamulették témája még visszatér 100 oldallal később. Rejtély, hogy miért vannak így elválasztva egymástól. A másik váza-

képek vizsgálatából kiinduló tanulmány Thamyras és a Múzsák versenyének ábrázolása (Kárpáti András). Az említett szereplőkön kívül a képmezőben megjelennek kicsiny figurák – olykor kilenc is –, melyeknek nehéz értelmezését adni. Kitűnő fejtegetést kapunk annak valószínűsítéséről, hogy ezek tulajdonképpen a Múzsákat helyettesítő figurák, akiknek a segítségével Thamyras rászorul, miután a Múzsák támogatására nem számíthatott. Tehát varázsbábukról van szó, akik az *agón* pillanatában fejtették ki a Múzsákat semlegesítő, és azokat helyettesítő szerepüket.

Igazi mágikus szövegekhez van szerencsénk az archaikus és klasszikus kori átoktáblákon, melyek rendszerint ólomlemezek voltak (Németh György). A *kata-desmos* (megkötés) ezeknél valóban primer célkitűzésként működik azért, hogy a természetfölötti erőket szolgáltatukba tudják állítani. A Kr. e. 6. századtól kezdve találkozunk ezekkel a táblákkal, melyeket többnyire sírokba helyeztek el, de olykor vízbe dobtak, hogy az alvilági erőkhöz minél közelebb kerüljenek. Az ólomlemezeknek van egy másik csoportja (kb. 1300 db), melyek a dódonéi Zeus-szentélytől kértek jóslatot (Lovász Lilla és Peszlen Dóra). Itt Zeus a tölgyfa törzsén keresztül nyilvánította ki jóslatát, amit aztán a szentély papjai értelmeztek. A 11 lefordított és kommentált tábla arról árulkodik, hogy a kérdések nagyon hétköznapiak voltak, például Lesz részem boldogságban?, Adott-e Timoi varázsitalt Aristobulának?, Szárazföldön katonáskodjam?

A két ólomlemezekkel foglalkozó írás közé többek között két Platón-alféjezet van beiktatva (Bárány István), melyeket inkább *A mágia és a mágus az archaikus és a klasszikus görög kultúrában* című alféjezet után várnánk. Platón ugyanis az első, aki ezekkel a fogalmakkal és jelenségekkel foglalkozott. Kolduló papokról és jósokról írt, akik ha valaki az ellenségének akart ártani, jutányos ár fejében az isteneket rá tudták venni, hogy segítsenek megigézni és varázslatokkal megkötni. Tudományukat Musaiostól és Orpheustól eredő könyvekből származtatták. De van más vetülete is a mágianak, ez pedig a retorika. Menón Sókratést nevezi varázslónak (*goés*), aki beszédével megbabonázta, elvarázsolta a hallgatóságát.

A VI. fejezet az *Imperium Romanum*. A rendező elvet itt ugyanúgy nehéz fel-

ismerni, miként az előző fejezetnél. De attól eltérően ez nem irodalmi szemelvényekkel kezdődik, hanem primer mágikus szövegekkel. Kétségtelen, hogy ezekből ebben az időszakban már bőségesen van választék. Először a görög nyelvű védővarázslatokról esik szó, melyek papiruszon és fémlemezeken (amuletteken) maradtak fenn (Bajnok Dániel). A papiruszok többsége a Kr. u. 3–4. századra datálható, és közöttük a legjelentősebb és legerjedelmesebb leletegyüttes az ún. Thébai Könyvtár. A papiruszszövegek receptkönyveknek tekinthetők, azaz mintául szolgálnak a konkrét varázsszövegek elkészítéséhez. Mivel ezek szinte kivétel nélkül Egyiptomban kerültek elő, a „görög mágikus papiruszok” (PGM) helyett inkább graeco-egyiptomi varázspapiruszoknak nevezhetők. A benne előforduló varázsigék (*voces magicae*) a felhasználó számára értelmetlennek tűnnek, a megszólított isten vagy démon kényszerítésében viszont fontos szerepet játszanak. A gyógyító amulettek alkalmazását nem magában, hanem a praktikus orvoslással együtt kell elképzelni, amelyeket együttesen *pharmakának* neveztek.

Az átoktáblák (*defixiók*) használata a császárkorban bontakozott ki igazán, amikor a szinkretizmus jegyében görög, egyiptomi, zsidó, kopt elemek keveredtek egymással (Németh György). A Kr. u. 2. században bukkantak fel az átoktáblákon a varázsjelek (*charaktéres*), melyek értelmét mind a mai napig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni. Minden bizonnyal hozzájárulhattak a démonokkal való kapcsolat megteremtéséhez. Meglepő jelenség, hogy a nagyobb városokban igen sok átoktábla a kocsiVERSENYEK manipulálását szolgálta, elétközve valamelyik csapat lovait és versenyzőit. Figyelemre méltó mennyiségű (250 db) átoktábla maradt fenn Britanniában. Érdekességük, hogy többségében Minerva Sulis és Mercurius szentélyeiben kerültek elő, és a helyi isteneknél semmiféle démonnév nem szerepel rajtuk. Ismét egy példa arra, hogy nemcsak az Olympos mellett, hanem az olymposi istenek bevonásával is működött a varázslás gyakorlata.

A szinkretizmus eredményeként akár Jézus neve is bekerülhetett a mágikus szövegekbe (Németh György). Ez nem jelentette feltétlenül a felhasználók keresztény hitét, inkább csak annyit, hogy

Jézust is nagyhatalmú démonnak tartották. A keresztények Jézus Krisztus nevét inkább amulettekre írták, de a kopt szövegek a rontó mágiában is használták.

A császárkori mágia sajátos és jelentős emlékcsoportját jelentik a varázsgemmák, melyekről egy beható elemzést olvashatunk (Nagy Árpád Miklós). Számuk ma négyezerre tehető. Készítésük célja nem a pusztító varázslat volt, hanem a szerelem, a siker és az egészség biztosítása a viselőjének. Az egészségre vonatkozó gemmák jellemző csoportjai az izületi fájdalmak, a gyomorpanaszok és a nőgyógyászati bajok elleni védekezés volt. A varázsgemmák ikonográfiai főszereplője egy kakasfejű, emberi testű és kígyólábú alak volt (*Anguipes*). A kép nem az istent ábrázolja, hanem egyik nevét – „a Hatalmas”-t –, amellyel megszólíthatóvá vált a varázsló számára. A leggyakoribb felirat az *Iaó*, mely Izrael Istenének a megszólítása. A varázsgemmák egy részét a varázspapiruszok előírásai alapján készítették, de a kígyólábú alakot nem említik a papiruszok.

Viszonylag kevés szó esik (8 oldal) az ókorban nagyon népszerű köveskönyvek amulettreceptjeiről (Nagy Árpád Miklós és Zergi Nóra). Ezek *Lithika* néven külön műfajt képviseltek, és nemcsak görögül, de latinul is rendelkezésünkre áll egy gyűjtemény Plinius *Naturalis historia*-jának 37. könyvében. Használatuk azon a megfontoláson alapult, hogy az ásványokat az élővilágtól elválasztó határok nem voltak átjárhatatlanok. Több ásvány keletkezését élő szervezetben képzelték el az ókorban. A „*sympatheia*-amulettek” használata abból a megfontolásból fakadt, hogy a *kosmos* különböző szférái között rejtett, de a varázsló szaktudása révén aktiválható összefüggés van. A mágikus gyógyászat mellett szó esik a tudományos medicináról is (Zergi Nóra). Az ókorban azonban ez is szorosan kapcsolódott a valláshoz: az asklépeionok mellett alakultak ki az orvosi iskolák, mint amilyen Hippokratésé is volt a kósi szentélykörzetben. Ezek egyike jellem-

zője a pszichoszomatikus orvoslás, ami nem is volt eredménytelen. Emellett azonban tévhitek (például a páros-páratlan napok szerepe) és mágikus elemek (ráéneklés, ráköpés) sokasága szötte át orvosi gyakorlatukat.

Jó érzékkel készült el Plinius *Naturalis historia*-jának 30. könyvéből a mágia történetéről, illetve a 28. könyvéből a szavak mágikus erejéről szóló leírás, valamint további részletek fordítása és a hozzájuk írt bevezetés (Tóth Orsolya). Ez a történeti áttekintés akár a fejezet elejére is kerülhetett volna. Plinius szerint a mágia a gyógyítási tevékenységből alakult ki, és emellett ötvözte még magában a vallást és az asztrológiát. Egyik fontos célja a jövő kifürkészése, melyhez minden eszközt felhasznál, még az elhunytak szellemeinek a megidőzését is. Plinius receptjei között rengeteg a mágikus jellegű, bizonyos ponton túl azonban nem volt hajlandó elfogadni a mágusok javallatait. Ezek közé tartozik az emberi testből nyerhető orvosságok felhasználása, amit a szerző maga szentségtörésnek tartott, és a leghatározottabban elutasított.

Bepillantást nyerhetünk egy igazi mágus, a tyanaei Apollónios életébe is (Bolonnyai Gábor). Persze nem tudhatjuk, hogy a másfél évszázaddal később élő Philostratos alakja mennyire valóságos, vagy inkább egy fiktív történetet örökített-e meg. A szerző Apollónios képességét elsősorban testi és lelki tisztaságától származtatja. Legemlékezetesebb története az Ephesost fenyegető járvány megjövendölése, amit a városlakók nem vettek komolyan, mégis bekövetkezett. Végül ő volt az, aki ezt meg is tudta szüntetni a járvány szellemének megöletésével, aki nem más, mint egy öreg koldus. Mindebben a Bajelhárító Héraklés segített neki – azaz egy olimposzi isten.

Szó esik még az en-dori halottlátó asszony történetéről (Nagy Levente), az újplatonikus theurgiáról (Tóth Anna) és Szent Ágoston mágiafogalmáról (Kendeffy Gábor).

A kötet zárófejezete (VII.) rövid kitekintést ad az antik mágia utóéletéről *Az ókor után* címmel. A mágia fogalmának posztantik történetében a mágia valláshoz és tudományhoz való viszonyáról egyaránt szó esik (Láng Benedek). Mi a különbség a mágus és a szent között, akik hasonló dolgokat művelnek? Az, hogy az utóbbi az isteni erővel áll kapcsolatban, és a köz érdekében munkálkodik, míg az előbbi a démonokkal beszél és önző célokat követ. A 11–12. században azonban átalakuláson ment keresztül a mágia fogalma. Egyre inkább a titkos tudást jelentette, melyhez a démonok részvétele nélkül is hozzájuthatott az ember. Az Ibériai félszigeten elkezdődött az arab filozófiai és tudományos irodalom – melyek fő forrása Platón és Arisztotelész voltak – latinra fordítása, mely új perspektívákat adott az ismereteknek. Az égitesteknek nemcsak általános, hanem konkrét hatást is tulajdonítottak a földi életre, és lehetőséget láttak arra is, hogy beavatkozzanak a világegyetem működésébe. Ezek az erők démonok nélkül is működtek.

A VII. fejezet és egyben a kötet záró tanulmánya *A kígyólábú szkéma posztantik története* (Nagy Árpád Miklós). A már említett ábrázolású gemmák újrafelhasználása a középkoron keresztül egészen az újkorig nyomon követhető. A különleges ábrázolásra a lapidariumok készítői fel is figyeltek, és leírást is adtak róla. A fejezet az előzőekhez hasonlóan bibliográfiával zárul, míg az egész kötet név- és tárgymutató zárja.

Az egész mű nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő vállalkozás, mely méltán érdemel elismerést. Ismertetésünk bizonyosan érzékelteti a rendkívül gazdag válogatást, a téma sokszínűségét és a hazai ókortudomány szakmai potenciálját, hogy együtt gondolkozzon, és egy ilyen közös munkát elkészítsen.

Gesztelyi Tamás

R. Facsády Annamária

**„Forma bonum fragile est...”
Szépitkezés a római korban**

ARCHAEOLOGIA

Noha, Ovidius gyakran idézett szavai szerint, a szépség mulandó adomány, a küzdelem a késleltetése érdekében több évezredre nyúlik vissza. A rómaiak korában is társadalmi elvárás volt az ápolt és divatos külső – bár a túlzásba vitt „piperézést” elítélték. Hol lehet a határvonalat meghúzni, mikor csap át az „elvárt” ápoltság, elegáns megjelenés nevetségességbe? Milyen mértékben változott a divat? Milyen recepteket állítottak a rómaiak a szépségápolás szolgálatába? Ha a szépség mulandó, honnan van egyáltalán minderről tudomásunk?

A kötet célja, hogy a római császárkor – a Kr. u. 1–4. század – higiéniai és öltözködési szokásairól, a korabeli szépségápolásról, frizuradivatról adjon átfogó képet, az írott források, képi ábrázolások és a tárgyi emlékegyet alapján. A Római Birodalom egységes kultúrájának bemutatása mellett erős hangsúlyt kapnak az öltözködésben, ékszerviseletben, régészeti leletanyagban megfogható helyi sajátosságok, így Pannonia provincia egyedisége is.